

અવાજે

ાયેલ.

સંસ્કૃત-ઈંગ્લીશ

તમામ ભાષાના

અને ખીજા નાના

પાઠના છાપકામ

પ્રેસ

પ્રેસ

વખણાય છે.

ર મુદ્ર અને

પાઠકામ કરાવવું

પ્રેસ

ભાવનગર.

સંસ્કૃત 'મુદ્રા' ૧૩૩
દશાઘાટ દુર્ગાદેવ પ્રેસ 'મ' 'મ' 'મ' 'મ'
મુદ્રાદેવ પ્રેસ 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ'
'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ' 'મ'

હેમચન્દ્રાચાર્ય

ડૉ. યુસ્વરના જર્મન ઉચ્છેખના
અંગ્રેજી ભાષાન્તરનું ગુજરાતી
અવતરણ

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા
સોલિસીટર અને નોટરીપબ્લિક

પ્રકાશક:—

શ્રી ટેવચંદ દામજી કુંડલાકર
તંત્રી ' જીન '
ભાવનગર.

સંવત ૧૯૯૦

સને ૧૯૩૪

મૂલ્ય: સવા રૂપિયા

મુદ્રણસ્થાન:—

આનંદ પ્રી. પ્રેસ.

ભાવનગર.

નિવેદન

કથા એ લોકલોચ્ય સાહિત્ય છે. કથા કહેવાની શૈલી અને કથાદ્વારા આધ્યાત્મિક રહસ્ય ખુલ્લું કરી બતાવવાની પદ્ધતિ, પ્રથમથી જ જૈન સાહિત્યસેવીઓ, જૈન ધર્મના ધુરંધરાને વરી ચૂકી હતી. કથાનુયોગ એ જૈન શાસનના ચાર સ્તંભો પૈકીનો એક મુખ્ય સ્તંભ મનાયો છે. કથા સાહિત્યને જેટલું જૈનાચાર્યોએ ખીલવ્યું છે તેટલું ખીજા કોઈએ ભાગ્યે જ ખીલવ્યું હશે.

‘ જૈન ’ પત્રે પણ લેટના પુસ્તકોમાં કથા સાહિત્ય ઉપર જ વધુ પક્ષપાત રાખ્યો છે. ઐતિહાસિક કથાઓદ્વારા જૈન શાસનના પ્રાતઃસ્મરણીય પુરૂષોનો કંઈક પરિચય કરાવવો અને એ રીતે જૈન સંઘની અસ્મિતા કેળવવી એ અમારો મુખ્ય આશય રહ્યો છે.

કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ આજે કોઈથી અબાણ્યું નથી. “ સર્વતોમુખી પ્રતિભા ” ને લીધે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય આજે ઇતિહાસમાં તેમજ સાહિત્યમાં પણ એક સમર્થ જ્યોતિર્ધર રૂપે પૂજાય છે-પ્રશંસાય છે. તેઓ એક તરફ જેમ કુશળ રાજનીતિવિશારદ હતા તેમ ખીજી તરફ સાહિત્ય અને શાસનના પ્રભાવક પુરૂષ હતા.

વ્યાખ્યાનોમાં તેમજ વાર્તાઓમાં ઘણી વાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ આપણે સ્થાનનીએ છીએ. બહુ બહુ તો એમના પ્રભાવ અને પ્રતાપની વાતો આપણને આશ્ચર્યસ્તબ્ધ કરે છે. એમનું શૃંગલાબદ્ધ ચરિત્ર પ્રાયઃ આ પહેલી જ વાર પ્રકટ થાય છે.

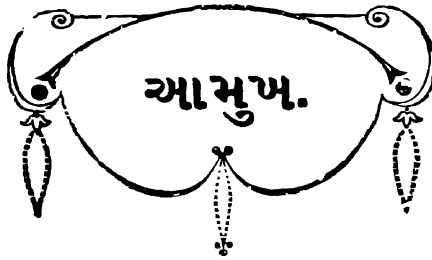

શ્રીયુત મોતીચંદલાઈએ પોતાના જેલજીવન દરમ્યાન મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથના આધારે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. પૂરવણી વિગેરેથી અલંકૃત કરવામાં પણ એમણે ખૂબ શ્રમ લીધો છે. શ્રીયુત મોતીચંદલાઈ જેવા એક સાહિત્યપ્રેમીની લેખિનીથી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન આલેખાય એ ખરેખર એક મહોટું સૌભાગ્ય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની જીવનકથા એ માત્ર જીવનચરિત્ર જ નથી. એ એક ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે. ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનું સોનેરી પ્રકરણ છે. જૈન તેમજ જૈનતર, કથારસિક તેમજ જીવનચરિત્રના અભ્યાસીને પણ આ પુસ્તકમાંથી ઘણી પ્રામાણિક તેમજ ઉપયોગી સામગ્રી મળી રહેશે એ વિષે અમને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે.

પ્રકાશક.

ડો. ખુલ્લરની સંસ્કૃત સાહિત્ય તરફની સેવા જગજાહેર છે. એમણે ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની ૮ મી એપ્રિલે જર્મન ભાષાના એક માસિકમાં ‘ હેમચંદ્રનું જીવનવૃત્ત ’ એ અર્થના અભિધાનવાળો સુંદર ઉલ્લેખ જર્મન ભાષામાં બહાર પાડ્યો. એ ઉલ્લેખની હકીકત મને પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજે પોતાના મુંબઈના આતુર્માસ દરમ્યાન કહી અને જર્મન ઉલ્લેખની પોતાની કૌપી મને પાટણથી મંગાવી આપી. થોડા વર્ષ પછી મેં એક જર્મન લેડીને સારી રકમ આપીને તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરાવ્યું. તે ભાષાંતરની ટાઇપ કરેલી કૌપી મારી પાસે ઘણો સમય પડી રહી હતી. તેનો ગુજરાતી તરજુમો મેં જેલનિવાસ દરમ્યાન કર્યો. જેલમાંથી બહાર આવતાં શ્રીયુત દેવચંદ્રભાઈ દામજી કુંડલાકરને તે બતાવતાં તેમને એ વસ્તુપર પ્રેમ થયો. પરિણામે જનતા સમક્ષ આ અવતરણ રજુ થઈ શક્યું છે. એમ કરવામાં વર્ષો વીતી ગયા છે તે સંબંધી ઉપેક્ષા ક્ષાંતવ્ય ગણવા કૃપા કરવી.

જર્મન ભાષામાં આવી અનેક કળાકૃતિ જૈન પુરાતત્ત્વને અંગે છે, તેનું ઘણું અન્વેષણ થવા યોગ્ય છે. તે તરફ જનતાની અને ખાસ કરીને વિદ્વદ્વર્ગની અભિરૂચિ થાય તો આ પ્રયાસનું કાંઈક પરિણામ નીપજ્યું છે એમ ધારવામાં ઔચિત્ય જળવાશે. કોઈપણ સંસ્થાને સદર અંગ્રેજી અવતરણ છાપવા ઇચ્છા થશે તો તેની ટાઈપ કોપી યોગ્ય સૂચનાસાથે બહુ ખુશીથી પૂરી પાડવાની ભાવના છે. એ અસલ અંગ્રેજી અવતરણ અને ભાષાંતર સામાન્ય જનતાને અને વિદ્વદ્વર્ગને કેટલાં ઉપયોગી છે તે આ અંથ વાંચવાથી અને નીચેના મુદ્દાઓ પરથી માલુમ પડશે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન વૃત્તાંતપર અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં ચર્ચાઓ કેવા કેવા દૃષ્ટિબિન્દુથી થાય તે સંબંધમાં ડૉ. બુલ્લરનો આ ઉલ્લેખ અનેક પ્રકારનો પ્રકાશ પાડે છે. ડૉ. બુલ્લરે મુખ્યત્વે કરીને ચાર ચરિત્રગ્રંથોનો આધાર લીધો છે.

૧ પ્રભાવકચરિત્ર (પ્રભાચંદ્રસૂરિ. લગભગ સંવત ૧૩૦૬)

૨ પ્રબંધચિંતામણિ (મેરુતુંગાચાર્ય. સંવત ૧૩૬૨)

૩ પ્રબંધકોશ (રાજશેખરસૂરિ. સંવત ૧૪૦૫)

૪ કુમારપાલચરિત્ર (જિનમંડન. સંવત ૧૪૯૨)

એ ચરિત્રગ્રંથો : ઉપરાંત શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય, કુમારપાળચરિયં, શ્રી મહાવીરચરિત્ર (ત્રિષ્ટિથલાકા પુરૂષચરિત્રનું દશમું પર્વ) ઇત્યાદિ અનેક તાત્કાલીન ગ્રંથોનો આધાર લઈ, એ ઉલ્લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપરાંત અનેક રિપોર્ટો, ઇન્ડીયન એન્ટીકવેરીના પુસ્તકો,

મૂળગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ આદિ અનેક આધારભૂત પૂરાવાઓ એકઠા કરી એને આધારે આ ગ્રંથ ડો. ખુલ્લરે લખ્યો છે.

એ ગ્રંથ લખવામાં કેટલી સુંદર રીતે અનેક ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ કરવા માટે નોટ વાંચવાની જરૂર પડે તેમ છે. સામાન્ય રીતે નોટ ચાલુ હકીકત નીચે મૂકવામાં આવે છે, પણ નોટ ચર્ચા કરનારી અને લંબાણ હોય ત્યારે ગ્રંથની છેવટે મૂકવાની પદ્ધતિ પણ પ્રવર્તે છે. એ સ્વગવડનો કેવી યુક્તિથી લાભ લેવામાં આવ્યો છે તે નોટ વાંચવાથી ખ્યાલમાં આવશે. એ નોટ જોવાથી એક બીજી બાબતનો પણ ખ્યાલ આવશે. પ્રતના ગમે તે પાઠપર કોઈને હડતાળ મૂકવાનો અધિકાર નથી, સર્વ પાઠાંતરો જાળવી રાખવા ઘટે—એ વાતનું રહસ્ય પણ ખ્યાલમાં આવશે.

એથી પણ વધારે અગત્યની બાબત ચરિત્રગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં રાખવાના વિવેકની સૂચના અને તેની પદ્ધતિની છે. અમુક મહાપુરૂષનું ચરિત્ર લખતી વખતે તેમના નજીકના કાળમાં લખાયેલ ચરિત્રગ્રંથને વિશેષ મહત્ત્વ આપવું, જ્યાં એકજ બનાવને અંગે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હકીકત હોય ત્યાં કેવી પદ્ધતિથી સત્યાન્વેષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો, સંશયગ્રસ્ત બાબતમાં નિર્ણય ન આપતાં પોતાની જાતને કેવી રીતે ખુલ્લી રાખવી—એ સર્વ પદ્ધતિ જોવા લાયક છે.

ખાસ કરીને આવા અત મહત્ત્વના પ્રભાવશાળી પુરૂષના ચરિત્રમાં અતિશયોક્તિ કાળક્રમે થવાનો સંભવ રહે છે. તેમાંથી કેવી રીતે દૂર રહેવું અને ચર્ચા કરતી વખતે એક બાબત ઢળી ન જતાં ન્યાયશીલત્વ દાખવવું—એ સર્વ બાબતો વિચારવા યોગ્ય છે અને કેટલીક જગ્યાએ ખાસ અનુકરણ યોગ્ય છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં ફાર્બસ સાહેબે રાસમાળા પ્રકટ કરી, તેમાં અનેક લોકકથા અને હંતકથાઓ દાખલ કરેલી હોવા છતાં એ સર્વનો પરિહાર ત્યારપછી ત્રીશ વર્ષે લખાયલા આ ઉલ્લેખમાં જોવામાં આવશે. આ ગ્રંથના લેખક કોઈ પણ ચાલુ વાતથી કે અંગત દ્રેષથી લેવાયા નથી અને પરિણામે જે ભયંકર સ્ખલનાઓ રાસમાળાના ગુજરાતી ભાષાંતરકારે કરીને અક્ષમ્ય ધૂષ્ટતાઓ કરી છે તેનાથી દૂર રહી શક્યા છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એક જવાબદાર લેખકનું શું કર્તવ્ય હોય તેનો શિક્ષણીય પાઠ આ લેખકે આપ્યો છે.

છતાં ડૉ. બુલ્લરના નિર્ણયો છેવટના ગણી શકાય તેમ નથી. ઘણાં સ્થળોએ તેમણે ચર્ચા કરવામાં તે સમયની આર્યનીતિ-રીતિનો ખ્યાલ ન હોવાથી ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. એટલા માટે આ ગ્રંથને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનવૃત્તને અંગે છેલ્લા શબ્દ તરીકે ગણવાનો નથી; પણ એક વિશિષ્ટ શૈલીના પ્રરૂપક તરીકે તે ખાસ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તેઓ કુમારપાળ-પ્રબંધના કર્તા શ્રીજિનમંડન માટે વધારે પડતા કડક થઈ ગયા છે અને તેમની ટીકા કરવામાં મર્યાદાથી જરા આગળ પહોં વધી ગયા છે. એક મહાપુરૂષના ચરિત્રને અંગે અનેક દાબ-ખિંદુઓ હોઈ શકે છે એ સમજવા પૂરતો આ ગ્રંથનો ઉપયોગ છે. ડૉ. બુલ્લરે ઐતિહાસિક ગ્રંથોપર કેટલો વિશ્વાસ રાખેલો તે સંબંધમાં શરૂઆતમાં જ ઉલ્લેખ કરી પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે. એ અભિપ્રાય કેટલે અંશે સ્વીકાર્ય છે એ મુદ્દો પણ ઘણી ચર્ચાનો વિષય છે. એમના મત પ્રમાણે ચરિત્રો અને પ્રબંધો સ્વમતની પુષ્ટિ માટે અને વ્યાખ્યાન માટે લખાયેલાં છે અને એ સંબંધમાં તેઓ પ્રબંધકૌશલનો આધાર ટાંકે છે. આમાં

ઘણી એકદેશીયતા છે, પણ એ વિશાળ વિષયપર અત્રે ચર્ચા કરવા જતાં કદ પહોં વધી જાય. અન્યત્ર તે પર જરૂર ચર્ચા કરવાની રહે છે. બાળદીક્ષાના સંબંધમાં અત્યારે જૈન ડોમમાં ઘણી ચર્ચા ચાલે છે તે સંબંધમાં આજથી ૪૫ વર્ષ પહેલાં ડો. બુલરે જાતે તપાસ કરી નોટ નં. ૧૭ લખી છે. એમાં બ્રાહ્મણ વિધવાઓ સંબંધી જે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બીજા અનેક બાબતો લખી છે તે તપાસ કરીને વિચારવા યોગ્ય છે. એ સંબંધમાં મૂળ ગ્રંથમાં પૃ. ૧૭-૨૧ નો ઉલ્લેખ તથા સદર નોટ મારવાડમાં રહેલા ચતિવર્ગને ઉદેશીને લખાયેલી માલૂમ પડે છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની બાળદીક્ષા તો એમના ગુરુ-મહારાજ દેવચંદ્રના લક્ષણજ્ઞાનને અને સ્વપ્નકૃણ નિમિત્તના અભ્યાસને ઉદેશીને હોઈ સ્વતંત્ર કક્ષા પર અવલંબે છે, એ સંબંધમાં મારા વિગતવાર વિચારો હું હેમચંદ્રાચાર્યનું વિશેષ વિગતવાર જીવનચરિત્ર લખવાનો છું ત્યાં જણાવીશ. બાકી એવા અસાધારણ દૃષ્ટાંતો સુયોગ્ય ગુરુના શિષ્ટ આશ્રય નીચે હોઈ નિયમ બનાવી શકાતા નથી એ જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા, ચાલુ પ્રવાહના અપવાદરૂપ હતા અને તેમના ગુરુમહારાજ અસાધારણ બુદ્ધિમત્તાવાળા હતા. એ પ્રશ્ન એને યોગ્ય સ્થળે વિગતવાર વિચારવામાં આવશે. આ સંબંધમાં ડો. બુલર વિગેરેના વિચારો નજર સન્મુખ રાખવા યોગ્ય છે. એમણે તથા ડો. પિટર્સને જે દૃષ્ટિબિન્દુથી બાળદીક્ષાની શક્યતા જણાવી છે તે ભાગ્યેજ કોઈ પણ મત ધરાવનાર જૈન સ્વીકારે, તેથી એ ચર્ચાવાળા વિષય પર અહીં વિરામ કરીએ.

પાશ્ચાત્ય લેખકો જૈન ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો કેવી સુકર-

તાથી સંસ્પર્શ કરે છે, કેવી બાહોશીથી છણાવટ કરે છે, પ્રત્યેક વાક્ય માટે આધાર ટાંકવાની કેટલી આતુરતા રાખે છે અને વિશેષ શોધખોળનો અવકાશ કાયમ રાખી કોઇ વાતનો છેવટનો નિશ્ચય કરી બેસતા નથી. તેનો પૂરાવો આ ગ્રંથ આપે છે. યુગોના થર બાઝ્યા હોય ત્યાં પૃથક્કરણદ્વારા પ્રકાશ પાડવા કેટલો દીર્ઘ પ્રયાસ કરે છે અને અસાધારણ પ્રયાસથી કેવું વાંચન યોગ્ય પરિણામ લાવી શકે છે તે વિચારવા યોગ્ય આ ગ્રંથ છે. શ્રી હેમચંદ્રચરિત્ર એટલી વિવિધ હકીકતોથી પૂર્ણ છે, તેઓશ્રીનું જીવન પણ એટલી પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થયેલ છે કે તેઓના સંબંધમાં હજુ ઘણા ગ્રંથો લખવાની જરૂર છે, ઘણી શોધખોળ થવાની જરૂર છે, ઘણી ચર્ચાઓ કરવાની જરૂર છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું ખરૂં મૂલ્ય તેઓની વિવિધતા અને સર્વદેશીયતા છે. તેમણે વ્યાકરણ, કાવ્ય, ન્યાય, કોશ, ચારિત્ર, યોગ, સાહિત્ય, છંદ-કોઇ પણ વિષય જતો કર્યો નથી અને પ્રત્યેક વિષયપરત્વે અતિ વિશિષ્ટ સેવા કરી છે. જનતા એમના કોશો તપાસે, કે વ્યાકરણ ભણે, યોગ જુએ કે અલંકાર જુએ, એમની પ્રતિભા સાર્વાત્રિક છે, એમનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ છે, એમની વિષયની છણાવટ સર્વાવયવી છે. એવા મહાન પુરૂષને બરાબર ન્યાય આપવા માટે તો અનેક મંડળો આજીવન અભ્યાસ કરે ત્યારે કાંઇ પરિણામ બતાવાય.

વર્તમાન ગુર્જરીગિરાના મૂળ એમની વાણીમાં છે, એમના પ્રત્યેક ગ્રંથમાં સાક્ષરતા છે, એમના રાજકારણમાં ઔચિત્ય છે, એમના અહિંસાપ્રચારમાં દીર્ઘદૃષ્ટિ છે, એમના પ્રચારકાર્યમાં

વ્યવસ્થા છે, એમના યોગમાં સ્વાનુભાવના આદર્શો છે, એમના ઉપદેશમાં ઓજસ છે, એમની સ્તુતિઓમાં ગાંભીર્ય છે, એમના અલંકારમાં ચમત્કાર છે, અને એમના આખા જીવનમાં કલિ-કાલસર્વજ્ઞતા છે.

એમના ચારિત્રને વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુઓથી સમજવામાં સુલભતા પ્રાપ્ત થાય એ દૃષ્ટિએ મારા આ અલ્પ પ્રયાસની અને જેલનિવાસની સાર્થકતા માત્રું છું.

મુંબઈ-વસંતપંચમી
તા. ૨૦-૧-૧૯૩૪

}

મે. ગિ. કાપડીયા.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય.

(ડૉ. જીવરકૃત.)

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી શ્રી હેમચંદ્રની કૃતિઓ તરફ ઘણું ધ્યાન આપ્યું છે, છતાં આ અસાધારણ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ જેણે પોતાની અનેકદેશીય સાહિત્ય પ્રવૃત્તિથી આર્યાવર્તના વિદ્વાનવર્ગની અંદર શ્વેતાંબરોનું નામ સાર્વત્રિક રીતે સુપ્રસિદ્ધ કર્યું અને જેણે ગુજરાતના સાર્વભૌમ રાબા ઉપરની અસાધારણ અસરને કારણે ખારમી શતાબ્દના પોતાના બીજા વિભાગમાં જૈન ધર્મના પ્રચાર માટે પોતાના દેશમાં અસરકારક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું—તે (વ્યક્તિ) ના જીવનવૃત્તને અંગે સર્વગ્રાહી શોધખોળ હજી સુધી થઈ નથી. શ્રીયુત એચ. એચ. વીલ્સનની કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં તદ્દન અપૂર્ણ અને કવચિત્ અચોક્કસ હકીકત મળી આવે છે, તે ઉપરાંત આ સુપ્રસિદ્ધ સાધુના સંબંધમાં વિગતવાર હકીકત શ્રીયુત કે. ફોર્સની રાસ-માળા (પૃ. ૧૪૫-૫૭) માં કાંઈક ઉપલબ્ધ થાય છે અને બોંબે વિભાગીય રોયલ એશીયાટિક સોસાયટીના જર્નલ નં. ૯ પૃ.

૨૨૨ થી લાઉદાજીએ એક નાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; આટલાથી આ હકીકત પૂરી થાય છે. મી. કાર્પસે જે હકીકત ઉક્ત લેખમાં લખી છે તે મેક્સિંગાચાર્યના ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’માં જે વાત લખી છે તેનું બહુધા પુનર્લેખન છે. એ ગ્રંથમાં જે જે બનાવો ચિતરવામાં આવ્યા છે એને ઐતિહાસિક સાલવારીવાર વધારે સારી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યા છે અને દેખીતી રીતે જે અશક્ય હકીકતો હોય તેને કાઢી નાખવામાં આવી છે અને સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી દંતકથાઓને કાર્પસે ઉલ્લેખને છેડે ઉમેરી છે. સાધનોનો આવા પ્રકારનો ઉપયોગ કરવાની હકીકત કાર્પસની કૃતિને બરાબર અનુરૂપ છે, કારણ કે એ ગ્રંથ ગુજરાતના ઇતિહાસનો લાક્ષણિક અભ્યાસ હોવાનો દાવો કરતો નથી; પણ તેના ગ્રંથના નામાભિધાન પ્રમાણે એ ઐતિહાસિક દંતકથાઓ(રાસો)નો સમુચ્ચય (સંગ્રહમાળા-એકીકરણ) છે.

રાસમાળા (કાર્પસની) ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં બહાર પડ્યા પછી પાશ્ચાત્ય હિંદના જૈન ભંડારોની શોધખોળે હેમચંદ્રના ઇતિહાસ માટે ઘણાં નવીન સાધનો મોટા પ્રમાણમાં જાહેરમાં આણ્યાં છે. એક બાબુએ “ પ્રભાવકચરિત્ર ” “ પ્રબંધકોશ ” “ ઋષિમંડળ સ્તોત્રની ટીકા ” અનેક “ કુમારપાળ ચરિત્રો ” અથવા “ કુમારપાળ રાસો ” જેવી કેટલીયે કૃતિઓ માલુમ પડી આવી છે, અને તે સર્વ કૃતિઓ કળિયુગના એ મહાન ધર્માચાર્ય (કલિકાળસર્વજ્ઞ) ના જીવનવૃત્તને ઓછે-વધતે અંશે વર્ણવે છે. અને બીજી બાબુએ હેમચંદ્રની પોતાની લગભગ સઘળી કૃતિઓ હવે ઉપલબ્ધ થઈ છે અને તે સંપૂર્ણ મળી આવે છે. આવી રીતે પછવાડેની કૃતિઓમાં અન્યદ્વારા જે હકીકત મળી આવે છે તેની સરખામણી હેમચંદ્રની જાત અને

અનુભવોના સંબંધમાં તેની પોતાની લખેલી હકીકત અને ટી-કાઓ સાથે સરખાવવાનું તથા અરસ્પરસ તુલના કરવાનું હવે શક્ય બન્યું છે. જે કે કમનસીબે હેમચંદ્રની પોતાની આ સંબંધમાં ઉક્તિઓ ઘણી થોડી છે. આ પશ્ચાદ્ગામી ઉદ્દેષો અને કૃતિઓ હેમચંદ્રના સમય પછી ઘણે લાંબે વખતે તૈયાર થયેલી છે. તે ચૈદમી, પંદરમી અને સોળમી શતાબ્દિમાં બનેલી હોય અને તે જે ધોરણ પર રચાયેલી છે તેનો તોલ કરતાં તે પ્રત્યેકને વિચારવાની આવશ્યકતા રહેલી નથી. એમાંથી થોડાની પસંદગી કરવામાં આવે તો તદ્દન પૂરતી થઈ જાય તેમ છે, કારણ કે પછવાડેના લેખકોએ તો ઘણે ભાગે પૂર્વગામી લેખકોએ જે લખ્યું તેનું અનુકરણ જ કર્યું છે. ચાલુ શોધખોળને અંગે નીચેની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૧ “ પ્રભાવકચરિત્ર ”

જૈનોના મહાન ૨૨ ધર્મગુરુઓનાં જીવનચરિત્રનો સંગ્રહ. એમણે પોતાના ધર્મ ઉપર ઘણો પ્રભાવ પાડ્યા હોતો, તેની એમાં હકીકતો છે. હેમચંદ્રના દેહોત્સર્ગ પછી લગભગ ૮૦ વર્ષે ઇ. સ. ૧૨૫૦ ના અરસામાં આ ગ્રંથ પ્રભાચંદ્રે અને પ્રત્યુન્નસૂરએ તૈયાર કર્યો છે.^૧

૨ “ પ્રબંધચિંતામણિ ”

કર્તા મેરુતુંગાચાર્ય. વર્ધમાનપુર અથવા વઢવાણ (કાઠિયાવાડ) વાળા. ઐતિહાસિક હંતકથાઓ અને વાર્તાઓનો સંગ્રહ. સંવત ૧૩૬૨ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ ને દિવસે ગ્રંથ પૂરો કર્યો એટલે કે ૧૩૦૫ અથવા ૧૩૦૬ ઇ. સ. ના એપ્રિલ-મે માસમાં^૨

૩ “ પ્રબંધકોશ ”

કર્તા રાજશેખર. સુપ્રસિદ્ધ જૈન સાધુઓ, કવિઓ અને મુત્સદ્દીઓનાં જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ. ગ્રંથ દીલ્હીમાં પૂરો કર્યો વિક્રમ સંવત ૧૪૦૫. ઇ. સ. ૧૩૪૮-૯.^૩

૪ “ કુમારપાળચરિત્ર ”

કર્તા જિનમંડન ઉપાધ્યાય. ગુજરાતના રાજા કુમારપાળ (રાજ્ય સંવત ૧૧૯૯-૧૨૩૦) નું જીવનચરિત્ર. આ ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો વિક્રમ સંવત ૧૪૯૨. ઇ. સ. ૧૪૩૫-૬.^૪

સહરહુ ચારે ગ્રંથોનો અરરપરસ સંબંધ આ પ્રમાણે છે:-

“પ્રભાવકચરિત્ર” અને “ પ્રબંધ-ચિંતામણિ ” એ બન્ને ગ્રંથો તદ્દન જુદી જુદી હંતકથાઓના પ્રવાહો છે. બંને એક બીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર ઉલ્લેખો છે. તેઓ એક બીજાથી ઘણી વખતે તદ્દન જુદા પડી જાય છે અને કેટલીક જગ્યાએ તો અગત્યના બનાવોના સંબંધમાં અલગ ઝોક બતાવે છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં જે વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ છે તે ઓછી આધાર-ભૂત હકીકત પૂરી પાડે છે. “ પ્રબંધકોશ ” ના કર્તાને પ્રબંધ-ચિંતામણિ સારી રીતે જ્ઞાત હતું અને પોતાની કૃતિ સહર ગ્રંથમાં અધુરી રહેલી હકીકતને પરિપૂર્ણ બનાવવા માટે જ પોતે ફરીવાર આલેખી હોય તેમ પૂર્તિ તરીકે પોતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે કહે છે કે જે હકીકત પ્રબંધચિંતામણિમાં આવી હોય તે પોતે ફરીવાર પુનરાવર્તન કરવા ઇચ્છતા નથી; પણ જે હકીકત તેમાં જણાવેલી ન હોય તેનો જ પોતે ઉલ્લેખ કરવા ઇચ્છે છે.^૫ એ સાચી વાત છે કે પ્રબંધકોશકારે જે હકીકતો

લખી છે તે તેમના પૂર્વના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવતી નથી અને સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી દંતકથાઓ ઉપરથી તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે. અને તેઓ પોતે પણ સંપ્રદાયથી ઉતરી આવેલ હકીકતના સંબંધમાં તે તરીકે વારંવાર ઉલ્લેખ પણ કરે છે.

છેવટે “કુમારપાળ ચરિત્ર” છે. તે ઉપરની ત્રણે કૃતિઓ, અને તે ઉપરાંત તેવી જ જાતની બીજી કૃતિઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલો અવિરપ્ત સમુચ્ચય ગ્રંથ છે. એ કૃતિમાં “પ્રભાવક ચરિત્ર” અને “પ્રબંધચિંતામણિ” માં આપેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ જતા બનાવોને એક બીજાની સાથે મૂકવામાં આવ્યા છે અને બીજી કેટલીક જગ્યાએ તેમાં સહજ ફેરફાર કરીને બન્ને ગ્રંથોને સુસંગત કરવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા છે. આવા પ્રકારના પુનરાવર્તનો બહુ મૂલ્યવાન ન જ ગણાય, પણ જિનમંડને ઘણા વિસ્તારથી ચિત્રરચના રજુ કરી છે, તેથી તેના પૂર્વગામી લેખકોએ જે હકીકત સંક્ષેપમાં જણાવી છે તેને વિસ્તારથી સમજવા માટે એ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. એ ઉપરાંત એ ગ્રંથની બીજી પણ ઉપયુક્તતા છે અને તે એ છે કે જિનમંડને કેટલાક વધારે પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ઉતારા આપ્યા છે અને તે ગ્રંથો સહેલાઈથી લભ્ય નથી. હાખલા તરીકે ગુજરાતના મહારાજા અજયપાળના દીવાન યશ:પાળે એક “મોહરાજપરાજય” નામનું નાટક લખ્યું છે તેના તે ગ્રંથમાં ઉતારા છે. સદરહુ નાટક કુમારપાળ જૈન ધર્મમાં હાખલ થયા તેના માનમાં લખવામાં આવ્યું છે.^૬ અજયપાળનું રાજ્ય કુમારપાળ પછી તુરતજ થયું હતું અને એણે રાજ્યગાદી માત્ર ત્રણ વર્ષ જ લોગવી હતી, તેથી નાટકમાં જે તારિખ આપવામાં આવી છે તે સમકાલીન મૂળને અંગે ગંભીર વિચારણાપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે.

લગભગ સઘળાં ચરિત્રો અને પ્રબંધોના સંબંધમાં બને છે તે પ્રમાણે જુનામાં જુની કૃતિઓ, જેના નામો ઉપર આપવામાં આવ્યા છે તે તદ્દન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મૂળગ્રંથો નથી અને તેટલા માટે મધ્યયુગના યુરોપીય ઇતિહાસ અથવા આરબના ઇતિહાસ સાથે સરખાવી શકાય તેવા નથી. એ સર્વ એકપક્ષીય ઉલ્લેખો છે અને તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે જે કોમે તેને લખ્યા હોય તે કોમની વલણો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી ગણાય અને તે ઉપરાંત બીજી સામાન્ય હકીકતો તેમજ હિંદીઓની રીતભાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે. રાજશેખરે જે વ્યાખ્યા પોતાની કૃતિ “ પ્રબંધકોશ ” ની પ્રસ્તાવનામાં આપી છે તે પ્રમાણે તીર્થંકરો અથવા અહંતોના જીવનવૃત્તાંતો અને પુરાતન કાળમાં થયેલા રાજ-મહારાજો જેઓ ચક્રવર્તીના નામથી ઓળખાય છે તેના જીવનવૃત્તાંતો “ ચરિત્રો ” કહેવાય અને આર્યરક્ષિત સુધીના સમયમાં થયેલ મહાન ધર્માચાર્યોના જીવનવૃત્તાંતોને “ પ્રબંધો ” કહેવામાં આવે છે. આ આર્યરક્ષિતનો સમય વીર સંવત ૫૫૭ છે એટલે ઇ. સ. ૩૦ છે. આ ચરિત્રો અને પ્રબંધો લખવાનો હેતુ એ હોય છે કે જે કોમ કે મતના તે હોય તેને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું, જૈન ધર્મની મહત્તા અને સત્તા સંબંધમાં તેમને પ્રતીતિ કરાવી આપવી. સાધુઓને પ્રવચન કરવા માટે સુંદર વ્યાખ્યાન ગ્રંથો પૂરા પાડવા અને જ્યારે તેનો વિષય તદ્દન વ્યવહારિક હોય ત્યારે જાહેર પ્રજાને સુંદર ગમત પૂરી પાડવી. આવા પ્રકારની પદ્ય કૃતિઓ હંમેશા આદ્યજ્ઞોના સાહિત્યના નિયમે પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવતી હતી અને તેમાં લેખકની કાવ્ય ચમત્કૃતિ અને વિદ્વત્તા બતાવવાનો પ્રયત્ન થતો. ગ્રંથના લેખકો આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ગ્રંથ લખવાનું શરૂ કરે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે છુટા

છુટા રસમય બનાવોના સંગ્રહરૂપે જ પોતાનો ગ્રંથ બનાવે અને તે દ્વારા પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડે. અને તેથી તેઓ પૂર્વ કાળના બનાવોના મુદ્દાસરના હેવાલ કે જીવનચરિત્રો આપવા કરતાં ઉક્ત પ્રકારના સંગ્રહ ગ્રંથો બનાવવા તૈયાર થાય. એવા લેખકો પોતાની કૃતિઓમાં ઝપાટાબંધ કુદકા મારીને આગળ વધતા જાય છે અને ઘણી વખત ખાસ અગત્યના પ્રસંગો તદ્દન અંધારામાં રાખે છે. એની સાથે જ તેઓ જે હકીકત પૂરી પાડે છે તેમાં જે કોમ અથવા મતના તેઓ હોય છે તેની ઇરિદ્વાપૂર્વક આળેખાયલી ભાતની અસર તેમની કૃતિ ઉપર જણાઇ આવે છે અને બીજી કેટલીક જગોએ કવિની અતિ-શયોકિત અથવા સર્જકશક્તિના ઉપયોગથી કૃતિને વધારે દહીજતદાર કરવાની રીત પણ ઘણી જગ્યાએ અભિવ્યક્ત થાય છે.. ચરિત્રો અને પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કીંમત આંકવામાં આપણને એક બીજી પણ મુશ્કેલી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે એ લેખકોએ પોતાની હકીકતો કયા મૂળમાંથી લખી છે તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. ઘણુંખરું એનું મૂળ પરંપરાથી ચાલી આવતી કર્ણોપકર્ણ સાંભળેલી કથાઓ અથવા ભાટોની કિંવદંતીમાં હોય છે અથવા આશ્ચર્યકારક ઘટના યા આશ્ચર્યકારી વહેમની શ્રદ્ધામાં હોય છે. મધ્યકાળમાં આ વહેમો યુરોપીય પ્રજામાં હતા તેના કરતાં વધારે ઊંડા હિંદી પ્રજામાં ઉતરી ગયા હતા એમ પણ કદાચ લાગે છે. આ કારણે ચરિત્રો અને પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કીંમત કરવામાં મુશીબત પડે છે. ઉપર જે મુદ્દાઓ કહેવામાં આવ્યા છે તેમાંના ઘણાખરાનો સ્વીકાર પ્રબંધોના લેખકો કરે છે અને તેમ કરીને તેમની પોતાની મુખ્ય નબળી બાબતને તેઓ બાતે જ સ્વીકારી લે છે. રાજશેખર “ પ્રબંધકોશ ”ની ઉપોદ્ધા-

તમાં વ્યાખ્યાન કરનાર ધર્મગુરુને રમ્ય સલાહ આપતાં આ પ્રમાણે કહે છે.^૭ “ હકીકત જે પ્રમાણે બતાવવામાં આવી હોય તે દરેક શિષ્યે નમૃતાપૂર્વક લાણવી ઘટે અને તે પણ જે ગુરુએ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રનો દરીઓ ઓળંગ્યો હોય અને જે ગુરુ પોતાની ધાર્મિક ફરજો બરાબર બજાવતા હોય તેની પાસે શીખવી જોઈએ. ત્યારપછી શ્રદ્ધાળુ જનતાની મુક્તિને માટે તેણે તે હકીકત જાહેર વ્યાખ્યાનમાં રજુ કરવી જેથી પાપની પીડા દૂર થઈ જાય. આને માટે નીચે પ્રમાણે નિયમ છે અને તે એ કે-પવિત્ર શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કોઈ પણ જાતની ભૂલવગર કરવું જોઈએ અને તેમ કરવામાં શબ્દોને હીન બનાવવા ન જોઈએ અને કોઈ પણ શબ્દને મૂકી દેવો ન જોઈએ. એના ખુલાસા ઉચ્ચ ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ આપવા જોઈએ. પોતાના શરીર ઉપર રીતસરનું ધ્યાન આપીને અને શ્રોતાવર્ગના સમૂહ ઉપર તીક્ષ્ણ નજર રાખીને જ્યાં સુધી આખી હકીકત બરાબર સ્પષ્ટ સમજાય ત્યાં સુધી તેણે તે વાત ચલાવવી ઘટે. “વક્ત્રા પોતાનો હેતુ ચરિત્રો અને પ્રબંધોથી ઘણું ખર્ચ પાર પાડી શકે છે.”

“ પ્રબંધચિંતામણિ ” ની ઉપોદ્ધાતમાં મેરુતુંગે આથી પણ વધારે વિગતો આપી છે. શ્લોક ૫-૭ માં પોતાના ગ્રંથનો ઉદ્દેશ અને પોતે જેની શાહદતો લીધા છે તેની વિગત ત્યાં તેમણે જણાવી છે.^૮

૫ “ આ નવીન કૃતિ “ પ્રબંધ ચિંતામણિ ” ની પ્રથમ પ્રતિકૃતિ (કોપી) ગણી ગુણચંદ્રે તૈયાર કરી છે જે મહાભારત જેવી સુંદર છે ”

૬ “ સમજી માણસોને જુની પુરાણી કથાઓ બહુ આનંદ આપતી નથી, કારણ કે તે તેમણે અનેક વખત સાંભળેલી હોય

છે. તેટલા માટે આપણી નજીકમાં થયેલા મહાપુરૂષોનાં જીવન-ચારત્રોવડે આ “ પ્રબંધચિંતામણિ ” ગ્રંથ તૈયાર કરે છે.”

૭ “ વાર્તાઓ સમજી માણસો પોતાની સમજણ પ્રમાણે કહી બતાવે ત્યારે તે આકારમાં જરૂર ફેરફારવાળી થાય છે, છતાં વિચક્ષણ માણસોએ આ કૃતિની નિંદાની દૃષ્ટિએ ટીકા કરવી ન ઘટે કારણ કે તે સારી દંતકથાઓ (કિંવદંતીઓ) પર રચાયેલી છે.”

આટલા ઉપરથી મેરુતુંગ સ્વીકાર કરે છે કે એનો ઉદ્દેશ જાહેર જનતાને આનંદ પમાડવાનો હતો અને જે પુરૂષો અને બનાવોનાં ચિત્ર તેણે રજી કરેલાં છે તેના સંબંધમાં તે જ વખતે પરસ્પર વિરુદ્ધ જાય તેવા અહેવાલો મોજીદ હતા. એનું આખું ચણતર કામ જે પાયા ઉપર રચાયેલું છે તેની અચોક્કસતાથી એ સંપૂર્ણ માહિતગાર હતા. એમણે દિલાસા માટે જે કારણો આપ્યાં છે તે અતિ શંકાસ્પદ મૂલ્યવાળાં છે.

આ કબૂલાતો અને તે ઉપરાંત ઉઘાડી રીતે સમજાય તેવી અસ્વીકાર્ય બાબતો, મોટી સંખ્યામાં ઐતિહાસિક વિષયો, કેટલીક દેવાયલી હકીકતો અને સ્ખલનાઓ જેના સંબંધમાં આધારભૂત અન્ય સ્થળોએથી આપણે અકુંશ આણી શકીએ તે બાબતોને લઈને પ્રબંધોનો ઉપયોગ કરતી વખત આપણે ઘણા સાવધ રહેવું પડે તે ખાસ આવશ્યક છે, છતાં આ સ્ખલનાઓને કારણે એ પ્રબંધોમાં જે હકીકત લખવામાં આવી હોય તેનો આપણે તદ્દન અસ્વીકાર કરી શકીએ છીએ; કારણ કે એ પ્રબંધોમાં જે હકીકતો આગેબાયલી હોય છે તે અન્ય શિલાલેખો તથા બીજા આધારભૂત મૂળસ્થળોદ્વારા સારી રીતે

નિર્ણય કરી શકાય છે. ખાસ કરીને એટલો તો સ્વીકાર જરૂર કરવો જ જોઈએ કે જે પુરૂષોનાં ચરિત્રો પ્રાચીન કે અર્વાચીન પ્રબંધોમાં મળી આવે છે તે સર્વ ઐતિહાસિક પુરૂષો છે. કદાચ કોઈ ચરિત્રનાયકને તે થયેલ હોય તે કરતાં ઘણા પૂર્વના સમયમાં અથવા પછવાડેના સમયમાં મૂકવામાં આવેલ હોય અથવા તો તેના સંબંધમાં પરસ્પર ઘણી વિરુદ્ધ જતી હકીકત કહેવામાં આવી હોય, છતાં એક પણ એવો દાખલો નથી કે જેના સંબંધમાં એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય એવી વ્યક્તિ કોઈ થઈ જ નહોતી અને તે માત્ર અંશકર્તાની લબ્ધ કલ્પનામાંથી જ ઉપજાવી કાઢેલ બનાવટી પાત્ર છે. એને બદલે જ્યારે જ્યારે કોઈ નવા શિલાલેખો મળી આવે છે, પ્રાચીન પ્રતિઓના ભંડારોની શોધખોળ થાય છે અને જ્યારે જ્યારે ખરા ઐતિહાસિક પ્રાચીન ગ્રંથની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે આવા પ્રબંધોમાં આળેખાયેલા ચરિત્રનાયકનો હસ્તી માટે વધારે પૂરાવા મળે છે. જે તારિખો તેઓ સ્પષ્ટપણે ચોક્કસ આપે છે તેના સંબંધમાં આપણે પરિપૂર્ણ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. આવી જાતની ખીજ કૃતિઓ જે સ્વતંત્ર કૃતિ તરીકે હોય છે તેમાં પણ જ્યારે તારિખ કે વર્ષ આવે ત્યારે વગરશંકાએ આપણે તેને ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. આ બાબત ખીજ પ્રાપ્ત થતી હકીકતોને પણ લાગુ પડે છે. હવે પછી જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે પરથી જણાશે કે હેમચંદ્રના સંબંધમાં જે માહિતી “ પ્રભાવકચરિત્ર ” અને “ પ્રબંધચિંતામણિ ” માં આપવામાં આવી છે તે પૈકી જે હકીકતો તેમાં અંતર્ગત થયેલી બાબતોને કારણે શંકા ઉત્પન્ન કરે તેવી નથી તે સર્વ તદ્દન સાચી છે. એકંદરે એટલું તો કબૂલ કરવું પડે તેમ છે કે ખૂદ “ પ્રભાવકચરિત્ર ” માં પણ હેમચંદ્ર લગભગ અર્ધ દૈવી વ્યક્તિ

થઈ જાય છે. પ્રખ્યાત્યે જે હકીકત અને ચિત્ર પોતાના નાયકના વર્ણવ્યાં છે તેને અંગે હેમચંદ્રનું પોતાનું વક્તવ્ય તેના વ્યક્તિત્વને અંગે અને તેના સમયને અંગે, સર્વથી વધારે અર્થસૂચક સ્વાભાવિક રીતે જ ગણાય. એ વક્તવ્યો મુખ્યત્વે કરીને તેમની નીચેની કૃતિઓમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે.

૧ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય સંસ્કૃત જેમાં ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજાઓના વંશના ઇતિહાસનો ટુંકો ઇન્તેખાખ મૂળરાજથી માંડીને કુમારપાળ સુધીનો આપવામાં આવ્યો છે. (નોટ ૨૮)

૨ પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય અથવા કુમારપાળ ચરિયં. પોતાના આશ્રયદાતા કુમારપાળની પ્રશંસા માટે લખાયેલી કૃતિ (નોટ ૮૮)

૩ પોતાના પ્રથમ આશ્રયદાતા જયસિંહ સિદ્ધરાજ અને તેના પૂર્વજોના માનમાં આજેખાયેલી તેમની વ્યાકરણની કૃતિની પ્રશસ્તિ (નોટ ૩૩)

૪ “ મહાવીર ચરિત્ર ” ‘ જે ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર ’ નો એક વિભાગ છે (નોટ ૬૬)

આ ઉપરાંત તેમની પોતાની અનેક કૃતિઓમાં છૂટીછવાઈ ઘણી ઘણી વિગતો મળી આવે છે. આ આધારભૂત હકીકતોની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોત તો હેમચંદ્રના જીવનવૃત્ત સંબંધની શોધ-ખોળો અત્યંત શંકાસ્પદ પરિણામ લઈ આવે તેમ હતું. એ હકીકતોની સહાયથી હેમચંદ્રના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા દોરી શકાય તેવું તો છે, છતાં એમાં અનેકવિધ આંતરો-અપૂર્ણતાઓ તો જરૂર રહે છે અને હજી સુધી તેની પુરવણી થઈ શકે તેમ નથી.

હેમચંદ્રનું બાલ્ય

સર્વ વૃત્તાંતો પ્રમાણે હેમચંદ્રની જન્મભૂમિ ધંધુકા હતી. એ શહેર અગાઉના વખતમાં ઘણું મહત્વનું સ્થાન ધરાવતું હતું. અત્યારે પણ એ શહેરની થોડી મહત્તા તો છે. એ અમદાવાદ કલેક્ટરના હાથ નીચે છે. ગુજરાતની મુખ્યભૂમિ અને ગુજરાતના દ્વીપકલ્પની સરહદ ઉપર એ આવેલું છે.^૯ વિક્રમની સાલ ૧૧૪૫ માં એનો જન્મ એ શહેરમાં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ (પૂર્ણિમા) ને રોજ થયો હતો (એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૮૮-૮૯ ના નવેમ્બર-ડીસેમ્બરમાં થયો હતો).^{૧૦} એના માબાપ પાહિણી અને ચાચીગ વ્યાપારી જ્ઞાતિના (વાણીઆ) હતા અને એની પેટા જ્ઞાતિ એના અસલ ઉત્પત્તિના સ્થળ મોઢેરામાંથી નામ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી મોઢવાણીઆ હતી.^{૧૧} એના માતાપિતા જૈન ધર્મના અનુયાયી હતા. પાહિણી ખાસ કરીને અતિ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતી અને એની ધાર્મિક ભાવનાને લઈને તેનો પુત્ર, જેનું સાંસારિક નામ ચાંગદેવ કે ચંગદેવ હતું.^{૧૨} તેને તેણે દેવચંદ્ર નામના સાધુને ધર્મ ભાવનાએ શિષ્ય તરીકે સોંપ્યો. એ વખતે એ ઘણી બાળવયમાં હતો. આ રીતે માતાએ પુત્રને સાધુના ધંધા માટે અર્પણ કર્યો. ચતિના સંપ્રદાયમાં ચાંગદેવના પ્રવેશ સંબંધી હકીકતો જૂઠા જૂઠા ગ્રંથોમાં વર્ણવવામાં આવી છે અને સર્વ બાબતોને ઓછે-વધતે અંશે અલંકારિક ભાષામાં વિભૂષિત કરવામાં આવી છે.

“ પ્રભાવકચરિત્ર ” એ સંબંધમાં ઘણો ટુંકો અહેવાલ આપે છે. એમાં હકીકત એમ આપી છે કે ‘ પાહિણીને સ્વપ્ન આવે છે કે પોતાના ધર્મગુરુને સર્વ ઇચ્છા પૂરનાર ચિંતામણિ રત્નની તે ભેટ આપે છે. ’ પાહિણીએ સ્વપ્ન સંબંધી હકીકત સાધુ દેવચંદ્રને કહી સંભળાવી. દેવચંદ્રે એ સ્વપ્નનું રૂપ કહેતાં ખુલાસો કર્યો કે પાહિણી એક એવા પુત્રને જન્મ આપશે કે જે “ જૈન સિદ્ધાન્તસમુદ્રના કૌસ્તુભ મણિરત્નને મળતો થશે. ” ચાંગદેવ જ્યારે પાંચ વર્ષની વયનો થયો ત્યારે તે પોતાની માતા સાથે ઉપાશ્રયે (મૂળમાં મંદિર છે) ગયો અને જ્યારે પાહિણી પ્રાર્થના કરતી હતી (ગુરુને વંદન કરતી હતી) ત્યારે ચાંગદેવ ગુરુની ગાદી ઉપર બેસી ગયો. દેવચંદ્રે એની માતાને સ્વપ્નની યાદિ તાજી કરી આપી અને માગણી કરી કે ‘ એ છોકરાને પોતાનો શિષ્ય કરવા માટે સોંપી દેવો યોગ્ય ગણાય. ’ પ્રથમ તો પાહિણીએ એ બાબતમાં છોકરાના પિતાને પૂછવા જણાવ્યું. આ જવાબને અંગે દેવચંદ્ર તદ્દન ચુપ રહ્યા એટલે પાહિણીએ ગુરુની માગણી પોતાની અનિચ્છાએ પૂરી કરી, કારણ કે “ તેણીને સ્વપ્ન સંબંધી હકીકત યાદ હતી અને ગુરુવર્યની અવગણના ન જ કરી શકાય એમ તેનું માનવું હતું. ” દેવચંદ્ર એ પોતાની બાળકને સાથે સ્થંભતીર્થે (અત્યારના ખંભાત) લઈ ગયા, જ્યાં વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ ના માઘ શુદ્ધ ૪ ને શનિવારને દિવસે પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં ચાંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી. આ પ્રસંગે “ સુપ્રસિદ્ધ ” ઉદયને મોટો મહોત્સવ કર્યો. ચાંગદેવનું નામ સોમચંદ્ર.^{૧૩} પાડવામાં આવ્યું.

મેરુતુંગ આ સંબંધમાં ઘણા વિસ્તારથી ઉલ્લેખ કરે છે. કેટલીક ખાસ અગત્યના બાબતોમાં એ પ્રભાવક ચરિત્ર કરતાં

જૂદા પડે છે અને નાનકડી સરખી પરિપૂર્ણ અદ્ભૂત કથા વર્ણવે છે. એમના કહેવા પ્રમાણે પાટણ અથવા અણહિલવાડથી મુસાફરી (વિહાર) કરતાં દેવચંદ્ર ધંધુકા નગરે આવ્યા અને ઉપાશ્રયની નજીક આવેલા શ્રી મોઢ વ્યાપારીઓનાં દેરાસરમાં ત્યાંના તીર્થંકરના ચિત્રને (પ્રતિમા સંભલે છે) નમન કરવા ગયા. ચાંગદેવ-જેની વય તે વખતે આઠ વર્ષની હતી તે પોતાના સમવયસ્ક બાળકો સાથે રમત કરી રહ્યો હતો. તે ઉપાશ્રયમાં આવેલ પાટ (પાદપીઠ—વ્યાસપીઠ) ઉપર પડેલ દેવચંદ્રની ગાદી ઉપર બેસી ગયો. એને લઈને એણે સાધુનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચ્યું. એના તરફ વધારે ધ્યાન આપીને તપાસતાં સાધુ (દેવચંદ્ર) ને માલમ પડ્યું કે એ બાળકમાં અતિવિશિષ્ટ ભવિષ્યનાં લક્ષણો દેખાતાં હતાં. એ બાળક પોતાનો શિષ્ય થાય તો ઘણી સારી વાત બને એવી ઇચ્છા તેઓશ્રીએ વ્યક્ત કરી. એમણે “ જ્ઞાતિ ” (સંઘ સંભલે છે) ને એકઠી કરી એટલે કે એમણે એ શહેરના અગ્રગણ્ય વ્યાપારીઓને એકઠા કર્યા અને તેમને સાથે લઈને પોતે ચાચીગને ઘેર ગયા. ચાચીગ તે વખતે હાજર નહોતો પણ તેની પત્ની પાહિણીએ તેમનો (દેવચંદ્રનો) અને તેની સાથે આવેલા બીજા સર્વનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. દેવચંદ્રે જણાવ્યું કે જ્ઞાતિ તેના પુત્રની માંગણી કરવા માટે ત્યાં આવેલ હતી. પોતાને આવું અસાધારણ માન આપ્યું તેથી તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું અને આંખમાં હર્ષનાં પાણી આવી ગયાં, છતાં પણ પહેલવહેલાં તો પાહિણીએ માંગણીનો સ્વીકાર કરી શકવાની પોતાની અશક્તિ વ્યક્ત કરી; કારણ કે તેનો પતિ મિથ્યાત્વ અભિપ્રાયનો હતો અને વળી વિશેષમાં તેણીએ જણાવ્યું કે તે વખતે તેનો પતિ ગેરહાજર હતો. છેવટે તેણીના સગાંવહાલાંઓએ તેણીને ખૂબ સમજાવી અને તેઓને

જોખમે પુત્રને ગુરૂ તરફ મોકલવા અવ્યર્થનાઓ કરી. તેને આખરે તેણી તાબે થઈ. નિયમ પ્રમાણે ચાંગદેવને પણ પૂછવામાં આવ્યું અને તેણે દેવચંદ્રના શિષ્ય થવા માટે સંમતિ બતાવી. દેવચંદ્રે છોકરાને સાથે લઈને તરતજ વિહાર કર્યો અને કર્ણાવતી ગયા, જ્યાં રાજાના મંત્રી ઉદયનને ઘેર એ છોકરાને લઈ જવામાં આવ્યો. દેવચંદ્રના મનમાં ચોક્કસ શંકા હતી કે તેની પાસેથી છોકરાને પાછો લઈ જવામાં આવશે અને તેથી તેણે જૈન કોમના મોભાદાર સભ્યનું રક્ષણ શોધી કાઢ્યું. ત્યારપછી જે બનાવ બન્યો તે પરથી સાબીત થયું કે તેમની એ ધારણા ખોટી નહોતી, કારણ કે ચાચીગ પોતાની મુસાફરીમાંથી પાછો ફર્યો કે તુરતજ બનતી ઉતાવળે કર્ણાવતી ગયો અને જ્યાં સુધી પોતાના પુત્રનું મુખ ન જુએ ત્યાંસુધી કાંઈપણ ન ખાવાનો (લાંઘણ કરવાનો) નિયમ કર્યો અને ચાંગદેવને લેવા માટે તે ત્યાં હાજર થઈ ગયો. તે દેવચંદ્રને ઘેર (ઉપાશ્રયે ?) ગયો અને પોતાના ક્રોધના આવેશમાં તેના તરફનું સઘળું માન વિસરી ગયો. તે કોઈ પણ રીતે ઠંડો થયો જ નહિ. ત્યારપછી જ્યારે ઉદયનને બોલાવવામાં આવ્યો અને તેણે જાતે પોતાની સમજાવટ ચાલુ રાખી ત્યારે તે ઠંડો પડ્યો. ઉદયન તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયો. જાણે ચાચીગ પોતાનો મોટો ભાઈ હોય તેટલું તેને માન આવ્યું અને પોતાના તરફથી તેનું સુંદર આતિથ્ય કર્યું. ત્યારપછી એણે ચાંગદેવને બોલાવ્યો. એને એના બાપના ખોળામાં બેસાડ્યો અને બાપાને (ચાચીગને) અનેક ભેટસોગાદો ઉપરાંત પૈસાની મોટી રકમ આપવાની માગણી કરી. ચાચીગે અત્યંત ગર્વિષ્ટ પદ્ધતિએ ભેટ કે પૈસા લેવાની સાફ ના પાડી પણ પોતાના અમૂલ્ય પુત્રના બદલામાં તેને પોતાને જે અમૂલ્ય માન આપવામાં આવ્યું છે તેનો જ પોતે સ્વીકાર કરશે એમ ચોક્કસ રીતે

જણાવી દીધું અને કહ્યું કે પોતાના મીજબાનને પોતે પોતાના પુત્રની ભેટ કરશે. જરા વધારે સમજાવટ પછી તેને પ્રાપ્ત થયેલા હક્કો ઉદયન દેવચંદ્રના લાભમાં સુપ્રત કરી આપે, એ બાબતમાં પણ ચાચીગે સંમતિ આપી અને છેવટે ચાંગદેવનો દીક્ષામહોત્સવ તેણે ઉજવ્યો—કર્યો. ૧૪

રાજશેખર (પ્રબંધકોશના કર્તા) ત્રીજો જ અહેવાલ રજુ કરતા આપણને માલુમ પડે છે. એ અહેવાલ પ્રબંધચિંતામણિ કે મેરુતુંગ સાથે મળતો આવતો નથી. આ અહેવાલ પ્રમાણે દેવચંદ્ર પોતાના વિહારદરમ્યાન વારંવાર ધંધુકા નગરે આવતા હતા અને ત્યાં ધર્મોપદેશ કરતા હતા. શ્રોતાઓની સલામાંથી એક દિવસ એક નેમિનાગ નામનો શ્રાવક ઉભો થયો અને કહેવા લાગ્યો કે સાધુ મહારાજના ઉપદેશથી ઠાકોર ચાચીગ અને પોતાની બહેન પાહિણીનો પુત્ર ચાંગદેવ બોધ પામ્યો છે અને તે ચાંગદેવ પોતાને દીક્ષા આપવાની માગણી કરે છે. તેણે વધારે જણાવ્યું કે તે છોકરાની માએ એના જન્મ પહેલાં એક સ્વપ્ન બોયું હતું અને તેમાં તેણે એક આંખાનું ઝાડ બોયું હતું, તે ઝાડને તેની અસલ જગ્યાએથી ફેરવી બીજી જગ્યાએ વાવ્યાથી તેને બહુ સુંદર ફળો આવ્યાં હતાં એમ બોયું હતું. દેવચંદ્રે ત્યારપછી બહાર કયું કે જે માણસ અત્યારે દીક્ષા લેવાની માગણી કરી રહ્યો છે તે બે સાધુનો માર્ગ સ્વીકારશે તો ઘણી મોટી મહત્ત્વની ચીજો કરશે, એનામાં નસીબદાર પ્રતાપી પુરુષોનાં લક્ષણો છે અને દીક્ષા લેવાને તદ્દન યોગ્ય છે, પણ એ માગણી એના માબાપની સંમતિને આધીન હોવી જોઈએ. ચાંગદેવની ઇચ્છા જ્યારે

તેના માળાપને જણાવવામાં આવી ત્યારે પ્રથમ તો તેઓ વિરૂદ્ધ થયાં, પણ છેવટે તેની ઇચ્છાનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો—સંમતિ દર્શાવી.^{૧૫}

છેવટે કુમારપાળ ચરિત્રના કર્તા પ્રથમ જણાવેલા બે અહેવાલોને અલંકારિક ભાષામાં મૂકે છે અને પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે એ બંનેને લેખશેષ કરી વણી નાખે છે, પણ એમાં અસ્પષ્ટતા વિરોધ થાય છે તેની તે જરાપણ દરકાર કરતા નથી. દાખલા તરીકે એ પોતાના ગ્રંથમાં ત્રણ વખત જણાવે છે કે—ચાંગદેવનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ માં થયો હતો, પણ એમની દીક્ષાની તારિખ પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે બે વખત આપે છે અને તેને અંગે સંવતનું વર્ષ ૧૧૫૦ જણાવે છે. એટલે કે ચાંગદેવની ઉમરનું પાંચમું વર્ષ કહે છે અને એક જગ્યાએ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૪ જણાવે છે એટલે કે એની ઉમરનું નવમું વર્ષ જણાવે છે. આ છેલ્લી હકીકત મેરુતુંગને અનુસરીને લખે છે. દીક્ષા લીધા પછી તેનું નામ સોમદેવ પાડવામાં આવે છે. તે લેખક ઉમેરે છે કે “ કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે ” સોમચંદ્ર શબ્દ પણ વપરાય છે.^{૧૬}

બીરી રીતે જોતાં કુમારપાળ ચરિત્રમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે જરાપણ વિચારણાને યોગ્ય નથી. રાજશેખરનો અહેવાલ પણ આધાર રાખવા લાયક નથી, કારણ કે હેમચંદ્રની દીક્ષા જૈન ધર્મના પવિત્ર સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ બરાબર થઇ હતી એમ સાબીત કરવાની તેની ઇચ્છા તે પ્રકટ કરી દે છે. આ શાસ્ત્રશિક્ષણ પ્રમાણે જે માણસ અન્યના સદુપદેશથી અને પોતાની સ્વતંત્ર વિચારણાથી આ દુનિયાની અસ્થિરતા સમજી

જાય છે, તે સંબંધી તેની ખાત્રી થાય છે અને શાશ્વત સુખ એટલે કે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને ખૂબ ઇચ્છા જાગૃત થાય છે તેવો માણસ જ દીક્ષા લેવાને યોગ્ય થાય છે. વસ્તુતઃ એ હકીકતો તદ્દન જ જુદી રીતે બને છે. જો યતિઓના સમુદાયમાં માત્ર પોતાની સ્વેચ્છાથી જ જે દીક્ષા લેવા ઇચ્છતા હોય અને સંસારને છોડી દેવા ઇચ્છતા હોય તેમનાથી ભરતી કરવામાં આવતી હોય તો એ સમુદાય ક્ષયને માર્ગે ઉતરી જાય અને જૈન સંઘ સાધુ-સંખ્યામાં ઘણો પાછો પડી જાય. તેટલા મુદ્દે નાની ઉંમરના છોકરાઓને તેમના માબાપ પાસેથી વેચાતા લઈને એમને કેળવણી આપવા માટે યતિઓને સોંપવામાં આવે છે અને આ કાર્ય સંઘના પૈસાદાર શ્રાવકો કરે છે. બ્રાહ્મણી વિધવાઓના ગેરકાયદેસરના છોકરાઓને આ બાબતમાં પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવે છે, કારણ કે એમને ઘણી ઓછી કીમતે ખરીદી શકાય છે અને એવા છોકરાઓના પિતાઓ ઘણુંખડું સુશિક્ષિત ઉચ્ચ કોમના હિંદીઓ હોય છે તેથી આવા છોકરાઓનો માનસિક વારસો ઘણો સાનુકૂળ હોવાનો સંભવ રહે છે. જ્યારે ખર્ચની બાબત મોંઘવારીને કારણે ભારે સખત થઈ જાય છે તેવા વખતમાં બ્રાહ્મણ અથવા વાણીયાના છોકરાઓ ખરીદવામાં આવે છે એમ પણ અનેકવાર બની આવે છે. છૂટાછવાયા ખિસાઓમાં એમ પણ બને છે કે યતિઓ પોતે જ કામ પોતાના હાથમાં લે છે અને તજ દીધેલા-નિરાશ્રયી બાળકોને પોતે જોળે લઈ લે છે અથવા પોતાના ધર્મવાળાના છોકરાઓ જેના ઉપર એમની નજર ચાંટે છે તેને માટે માગણી કરે છે.^{૧૭} અત્યારે જે સ્થિતિ આ બાબતને અંગે ચાલે છે તે સાફ સાફ બતાવી આપે છે કે રાજ-શેખરે જે વર્ણન આપ્યું છે તે કલ્પિત-બનાવટી છે, કારણ કે

ખાસ કરીને પ્રભાવકચરિત્ર અને મેરૂતુંગના એક-બીજાથી વિરૂદ્ધ જાય તેવા જે અહેવાલો આપવામાં આવ્યા છે તે પ્રથમ જણાવેલી હકીકત સાથે મળતા આવે છે. એ જ કારણને લઈને ચાંગદેવને માટે તેની માતા પાસે દેવચંદ્રે માગણી કરી હતી તે અહેવાલ વધારે માનવા યોગ્ય છે એમ આપણે જાહેર કરવું જોઈએ. “ શુભલક્ષણોપેત ” ચાલાક બાળક ઉપર એક સાધુનું મન લાગ્યું એટલે તેને તે પોતાનો શિષ્ય બનાવવા માગે અને તે બાળકની માતાની ધર્મલક્ષિત અને નબળાઈનો સીકત-ભરેલી રીતે પૂરતો લાભ લે અને પોતાની મુરદ પાર પાડે એ તદ્દન બનવાભોગ હકીકત છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં સ્વપ્નની વાર્તા કરી છે અને પુત્રના જન્મ પહેલાં તેનો અર્થ કરવાની વાત લખી છે તે તો જૈન લોકો વારંવાર એવો વિચાર બતાવ્યા કરે છે કે મોટા માણસનો જન્મ થવાનો હોય તેની હકીકત માતાને સ્વપ્નદ્વારા પ્રથમથી જાહેર થાય છે એવી બાબત હોઈને રદ કરવા યોગ્ય છે. બન્ને અતિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ચાંગદેવ ગુરૂના આસનપર બેસી ગયાની હકીકત લખી છે તેના ઉપર પણ એટલું જ અદ્ય મૂલ્ય મૂકી શકાય. બીજા હાથપર મેરૂતુંગ કહે છે તેમ ચાચીગે એ સંબંધમાં વાંધો ઉઠાવ્યો હોય અને છોકરાને પાછો લઈ આવવાના પ્રયત્ન કર્યા હોય તે હકીકત સાચી હોય તેમ બનવાભોગ છે. મેરૂતુંગ કહે છે તેમ ચાચીગ “ વિરૂદ્ધમતનો ” (નાસ્તિક કે મિથ્યાત્વી) હોય એટલે કે તે જૈન કેમનો હોય અને છતાં પ્રાચીન સંપ્રદાયના મતનો સ્વીકાર કરનાર હોય તો તેના છોકરાને સાધુના આશ્રયમાં દીક્ષા આપવા સંબંધી તેનો નકારમાં જવાબ બહુ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેમ છે. કહાય તેનો મત હિંદના સનાતન મતનો હોય. તે મત પ્રમાણે

પુત્રના કરેલા નિયમિત શ્રાદ્ધોથી અનંત સુખપ્રાપ્તિ મેળવવાની તેની આકાંક્ષા હોય અને તે કારણેને લઈને તેનો પુત્ર આટલી નાની વયમાં ધર્મદીક્ષા લઈ સાધુ થાય તેને તે મોટામાં મોટી વિપત્તિ ગણતો હોય એ બનવાભોગ છે. જૈન મત સાથે આ અભિપ્રાય જરા પણ મળતો આવતો નથી એમ હોવા છતાં અનેક વખત એ બાબતો જૈન શ્રાવકોમાં માલુમ પડી આવે છે, અને જો કે તેઓ સનાતન હિંદીઓની પેઠે મરેલા પછવાડે શ્રાદ્ધ કરતા નથી તો પણ પોતાના પુત્રો માટે એવા જ પ્રકારની લાગણીને ધારણ કરે છે. ગુરૂ દેવચંદ્ર અને ચાચીગની બાબતમાં ઉદયન વચ્ચે પડવાની હકીકતના સંબંધમાં શંકા કરવાનું કાંઈ સુદામ કારણ મળતું નથી. ઉદયન ખરેખરો ઐતિહાસિક પુરૂષ છે. જે શ્રીમાળી વાણીઆઓ મારવાડમાં આવેલા શ્રીમાલ અથવા ભીન્નમાલમાંથી ગુજરાતમાં ઉતરી આવ્યા તે જ્ઞાતિનો એ શ્રીમાળી વાણીઓ હતો. કર્ણાવતી નગરી કે જે કર્ણસના મત પ્રમાણે અત્યારના અમદાવાદને સ્થાને તે વખતે હતી તે નગરીમાં તે પ્રથમ રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છે. ત્યારપછી થોડા વખતમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેને સ્તંભતીર્થ-ખંભાતનો મંત્રી અથવા રાજકીય સલાહકાર નીમ્યો હતો. અને ઘણે ભાગે એને સદર શહેરનો સરસુખો (ગવર્નર) નીમ્યો હતો.^{૧૮} આ ઉદયન હેમચંદ્રના ચરિત્રમાં અનેક વખત ત્યારપછી દેખાવ દે છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં એક ટુંકી નોંધ છે કે સુપ્રસિદ્ધ ઉદયને ચાંગ-દેવની દીક્ષાનો મહોત્સવ ખંભાત નગરમાં કર્યો. તે હકીકત બતાવે છે કે મેરુતુંગ ઉદયનને દેવચંદ્રના સન્માન્ય વડીલ (પેટન) કહે છે તે તદ્દન સાચી હકીકત છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો પુરાણ બન્ને ગ્રંથો (પ્રભાવકચરિત્ર અને

પ્રખંધચિંતામણિ) માં ચાંગદેવની દીક્ષાની તારિખ તથા દીક્ષાના સ્થાનના સંબંધમાં વિરોધ છે, તે બન્નેનો નિકાલ થઈ જાય છે. દીક્ષાની તારીખના સંબંધમાં મેરૂતુંગ ઘણેભાગે ખરા જણાય છે, અને દીક્ષા આપવાના સ્થાનના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્ર ઘણેભાગે સાચું લાગે છે. વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ જે વખતે ચાંગદેવની વય માત્ર પાંચ જ વર્ષની હતી તે વખતે તેને દીક્ષા આપવામાં આવી હોય તે તદ્દન ન બનવાળેગ લાગે છે. અને જ્યારે આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે ઉદયન તે વખતે રાજાનો મંત્રી થયો હતો અથવા ખંભાતમાં રહેતો હતો ત્યારે તો એ વાત તદ્દન માનવાળેગ રહેતી જ નથી, કારણ કે મહારાજા જયસિંહ, જેના વખતમાં તે ગુજરાતમાં ઉતરી આવ્યો, તે ગાદી ઉપર વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ માં જ આરૂઢ થયેલ છે. તેટલા માટે મેરૂતુંગના કહેવા પ્રમાણે તેની દીક્ષા આઠમા અથવા નવમા વર્ષમાં થઈ અને જિનમંડનના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૧૧૫૪ ની સાલ તે હતી, તે હકીકત વધારે સ્વીકાર્ય થઈ પડે તેમ છે. બીજા મુદ્દા ઉપર વિચાર કરતાં જે સ્થાનપર તેની દીક્ષા થઈ તે સ્થાન ખંભાત હોવું જોઈએ અને કર્ણાવતી હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. આ સંબંધમાં એક હકીકત બીજી પણ લક્ષ્યમાં લેવા યોગ્ય જણાય છે અને તે એ કે પ્રભાવકચરિત્ર-કાર સ્પષ્ટ રીતે લખે છે કે કુમારપાળે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી ખંભાતમાં એક દીક્ષાવિહાર (એટલે કે દેરાસર અને ઉપાશ્રય) બંધાવ્યો અને તે હેમચંદ્રની દીક્ષાની યાદગિરિને અંગે બંધાવ્યો હતો. પોતે કર્ણાવતીમાં દીક્ષા થવાનો હકીકત લખવા છતાં મેરૂતુંગ (પ્રખંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં) આ હકીકતનો સ્વીકાર કરે છે.^{૧૯} ત્યારપછીના બાર વર્ષમાં હેમચંદ્ર

સંબંધી શી હકીકત બની અથવા એ બાર વર્ષમાં એના જીવનવૃત્તની બાબતમાં સદરહુ મૂળ ગ્રંથોમાં ઘણું અલ્પ આપવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધી કાંઈક ચોક્કસ હકીકત પ્રભાવકચરિત્રમાં માત્ર મળી આવે છે. ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તેણે ન્યાયનો, તર્કનો તેમજ વ્યાકરણ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો એમ તેની ખુદ્દિ “ જે ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના જેવી ચોખ્ખી અને નિર્મળ હતી ” તેને લઈને સર્વ શાસ્ત્રોમાં એ બહુ સપાટાબંધ પ્રવીણ થઈ ગયા. એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી કે ઉપરના પ્રાદ્યણોની કેળવણીના શાસ્ત્રીય વિષયોને એની કેળવણીમાં દ્વિતીય સ્થાન હતું અને જૈન શાસ્ત્રના બોધને પ્રથમ-અગ્રિમ સ્થાન હતું; કારણ કે જે પ્રાકૃત ભાષામાં જૈન સૂત્રો રચવામાં આવ્યા છે તેના અભ્યાસની અને તેના ઉપરની ટીકાઓના અભ્યાસની અને તેને લગતા બીજા જ્ઞાનની તેને ગુરૂ અને પ્રચારક તરીકે ખાસ આવશ્યકતા હતી. તેમણે જે વિદ્વત્તાભરેલા ગ્રંથો આગામી વયમાં બનાવ્યા છે તે જોતાં તેની જ્ઞાનશક્તિના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રકારે જે હકીકત ઉપર જણાવી છે તે તદ્દન સાચી છે, અને એમ લાગે છે કે તેનામાં ખુદ્દિવૈભવ સાધારણ પ્રકારના કરતાં બહુ ઉચ્ચ પ્રતિભા હોવો જોઈએ. માત્ર દેવચંદ્ર જ તેને લણાવનાર ગુરૂ હતા કે બીજાઓ પણ હતા તે હકીકત કોઈ જગ્યાએ કહેવામાં આવી નથી. દેવચંદ્ર જ તેના શિક્ષાગુરૂ એકલા હોય તે હકીકત પણ ન બનવાજોગ નથી, કારણ કે દેવચંદ્ર કોઈપણ રીતે તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ તો નહોતી જ. તેના શિક્ષાગુરૂઓનાં નામો નોંધવામાં આવેલ છે તેમાં દેવચંદ્રનું નામ નથી તે ધ્યાનમાં રાખવાજોગ છે. બીજા બાબતે એમ હકીકત છે કે-રાજશેખર (પ્રબંધકોશકાર) એમ જણાવે છે કે-

એ (દેવચંદ્ર) પૂર્ણચંદ્ર ગચ્છના હતા અને યશોભદ્રના પરિ-
વારમાં અથવા પરંપરામાં હતા. એ યશોભદ્ર તે વટપદના રાણા
અને એણે દત્તસૂરિના ઉપદેશથી જૈન દીક્ષા લીધી હતી. એ
યશોભદ્રના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ હતા જે અનેક કૃતિઓના કર્તા
હતા. તેનો શિષ્ય ગુણસેન હતો જે દેવચંદ્રનો ગુરૂ હતો. તે
વળી વિશેષમાં જણાવે છે કે દેવચંદ્રે ઠાણાંગસૂત્ર ઉપર ટીકા
રચી છે અને તેણે શાંતિનાથ ચરિત્ર બનાવ્યું છે. પછવાડેની
આ સર્વ હકીકતો સાચી છે એમ સહેલાઈથી સાબીત થઈ
શકે તેમ છે અને તદ્દન બનવાબેગ જણાય છે; કારણ કે
દેવસૂરિ પોતાના ‘ શાંતિનાથ ચરિત્ર ’ માં જણાવે છે કે હેમ-
ચંદ્રના ગુરૂ દેવચંદ્રે એ જ નામનો પ્રાકૃત ભાષામાં મહાન ગ્રંથ
બનાવેલો છે તેનો પોતે સંસ્કૃતમાં તરજુમો કરે છે. વળી એમ
પણ જણાય છે કે રાજશેખરે દેવચંદ્રની ગુરૂપરંપરાનો અહે-
વાલ આપ્યો છે તેમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્ખલના થયેલી છે.
અલબત્ત, જિનમંડન (કુમારપાળ ચરિત્ર) તદ્દન તેને મળતી
જ વાત લખે છે. તેઓ જણાવે છે કેટલિકગચ્છ વજ્રશાખા
ચંદ્રગચ્છના દત્તસૂરિએ યશોભદ્ર નામના રાણાને ઉપદેશ આપી
દીક્ષા આપી. તેની શિષ્યપરંપરા પણ તે જ પ્રમાણે આવે
છે. પ્રદ્યુમ્નસૂરિ, ગુણસેન, દેવચંદ્ર. પણ પ્રભાવકચરિત્રકાર દેવ-
ચંદ્રને પ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય કહે છે (જુઓ નોટ ૧૩ સ્લોક
૧૪) અને હેમચંદ્ર પોતે “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં કહે
છે કે તે વજ્રશાખાના છે અને મુનિચંદ્રના પરિવારના
છે.^{૨૦} અત્યારમુધી જણાયેલી હેમચંદ્રની કોઈપણ કૃતિમાં
તે પોતાના ગુરૂતરીકે દેવચંદ્રનું નામ લખતા નથી; જો કે
ગુરૂનું નામ લખવાના એને અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે.

લગભગ એમ અનુમાન થાય છે કે એના ગુરૂ સાથે એને આગળ જતાં પૂરતો મેળ રહ્યો નહિ હોય. આ સંબંધમાં આપણે એક વાતનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ તેમ છીએ, અને તે એ છે કે મેરુતુંગ એક બનાવ પોતાના ગ્રંથમાં નોંધે છે તે પ્રમાણે દેવચંદ્રે પોતાના શિષ્ય હેમચંદ્રને સોનું બનાવવાની વિદ્યા શીખવવાની ના પાડી. કારણ એવું આપ્યું કહેવાય છે કે જે માણસે સાદા-સહેલા શાસ્ત્રીય વિષયોને ઘણી મંદ રીતે પચાવ્યા છે તે એવી અઘરી કળા શીખવાને લાયક ન જ ગણાય અને શક્તિવાન પણ ન જ ગણાય.^{૨૧} આ મુશ્કેલીઓનો ગમે તે નીકાલ હોય, પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે દેવચંદ્ર ખરેખર વિદ્વાન મનુષ્ય હતા અને તેનામાં હેમચંદ્ર જેવા શિષ્યને અભ્યાસ કરાવવાની સંપૂર્ણ આવડત અને શક્તિ હતાં.

સોમચંદ્રના આ ઉમેદવારી (અભ્યાસ) ના સમયના છેલ્લા વર્ષોમાં એક મોટા વિહાર (મુસાફરી) ની અથવા તો વિહારની યોજના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રકાર એક ઉલ્લેખ કરે છે. એ મુસાફરીને અંગે આ નાના સાધુની ઇચ્છા પ્રાદ્વીપી (સરસ્વતી)ને સાધવાની હતી અને તે દ્વારા પોતાના કેાઈ પણ હરીફ પર વિજય મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની હતી. પોતાના ગુરૂની રબ્બ લઇને સોમચંદ્રે ખીબા શાસ્ત્રવિશારદ સાધુની સાથે પ્રાદ્વીપીના સ્થાન તામલિપ્તિ જવા સાફ વિહાર કર્યો. તે માત્ર નેમિનાથની ભૂમિ રૈવતાવતાર (ગિરનાર) સુધી પહોંચ્યા અને ત્યાં એમણે યોગનું ધ્યાન આદર્યું. આ બાપ આલ્લતો હતો ત્યારે દેવી સરસ્વતી એમને પ્રત્યક્ષ થયા અને તેમને જણાવ્યું કે-‘ તે પોતાના સ્થાનપર રહેવાથી તેની ઇચ્છા પ્રાપ્ત કરી શકશે. ’ આટલા

ઉપરથી તેમણે (સોમચંદ્રે) આગળ કરેલી વિહારની યોજના પડતી મૂકી અને ગુરૂ તરફ પાછા ફર્યા.^{૨૨} જો કે હિંદુ-સ્તાનમાં સરસ્વતી મંત્ર ઉપર વિજય મેળવવો અને તે માટે તેનો પ્રયોગ કરવો, જેથી વાણી ઉપર કાબુ આવી જાય એ વાત કાંઈ અસાધારણ નથી અને જો કે હેમચંદ્ર પોતે પોતાના “અલંકારચૂડામણિ” માં આવા પ્રયોગ ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.^{૨૩} છતાં આપણે એ વાર્તાને કિંવદન્તી તરીકે જ ગણવી ઘટે. અંથકર્તાનો ભૂગોળસંબંધી વિચિત્ર ખ્યાલ તો એ જ વાતને પુષ્ટિ આપે છે. જ્યારે બ્રાહ્મી દેશ એટલે કે કાશ્મીર જવા માટે સોમચંદ્ર બંગાળમાં આવેલ તામલિસિ અથવા તમલખને માર્ગે જવાના હતા એમ તે કહે છે ત્યારે તે બ્રાહ્મીદેશ અને બ્રહ્મદેશ (બર્મા) વચ્ચે મોટો ગોટાળો કરી દે છે. પોતાના એ વિહાર દરમિયાન હેમચંદ્ર કાઠિયાવાડમાં આવેલ રૈવતાવતાર એટલે કે બુનાગઢ પ્રથમ આવ્યા તે હકીકત પણ તદ્દન વિચિત્ર છે. આ વિચિત્રતા આગળ જતાં જિનમંડને જોઈ જણાય છે અને તેથી હકીકતમાં ફેરફાર કરીને હકીકતને ઠીકઠાક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (બુઓ નોટ ૨૨)

સર્વ મૂળ અંથો પ્રમાણે સોમચંદ્રની આ ઉમેદવારીનો (અભ્યાસ)નો અંત આચાર્ય તરીકે તેમને સ્થાપન કરવાથી આવ્યો. આચાર્ય એટલે પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર અંથોનો સ્વતંત્ર ઉપદેશક અથવા દર્શક. આ હકીકત વિક્રમ સંવત ૧૧૬૬માં બની. આ પ્રસંગે જૈન સાધુઓનો એ સંબંધી જે રિવાજ ચાલતો હતો તે પ્રમાણે તેણે પોતાનું નામ બદલ્યું અને ત્યાર-પછી તેનું નામ હેમચંદ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું. પ્રભાવકચરિત્ર

એમ સૂચવન કરે છે કે આ પ્રસંગે દેવચંદ્ર ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને ત્યારપછી એણે એવા ભીષ્મ પ્રયોગો આ-
 હર્યા કે જે સાચા પ્રમાણિક જૈનને નિર્વાણમાં લઈ જાય છે.
 મેરુતુંગની ઉપર જણાવેલી હકીકત સિવાય ત્યારપછીના સમ-
 યમાં તેના (દેવચંદ્ર) સંબંધી કોઈ પણ ઉલ્લેખ કોઈપણ
 પ્રખંધોમાં આવતો નથી. પ્રભાવકચરિત્ર વધારામાં એમ પણ
 જણાવે છે કે જ્યારે હેમચંદ્રને આચાર્યપદવીનું દાન કરવામાં
 આવ્યું તે વખતે તેની માતા પાહિણીએ ચારિત્ર લીધું એટલે
 કે એ જૈન સાધ્વીઓના વર્ગમાં દાખલ થઈ. મેરુતુંગના એક
 ઉલ્લેખ પ્રમાણે પાહિણી ત્યારપછી ઘણા વર્ષ જીવી અને લગભગ-
 વિક્રમ સંવત ૧૨૧૧ માં કાળધર્મને પ્રાપ્ત થઈ. (મરણ પામી)

હેમચંદ્ર અને જયસિંહ સિદ્ધરાજ.

હેમચંદ્રને સૂરિપદ્મી પ્રાપ્ત થયા પછીના તુરતના વર્ષોમાં હેમચંદ્રના જીવનવૃત્તને અંગે ઉપર જણાવેલા મૂળ ગ્રંથોમાં કાંઈ હકીકત ઉપલબ્ધ થતી નથી. ત્યારપછી અણહીલપાટણ અથવા પાટણ જે હાલનું અણહિલવાડપાટણ હતું અને જે તે વખતે ગુજરાતની રાજધાનીનું શહેર હતું ત્યાં તે તેની જીંદગીનો ઘણોખરો ભાગ પસાર કરે છે એમ સ્પષ્ટ અને નમ્ર હકીકત રજૂ કરીને એના જીવનની હકીકત સર્વ કૃતિકારો આગળ ચલાવે છે. એ અણહીલપાટણમાં તે આવે છે અને ત્યાં રાજ્યની કૃપાથી ગ્રંથસ્ત્રી તરીકે અને પોતાના ધર્મના પ્રચારક તરીકે માનવંતી જીંદગી શરૂ કરવાની તેને તક મળે છે. તેનો પ્રથમ મુરબી (પેટન-આશ્રયદાતા) ચૌલુક્ય રાજવી જયસિંહ હતો. એનું નામ સિદ્ધરાજ પણ હતું. એ ગુજરાત અને તેની આબુખાબુના પાશ્ચિમ હિંદના ખીજા પ્રદેશો- પર રાજ્ય કરતો હતો. વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ માં જયસિંહનું રાજ્યારોહણ થયું અને વિક્રમ સંવત ૧૧૬૬ સુધી તેણે રાજ્ય કર્યું. સર્વ અહેવાલો (પ્રબંધો) પ્રમાણે જયસિંહ ચૌલુક્ય વંશમાં ઉત્સાહી કર્તાવ્યાભિમુખ અને પોતાની સત્તા વધારવાની હોંશવાળા રાજાઓમાંનો એક હતો. એણે પોતાના રાજ્યની પૂર્વ દિશાઓ તેમ પશ્ચિમ દિશાઓ વધારી. લડાઈના સંબંધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરેલ ક્ષેત્રમંદ બનાવોના સંબંધમાં પ્રબંધોમાં અને લેખોમાં

ઉલ્લેખો દેખાય છે. તેમાં ખાસ ઉલ્લેખ કાઠિયાવાડની દક્ષિણે આવેલ સૌરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠની જીત સંબંધમાં માલુમ પડે છે અને ઉજ્જન ઉપર વિજય મેળવી ઉજ્જનને સર કર્યા સંબંધી તેમજ તેના રાજા યશોવર્માને ઠેઠ કરવા સંબંધી અને થોડા વખત માટે પશ્ચિમ માળવાને ગુજરાત સાથે જોડી દેવા સંબંધી ખાસ ઉલ્લેખ માલુમ પડે છે. પાટણ, સિદ્ધપુર, કપડવંજ, વીરમગામ અને બીજાં શહેરોમાં મકાનો બંધાવવા માટે તથા તળાવો ખોદાવવા માટે તેણે પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે અને તેમાંનો કોઇ કોઇ ભાગ હજી સુધી પણ જળવાઇ રહ્યો છે. પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે તે સાહિત્યનો ખાસ મિત્ર હતો અને તેનાં કૃત્યોને કોઇ મહાન કવિ અમર કરે તે જોવાની તેના મનમાં ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. આ હેતુને લઇને તે અનેક ભાટો અને કવિઓને આશ્રય આપતો હતો અને કવીશ્વર શ્રીપાળને તેણે રાજકવિ તરીકે રાખ્યો હતો. આ કવીશ્વર શ્રીપાળે જે કે અનેક રાજકવિતાઓ લખી છે, છતાં એના આશ્રયદાતાએ એને જે કામ સોંપ્યું હતું તે પરિપૂર્ણ સંતોષકારક રીતે તે કરી શક્યો હોય તેમ જણાતું નથી. એ મૂળકૃતિઓ (પ્રબંધો વિગેરે) એમ પણ જણાવે છે કે સિદ્ધરાજે દર્શનોના અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં પણ સારો ઉત્સાહ-પ્રેમ બતાવ્યો હતો. તેના પૂર્વજે પ્રમાણે તે પણ શૈવ (શિવ સંપ્રદાયનો) હતો અને કેટલાંક વર્ણનો પ્રમાણે એણે બ્રાહ્મણ મતના હંકો ઘણી ચીવટથી બાળવી રાખ્યા હતા; છતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જન્મ-મરણની જાળમાંથી હંમેશને માટે છૂટવા સારું જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી અનેક ધર્મોના ગુરુઓને એણે પોતાની પાસે બોલાવ્યા હતા અને તેમની પાસે ઈશ્વર સંબંધી અને

તેના પવિત્ર કાયદાઓ સંબંધી ચર્ચાઓ પોતાની હાજરીમાં કરાવી હતી. તે સંબંધમાં પોતે જાતે પણ અનેક સવાલો કરતો હતો. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં આ હકીકતને ટેકો આપે છે. (નોટ ૩૩ શ્લોક ૧૮-૨૨.) ત્યાં તે જયસિંહના સાધુ ધર્મ તરફ વલણ સંબંધી ઉલ્લેખ કરે છે, તેમજ “દ્વયાશ્રયકાવ્ય” માં જયસિંહે ન્યાયશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ અને પુરાણો શીખવવા માટે પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી એમ પણ ઉલ્લેખ કરે છે. (જુઓ નોટ ૨૮).

જેને સંસ્કૃત ભાષાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, જે બ્રાહ્મણને લગતા વિજ્ઞાનોમાં પણ કુશળ હોય અને જેણે કાવ્યશક્તિમાં પણ પ્રાવિણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જૈન સાધુ હોવા છતાં પણ એવા પ્રકારના રાજાની કૃપા જરૂર પ્રાપ્ત કરી શકે તે સહેજે સમજી શકાય તેવી હકીકત છે; છતાં જયસિંહના સંબંધમાં હેમચંદ્ર કેવી રીતે આવ્યા તે બાબતમાં મૂળગ્રંથો પરસ્પર એક સરખો મેળ ખાતા નથી. પ્રભાવકચરિત્રના કથન પ્રમાણે અકસ્માત્ રાજાને મળી જવાનું બનતાં તે તકનો સોમચંદ્રે કરેલા સુંદર ઉપયોગને લઈને તેઓ બન્ને વચ્ચે ઓળખાણ-મિલન થયું હતું. હકીકત એવી કહેવામાં આવે છે કે સિદ્ધરાજ એકદા પોતાની રાજધાનીમાં હાથી ઉપર સ્વારી કરીને રસ્તાઓ ઉપર ફરતો હતો અને એક ઢોળાવની પાસે એક દુકાનની નજીકમાં રાજાએ હેમચંદ્રને જોયા. રાજાએ પોતાના હાથીને ઢોળાવ ઉપર જ ઉભો રાખ્યો અને સાધુને કહ્યું કે ‘કાંઈક કથન કરો-ગાઓ.’ હેમચંદ્રે તે જ વખતે કવિતા બનાવીને કાવ્યમાં ઉત્તર આપ્યો. “કેઈપણ જાતના વિચાર કર્યા વગર સુવિખ્યાત હાથીને છૂટથી આગળ વધવા

હો. હુનીયાને જે હાથીઓ રક્ષી રહ્યા છે તેઓને ધ્રુજવા દો. દિગ્ગજને ભલે ધ્રુજે ! એમાં શું થઇ ગયું ? હુનીયાનું તમે એકલા રક્ષણ કરો છો ! ” રાજા આ કવિતા સાંભળીને એટલો બધો પ્રસન્ન થઇ ગયો કે એણે તે જ દિવસે હેમચંદ્રને પોતાના મહેલમાં દરરોજ બપોરે આવવાનું નિમંત્રણ કર્યું અને ત્યાં તેમનો સત્કાર કરવાની હકીકત જણાવી. હેમચંદ્રે સદર આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો અને ધીમે ધીમે રાજાની મૈત્રી છતી લીધી. જિનમંડન મુખ્ય મુદ્દાપર આ હકીકતને મળતા થાય છે, પણ એ હકીકત લખવા માટે તેને કોઇ અન્ય મૂળ-કૃતિનો આશ્રય લીધો જણાય છે; કારણ કે હેમચંદ્રે જે કવિતા તે સ્થાનપર બનાવી રાજા પાસે કહી તેનો આકાર તદ્દન જૂદા પ્રકારનો હતો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે હેમચંદ્રના અસાધારણ દેખાવથી રાજાને તેને અંગે થયેલ આશ્ચર્ય તેમાં કારણભૂત હતું અને તેને લઈને રાજાએ હેમચંદ્ર સાથે વાતચીત કરી હતી એમ તેમનું કહેવું છે.^{૨૪} મેરુતુંગ આ મેળાપ અને તેના પરિણામો સંબંધમાં કાંઇપણ ઉલ્લેખ કરતા નથી. તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉપરના બનાવ પછી ઘણા વર્ષે માળવાના રાજા ઉપર વિજય મેળવીને જ્યારે જયસિંહ પોતાને વતને પાછો ફરે છે તે વખતે હેમચંદ્ર અને રાજાની ઓળખાણ થઇ હતી. આ પ્રસંગે પોતાની રાજધાની (પાટણ) માં મોટા દબદબા સાથે વિજયપ્રવેશ સ્વારીના આકારમાં થયો હતો. એ સ્વારીમાં કેદ કરેલા માળવાના રાજાને અને લડાઇમાં પ્રાપ્ત થયેલ વિજયવસ્તુઓને વિજયનાં ચિન્હો તરીકે ફેરવવામાં આવ્યાં હતાં. વિજય પ્રાપ્ત કરનાર રાજાને આશીર્વાદ આપવાના હિંદુસ્તાનના રિવાજ પ્રમાણે જુદા જુદા ધર્મના આગેવાનો અણહીલવાડના મહાજનમાં સામેલ થયા હતા. જૈનોના આગેવાન અને વક્તા તરીકે તે પ્રસંગે હેમચંદ્રને પસંદ

કરવામાં આવ્યા હતા, કારણ કે તેની વિદ્વત્તાને લઈને તેનું તે યોગ્ય સ્થાન હતું. હેમચંદ્રે રાજાને નીચેના શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપ્યો: “ કામક્રુધા ગાય ! તારી નરમાશયી પૃથ્વીને ભરી દે; સમુદ્રે ! તમારા મોતીના સાથીઆ ચારે તરફ ફરી દો; ચંદ્ર ! તું તારી જ્યોત્સ્ના બરાબર જમાવ ! અહો દિગ્ગજે ! તમારી લાંબી સુઠોવડે સ્વર્ગના કલ્પવૃક્ષોની શાખાઓ અને તેના પંખાઓ લાવો. અત્યારે શું સિદ્ધ દુનિયાને જીતીને આવતો નથી ? ” આ કાવ્યકૃતિ જેના ઉપર ટીકા પણ રચવામાં આવી હતી તેણે રાજાની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી અને તેને લઈને ખૂબ માન મળ્યું. પ્રભાવકચરિત્રકાર (પ્રભાચંદ્ર) અને જિનમંડન (કુમારપાળપ્રબંધકાર) પણ આ હકીકત બાજુતા હતા, પણ તેમનું કહેવું એમ છે કે હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ સાથે પૂર્વકાળમાં જે સંબંધ થયો હતો તેને આ પ્રસંગે તાજે કયો (જુઓ નોટ ૨૪) અને રાજાએ તેમને પોતાના રાજમહેલમાં આવવા માટે ફરી વખત નવું આમંત્રણ કર્યું.

આ બંને હકીકતોના આધારભૂતપણા સંબંધી વિચાર કરતાં બીજી (પાછળની) હકીકત ઉપર જણાવી છે તે તો ખરેખર ઐતિહાસિક જ છે. જે કાવ્યકૃતિદ્વારા હેમચંદ્રે રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો તે પણ આધારવાળી કવિતા છે, કારણ કે એ જ કવિતા હેમચંદ્રના બનાવેલા વ્યાકરણના ચોવીશમા પાઠને અતે આપવામાં આવી છે. આ વ્યાકરણમાં હવે પછી બતાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે ગ્રંથકર્તાએ ચૈત્રકય રાજાના માનમાં પાંત્રીશ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ કવિતાના છેલ્લા શબ્દો “ શું અત્યારે સિદ્ધ દુનિયાને જીતીને આવતો નથી ? ” તેનો બરાબર અર્થ જે પ્રબંધકારો કહે છે તેમ અસહ સિદ્ધરાજના

નગરપ્રવેશ પ્રસંગે રચવામાં આવ્યો હતો અને ત્યારપછી તેને વ્યાકરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો તેમ આપણે સ્વીકારીએ તો જ સર્વ વાત બંધબેસતી થાય છે અને સારો અર્થ આપે છે. બજારમાં રાજા સાથે મળવાની હકીકત સંબંધમાં ચોક્કસ થવું શક્ય નથી. આ હકીકત જાતે જ સાહસિક-પ્રાયોગિક છે એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાનના રાજવી જે કવિતામાં આટલો સુંદર રસ લેતો હોય તે આવા માણસના દેખાવથી આકર્ષાઈ તેની સાથે વાતચીત કરે અને તેની લાક્ષણિક પ્રશંસાથી વિદ્વાન માણસો અને કવિઓની સભામાં તેને આવવા માટે નિમંત્રણ આપે એ હકીકત અશક્ય નથી એ તો ખરી વાત છે; પણ છતાં જે જૈન સાધુની સાથે રાજાને પૂર્વ પરિચય નહોતો તેનામાં અદ્ભુત કાવ્યચાતુર્ય હશે એમ પ્રથમથી ધારી લેવાનું સિદ્ધરાજને કેમ બન્યું હશે ? તે સમજવું મુશ્કેલ છે. વળી એક વહેમપડતી વાત એ પણ છે કે એ પ્રસંગે હેમચંદ્રે જે કવિતા બનાવી એમ કહેવામાં આવે છે તેનાં બે બ્રહ્માં બ્રહ્માં રૂપકો કેમ થઈ ગયા હશે તેનો ખુલાસો મળતો નથી અને એ બન્ને રૂપકોમાંનું એક પણ હેમચંદ્રની પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિમાં દેખાવ દેતું નથી એ વાત પણ વિચારવા યોગ્ય છે. છેવટે એ પણ હકીકત ધ્યાન ખેંચનારી છે કે પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે પ્રથમ મેળાપ અને દ્વિતીય મેળાપ વચ્ચેના સમયમાં હેમચંદ્ર અને રાજા સાથે કાંઈપણ સંબંધ વ્યવહાર ચાલુ રહ્યો હોય તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી. આ સંબંધમાં જિનમંડન કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવે છે, પણ બીજી કૃતિઓ પ્રમાણે એ સર્વ પ્રસંગો ત્યારપછીના પ્રસંગે બનેલા જણાય છે.^{૨૬} આ સંયોગોમાં પ્રથમ જે વાત લખવામાં આવી છે

તેનો આધાર શંકાસ્પદ લાગે છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં માળવાના વિજય પહેલાં હેમચંદ્રને સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પ્રવેશ મળ્યો હતો એમ માનવાનાં કારણો છે અને તે વાત તેથી સંભવિત પણ ગણી શકાય. માળવાનું યુદ્ધ ક્યારે થયું તેની સ્પષ્ટ તારીખ કોઈપણ મૂળલેખકે ચોક્કસપણે જણાવી નથી. આ યુદ્ધ વિક્રમ સં. ૧૧૯૨ ની સાલ પછી થયેલ હોવું જોઈએ, કારણ કે માળવાના રાજ યશોવર્મા જેને એ યુદ્ધમાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો અને જેના ઉપર જયસિંહે વિજય મેળવ્યો હતો તેણે તે વર્ષના માઘ માસમાં જમીનનું દાન કર્યું હતું અને તેથી તે દાન કરતી વખતે રાજ્યગાદીપર હતો.^{૨૭} આ સંગ્રામ ઘણેલાગે ઉપરની તારીખ પછી થોડા વખતમાં જ થયેલ હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે જયસિંહ પોતે વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં ગુજરી ગયો છે અને હેમચંદ્રના દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં એ રાજાનું જે ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે તે પરથી જણાય છે કે માળવેથી પાછા ફર્યા પછી એણે કેટલાંક વર્ષ રાજ્ય કર્યું^{૨૮} હતું. માળવાના વિજય પછી નગરપ્રવેશ-મહોત્સવ વખતે જ જો હેમચંદ્રનો જયસિંહ સાથે પ્રથમ જ પરિચય થયો હોય તો તેની સાલ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૪ પહેલાં ન હોઈ શકે અને તેથી સિદ્ધરાજની રાજસભામાં એમની અસર પાંચ વર્ષ ચાલી હોઈ શકે; પણ હેમચંદ્રની સત્તા અને અસર એથી ઘણાં વધારે વર્ષો સુધી ચાલી હતી એ તો મેરૂતુંગનાં મૂળગ્રંથો ઉપરથી પણ જણાય છે. મેરૂતુંગ શ્વેતાંબર દેવસૂરિ અને દિગંબર કુમુદચંદ્ર વચ્ચે જયસિંહની હાજરીમાં થયેલી ચર્ચાનો અહેવાલ આપે

છે, તે એ હકીકત બતાવે છે. મેરુતુંગ જણાવે છે^{૨૯} કે—
 આ ચર્ચા વખતે ‘બાળક’ (કિંચિદ્વચતિકાન્તરૈશવ—એટલે
 જેનું બાળપણ કાંઈ કાંઈ પૂરું થઈ જવા આગળું હતું તેવો)
 હેમચંદ્ર દેવસૂરિના સહાયક તરીકે હાજર હતો અને તે રાજ-
 ધિરાજની માતા મયણુલ્લાદેવીની સહાનુભૂતિ પોતાની બાળુએ
 દોરવવા માટે શક્તિવાન થયો હતો. પ્રભાવકચરિત્ર (૨૧-૧૯૫)
 આ રાજસભામાં થયેલી ચર્ચાની તારીખ વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧
 ના વૈશાખ શુદ્ધ પુનમ આપે છે, જ્યારે મેરુતુંગ આ બનાવને
 જયસિંહના રાજ્યની આખરી સ્થિતિમાં માળવાના વિજય પછી
 મૂકે છે. આ બાબતમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં જે હકીકત રજૂ કરી
 છે તે વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય લાગે છે એમાં શક નથી, અને
 એમ પણ ચોક્કસ જણાય છે કે મેરુતુંગે પોતાની ઇચ્છાથી જ
 સ્વતઃ એ તારિખને ફેરવવાની છૂટ લીધી છે. આ છેલ્લી બાબત
 એક બીજી હકીકત પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે અને તે ઉપર
 જણાવેલ ઉલ્લેખ, જેમાં હેમચંદ્રને બાળપણ તુરતમાં પૂરું કરેલ
 જણાવેલ છે તેનો આધાર છે. જો એ ચર્ચા એક સંવત ૧૧૬૦
 પછી થઈ હોત તો તે વખતે હેમચંદ્રનું વય પચાસ વર્ષથી પણ
 વધારે થાય. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી મેરુતુંગે જે આધારભૂત
 મૂળગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે પ્રમાણે પણ માળવાના યુદ્ધ
 પહેલાં તેમનો જયસિંહ સાથે પરિચય થયેલો હોવો જોઈએ,
 તે હકીકતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. અલબત્ત, આથી
 કાંઈ એમ ઠરતું નથી કે પ્રભાવકચરિત્રમાં હેમચંદ્ર અને
 જયસિંહના પરિચયની જે હકીકત આપી છે તે સત્ય જ છે.
 એની આંતરિક અશક્યતા તો અગાઉ બતાવી તે આકારમાં
 ખરી જ રહે છે. હેમચંદ્ર કયા કારણે અથવા પ્રસંગને લઈને

સિદ્ધરાજના દરબારમાં દાખલ થયા તેની હકીકત ભૂલાઈ જવા આવી હોય અને તેને બદલે ઉપર પ્રમાણે વાત બનાવટ કરીને ઠસાવી દેવામાં આવી હોય તે પણ બનવાભોગ છે. પરિચયનું કારણ કદાચ જયસિંહની અનેક ધર્મોના તત્ત્વોનું રહસ્ય શોધી-સમજવાની ઇચ્છામાં હોઈ શકે. ઉદયનની સત્તા જયસિંહના દરબારમાં ઘણી હતી અને તેણે કદાચ હેમચંદ્રને રાજસલામાં દાખલ થવામાં સહાય કરી હોય એ પણ બનવાભોગ છે. આગળ જતાં એ પણ જોવામાં આવશે કે ઉદયનના છોકરાઓના પણ હેમચંદ્ર સાથે ઘણો ગાઠ સંબંધ હતો. એમ હોય તો જે ઉદયને બાળ ચાંગદેવને પોતાના રક્ષણમાં લીધો હતો તેની સાથે તેનો સંબંધ ઘણો વધારે હોય એ તદ્દન બનવાભોગ છે. હેમચંદ્રનો જયસિંહ સાથે પૂર્વકાળનો સંબંધ કદાચ બહુ ગાઠ નહોતો કારણ કે અમે અગાઉ જણાવ્યું છે કે આ સંબંધમાં પ્રાચીન આધારભૂત મૂળગ્રંથોને એ સંબંધમાં બહુ કહેવાનું જણાતું નથી અને જિનમંડને જે વાતો લખી છે તે બહુ વિશ્વાસપાત્ર લાગતી નથી.^{૩૦}

બીજી બાબુએ જોઈએ તો રાજની સ્વારીને પ્રસંગે આશીર્વાદ આપવાને કારણે હેમચંદ્રે ઘણો સારો પગપેસારો કર્યો હોય તેમ જણાય છે. શરૂઆતમાં તે રાજદરબારના પંડિત થયા અને પછી રાજ્યના ઇતિહાસકાર થયા. રાજપંડિત તરીકે તેને વ્યાકરણ બનાવવાનું કાર્ય જયસિંહે સોંપ્યું. આવા પ્રકારનું પગલું ભરવાને જયસિંહ કેવી પરિસ્થિતિમાં ઉદ્યુક્ત થયો તેની વિગત પ્રભાવક-ચરિત્રકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે:^{૩૧}

રાજધાનીમાં વિજયપ્રવેશ થયા પછી થોડા દિવસે ઉજ્જ-યનમાંથી જે પુસ્તકો (પોથીઓ) લુપ્ત તરીકે લઈ આવવામાં

આવ્યા હતા તે જયસિંહને અને રાજદરબારના પંડિતોને ખતાવવામાં આવ્યા. એ પોથીઓમાં એક વ્યાકરણ હતું તેણે રાજધિરાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ પુસ્તકસંખંધી વધારે હકીકત જાણવાની જયસિંહને જિજ્ઞાસા થતાં એ શું છે ? એમ તેણે સવાલ કર્યો. જવાબમાં તેને જાણાવવામાં આવ્યું કે શબ્દોના નિરૂક્ત-મૂળ વ્યુત્પત્તિનું એ પુસ્તક હતું અને તે ઉજ્જયનના રાજા ભોજે ખનાવેલું હતું. એ રાજાએ સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોમાં ખૂબ પ્રયાસ કર્યો હતો અને વાઙ્મયના અનેક પ્રદેશો એણે જાતે ખેડ્યા હતા-એ બાબતની પ્રશંસા કરવામાં આવી. આ પ્રશંસા સાંભળીને જયસિંહને ઇર્ષ્યા જાગૃત થઇ અને પોતાના રાજ્યભંડારમાં આવા અનેક વિષયોના ગ્રંથો પોતાના જ રાજ્યમાં લખાયેલાં હોવા જોઇએ તેવું ન હોવાને કારણે એણે દિલગીરી દાખવી. એ વખતે હાજર રહેલા સર્વેએ હેમચંદ્ર તરફ નજર કરી અને તેમ કરીને એમ ખતાવ્યું કે તેઓના મતે હેમચંદ્રમાં ગુજરાતના ભોજ થવાની યોગ્યતા હતી. રાજધિરાજ એમના મતને મળતા થયા અને એક નવીન વ્યાકરણની રચના કરવાની હેમચંદ્ર પાસે માગણી કરી; કારણ કે જે વ્યાકરણો તે વખતે ઉપલબ્ધ હતાં તેથી તેઓની સર્વ ગરજ સરતી નહોતી કારણ કે કાં તો તે ઘણા ટુંકા હતા, અથવા ઘણા મુશ્કેલ હતા અથવા બહુ જ પુરાતન હતા. રાજધિરાજની આ માગણી પૂર્ણ કરવાની સંમતિ હેમચંદ્ર ખતાવી પણ એને માટે જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડવામાં રાજ્યની સહાય માંગી અને તેને અંગે આઠ જુનાં વ્યાકરણો કાશ્મીરમાં આવેલા સરસ્વતી દેવીના મંદિરમાં જ માત્ર સર્વાંગસંપૂર્ણ લખ્ય હતાં ત્યાંથી તે મંગાવી આપવાની વાત રજુ કરી.

જયસિંહે પ્રવરપુર જઈને એ સર્વ પુસ્તકો ત્યાંથી લઈ આવવા પોતાના મોટા અધિકારી અમલદારોને મોકલી આપ્યા. આ માણસો સરસ્વતી દેવીના મંદિરે ગયા અને પોતાને શી વસ્તુની શા માટે આવશ્યકતા હતી તે જણાવ્યું. તેમની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈને દેવી તેમની પાસે હાજર થયાં અને રાજા થઈને પોતાના ખાસ કૃપાપાત્ર થયેલા હેમચંદ્રને સદર સર્વ પુસ્તકો આપવા પોતાના પુસ્તકાધિકારી (લાઈબ્રેરીઅન)ને હુકમ કર્યો. એ વિદ્વાનોના સાથ પુસ્તકો લઈને અણહિલવાડ આવ્યો. રાજાના જે એલચીઓ પુસ્તકો લેવા ગયા હતા તેમણે સર્વ હકીકત રાજાધિરાજને જણાવી અને દેવીને હેમચંદ્રને માટે કેટલો ઉંચો અભિપ્રાય હતો તે હકીકત પણ તેમની પાસે રજુ કરી. રાજાધિરાજે પોતાના રાજ્યમાં આવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિ હોવા માટે પોતાના રાજ્યને નસીબદાર માન્યું. હેમચંદ્રે આવેલાં પુસ્તકો વાંચી જોયાં અને પોતે આઠ અધ્યાય અને બત્રીશ પાદપૂર્વક પોતાનું વ્યાકરણ રચ્યું અને રાજાના માનમાં તે વ્યાકરણને “ સિદ્ધહેમચંદ્ર ” નામ આપ્યું. ‘ હેમચંદ્રે બનાવેલું અને સિદ્ધરાજને અર્પણ કરાયલું. ’ તે વખતના રિવાજ પ્રમાણે પુસ્તકના પાંચ વિભાગો કરવામાં આવ્યા : સૂત્રો, ઊણુદિ સૂત્રોથી બનતા શબ્દોનું પત્રક, મૂળ ધાતુઓનો કૌશલ, જ્ઞાતિ (પું. સ્ત્રી. નપું.) સંબંધી નિયમો અને વિસ્તૃત ચાલુ ટીકા. હેમચંદ્રે એના ઉપર બે કોશોનો વધારો કર્યો—નામમાળા અને અનેકાર્થકૌશલ. એ પુસ્તક રાજ્યસંમત બનેલ છે એમ ઠરાવવા માટે અંતર્યામીએ એને છેડે એક પ્રશસ્તિ લખી અને તેમાં મૂળરાજથી માંડીને જયસિંહ સુધીના ચાલુક્ય વંશના રાજાઓના માનમાં પાંત્રીશ શ્લોકો લખ્યા.

દરેક પાદને છેડે એક એક શ્લોક મૂક્યો અને આખા ગ્રંથને છેડે ચાર શ્લોક મૂક્યા. એ પુસ્તક તૈયાર થઇ પૂરું થયું એટલે એને રાજસભામાં વાંચવામાં આવ્યું, અને એની સ્વચ્છતા અને સ્પષ્ટતાને લઇને વિદ્વાનવર્ગે એનો આધારભૂત ગ્રંથ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. મહારાજએ ત્યારપછી ત્રણશેઠ લહીયાએને હુકમ કરીને અણહીલવાડ તેડાવી મંગાવ્યા અને ત્રણ વર્ષમાં સદર વ્યાકરણની ત્રણ સો પ્રત તૈયાર કરવા ફરમાવ્યું. પોતાના રાજ્યમાં વસતા જુદા જુદા ધર્માધ્યક્ષેને એક એક પ્રત ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવી અને બીજી પ્રતોને હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાં મોકલવામાં આવી. કેટલીક પ્રતો હિંદુસ્તાનની બહાર, કેટલીક ઇરાન (પર્શિઆ), કેટલીક સિંહલદ્વીપ (સિલોન) અને કેટલીક નેપાળ દેશમાં પણ મોકલવામાં આવી. એની વીશ પ્રતોને કાશ્મીર મોકલવામાં આવી. દેવી સરસ્વતીએ પોતાના મંદિરના પુસ્તકભંડાર માટે તેનો સ્વીકાર કર્યો. એ ગ્રંથના અભ્યાસને વિશેષ ઉત્તેજન આપવા માટે કાયસ્થ કેક્રેલ નામના એક અતિ વિદ્વાન વૈયાકરણીયને અણહીલવાડમાં તેનો અભ્યાસ કરાવવા હુકમ કરવામાં આવ્યો. દરેક માસની જ્ઞાનપંચમીને દિવસે વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવામાં આવતી. એ પરીક્ષામાં જે પસાર થાય તેને મહારાજ તરફથી શાલ, સોનાનું ઘરેણું, સુખડની ખુરશી અથવા છત્રી ભેટ તરીકે આપવામાં આવતાં.

આ સંબંધનો મેરૂતુંગનો અહેવાલ જેનો અક્ષરશઃ ઉતારો જિનમંડને (કુ. ચરિત્રમાં) કરેલો છે તે તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે. પ્રબંધચિંતામણિકાર (મેરૂતુંગ) કહે છે કે— જ્યારે વિજય પછી નગરપ્રવેશને પ્રસંગે કરેલ કાવ્યની રાજ્ય

પ્રશંસા કરી ત્યારે કેટલાક અદેખા પ્રાદ્દશોએ ટીકા કરી કે-
 “ એ સાધુઓએ અમારાં પુસ્તકોમાંથી જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરેલી
 છે.” આ વાત બરાબર હતી કે નહિ ? એવો સવાલ મહારાજાએ
 હેમચંદ્રને પૂછ્યો. હેમચંદ્રે જવાબ આપ્યો કે-“જે વ્યાકરણ મહા-
 વીરે પોતાની બાળવયમાં ઇંદ્ર પાસે ખુલાસાવાર સમજાવ્યું હતું
 તે અમે જાણીએ છીએ.” અસૂયાવાળા પ્રાદ્દશોએ વળતી ટકોર કરી
 કે એ તો જુના જમાનાની પુરાણી વાર્તા છે અને જે તાકાત હોય
 તો પોતાના ધર્મના અર્વાચીન વૈયાકરણીયનું નામ હેમચંદ્ર
 લઈ બતાવે. તે વખતે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે મહારાજા સહાય
 કરે તો થોડા દિવસમાં પોતે વ્યાકરણ બનાવી આપવા તૈયાર
 છે. મહારાજાએ સહાય કરવાની વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને
 વિદ્વાનોને રજા આપી. વિજયપ્રવેશ-મહોત્સવના પ્રસંગે પૂરા
 થઈ ગયા પછી વ્યાકરણસંબંધી હકીકતની જયસિંહને યાદ
 આપવામાં આવી એટલે તેણે પોતાનાં વચન પ્રમાણે જુદે જુદે
 સ્થળેથી ઉપલબ્ધ વ્યાકરણની અનેક પ્રતો મંગાવી લીધી અને
 જુદી જુદી પદ્ધતિ સમજનાર વિદ્વાનોને બોલાવવામાં આવ્યા.
 ત્યારપછી હેમચંદ્રે એક વર્ષમાં સિદ્ધહેમચંદ્ર તૈયાર કરી
 નાખ્યું. એના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા અને બત્રીશ
 અક્ષરનો એક શ્લોક એવા સવાલાખ શ્લોકોનો (અનુષ્ટુપ બે
 લીંટીમાં લખાય છે તેથી બેવડી પંક્તિવાળો) ગ્રંથ તૈયાર થઈ
 ગયો. જ્યારે ગ્રંથ પરિપૂર્ણ તૈયાર થયો ત્યારે હાથીના
 હોદાપર મૂકીને તે ગ્રંથને રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યો,
 તેને યોગ્ય સન્માન આપવામાં આવ્યું અને ગ્રંથને રાજસંડારમાં
 મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારપછીથી બીજાં સર્વ વ્યાકરણો બાજુએ
 કરી દેવામાં આવ્યા અને સર્વત્ર સિદ્ધહેમચંદ્રનો અભ્યાસ થવા

લાગ્યો. આ બનાવથી હરીફ બ્રાહ્મણો છેડાઈ ગયા અને તેઓમાંના એકે મહારાજને ખાનગીમાં જણાવ્યું કે આખા વ્યાકરણ-ગ્રંથમાં થવું જોઈએ તે પ્રમાણે ચૌલુક્ય વંશની પ્રશંસાનો એક શ્લોક સરખો પણ છે નહિ. હેમચંદ્રને આ હકીકતની ખાતમી મળી ગઈ અને આ શરતચૂકથી મહારાજ નારાજ થયા છે એમ પણ તેમના જાણવામાં આવી ગયું. તેણે આ ખાબતમાં તુરત નિર્ણય કરી નાખ્યો. નિર્ણય કરવા સાથે જ ચૌલુક્ય રાજાઓની પ્રશંસાના બત્રીશ શ્લોક તૈયાર કરી નાખ્યા અને બીજે દિવસે સવારે રાજમહેલમાં વ્યાકરણનું વાચન ચાલતું હતું તે વખતે સદર શ્લોકોનું પણ વાચન કરવામાં આવ્યું. રાજાને એથી ઘણો સંતોષ થયો અને વ્યાકરણનો વધારે પ્રચાર થાય તેવાં પગલાં મહારાજએ લીધાં.

પ્રાથમિક નજરે સમજાય તેવી એ ઉઘાડી વાત છે કે ઉપરનાં બન્ને વૃત્તાંતો એની દરેક બારીક વિગતોને અંગે સંપૂર્ણતયા સ્વીકારનો દાવો ન કરી શકે; છતાં પણ હેમચંદ્રનું એ આખું વ્યાકરણ અખંડ જળવાઈ રહ્યું છે અને એ સંબંધી ઉલ્લેખ કરનાર બીજા ગ્રંથો પણ જાણવામાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી દંતકથામાં રજુ કરેલી હકીકતોની બારીકાઈથી તપાસ કરવાનું શક્ય છે. અને એટલું તો કહી શકાય તેમ છે કે ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે અને ખાસ કરીને પ્રભાવકચરિત્રમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે તે તદ્દન સત્ય છે. એ ગ્રંથનો સમય, એનો વિસ્તાર, એની ગોઠવણ, વ્યાકરણ તરીકે તેની પદ્ધતિ અને તે ગ્રંથરચના કયા સંયોગોને લઈને થઈ તે સંબંધી ઉલ્લેખ શરૂઆતમાં જ કરવો જોઈએ. એ સત્ય વાત છે કે સિદ્ધહેમચંદ્રના આઠ અધ્યાય છે અને બત્રીશ પાદ છે અને દરેક

પાદની ટીકાને છેડે ચૌલુક્યવંશના શરૂઆતના સાત રાજાઓ પૈકી એકના માનમાં એક શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો છે, અને આખા ગ્રંથને છેડે ચાર શ્લોક આવ્યા છે.^{૩૩} મૂળપ્રતોમાં સિદ્ધહૈમચંદ્ર પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલ ગ્રંથ છે એમ જણાવ્યું છે અને સૂત્રો ઉપરાંત તેમાં ઊણાદિ પ્રત્યયો, ગણો, ધાતુઓ અને નામની જાતિ માટે જુદા જુદા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ પોતાના ગ્રંથ ઉપર એ વિભાગમાં ટીકા પૂરી પાડી છે (આ પુસ્તકના દરેક વિભાગ માટે લખ્ય છે.)^{૩૪} એ રચનાનો સમય સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન માલુમ પડે છે, કારણ કે જયસિંહના વિજય સંબંધીઓનાં ઉલ્લેખો અનેકવાર આવે છે અને ઉપરોક્ત પ્રશસ્તિ પણ એ જ હકીકતને પ્રદર્શિત કરે છે. વિશેષ એ પણ વાત છે કે એ ગ્રંથની સાથે જયસિંહ સિદ્ધરાજનું નામ જોડીને એ ગ્રંથ એ રાજાને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે; એટલું જ નહિ એ ગ્રંથની રચના પણ એ રાજાની માગણી અથવા હુકમને પરિણામે થયેલી છે. પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે તેને મળતી જ હકીકત પ્રશસ્તિના પાંત્રીશમાં શ્લોકમાં જણાય છે. ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સિદ્ધરાજ તે વખતના લખ્ય વ્યાકરણોથી અસંતુષ્ટ થયો અને હૈમચંદ્ર સાધુને તેમણે નવીન વ્યાકરણ લખવાની વિજ્ઞાપિત કરી. હૈમચંદ્રે “ આજ્ઞા પ્રમાણે ” એ ગ્રંથની રચના કરી. પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે કે માળવામાંથી જે ગ્રંથો ઉપાડી લાવવામાં આવ્યા હતા તેના વાચનને પરિણામે રાજાએ ગ્રંથ બનાવવાનો હુકમ કર્યો હતો અને તે હકીકત ગ્રંથરચનાનું મુખ્ય કારણ હતું એ વાતને અન્ય મૂળ કૃતિઓથી ટેકા મળતો નથી, છતાં એ હકીકતને એના

પોતાના ગુણ-દોષ ઉપર વિચારતાં એ અસંભવિત વાત લાગતી નથી; કારણ કે પોતાના રાજ્ય અમલનું અમરત્વ સાહિત્ય વાડ-મયના પુસ્તકોની રચનાથી થાય તે જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા, અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ. જ્યસિંહને થઈ હતી. ભોજરાજની કૃતિ વાંચીને એનામાં અસૂયાની વૃત્તિ વિશેષ જાગ્રત થઈ હોય તે તદ્દન બનવાભોગ છે અને પોતાના રાજ્યના અતિ નિષ્ણાત વિદ્વાન પુરૂષને એવી જાતના અંથોની રચના કરવાનું કાર્ય સુપ્રત કર્યું હોય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. સિદ્ધહૈમચંદ્ર, હંતકથા કહે છે તે પ્રમાણે અંથસમુચ્ચય છે અને પૂર્વકાળના વ્યાકરણોમાંથી તેની સામગ્રી એકઠી કરેલી છે. ક્રીદ્દહોર્ન કહે છે તે પ્રમાણે તે વ્યાકરણ મુખ્યત્વે કરીને શાકટાયન અને કાતંત્રનાં વ્યાકરણોનો આધાર લઈ રચવામાં આવ્યું છે. હૈમચંદ્રે પોતે ટીકામાં અનેક વાર બીજાઓના મતો ઇતિ મન્યે ઇતિ કેચિત્ ‘અન્ય એમ કહે છે-કોઈ એમ કહે છે’ અને ક્રીદ્દહોર્નને અધુરી ટીકા મળી છે તેનાપરથી તે જણાવે છે કે શરૂઆતના પાંચ પાદોમાં પંદર જુદા જુદા વ્યાકરણના અંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.^{૩૫} આખા અંથને અંગે એ સંખ્યામાં બેશક ઘણો મોટો વધારો થવો જ જોઈએ. હૈમચંદ્રે રચનાનું કાર્ય શરૂ કરવા પહેલાં આબુબાબુના સાધનોદ્વારા એમણે અંથસાહિત્ય એકઠું કર્યું હશે અને એ સમીકરણના કાર્યમાં મહારાજાએ તેને મદદ કરી હશે એ વાત તદ્દન બનવાભોગ લાગે છે. અત્યારે પણ હિંદના રાજાઓ પોતાના દરબારના પંડિતોને નિયમસર પ્રતો અને અંથો પૂરા પાડે છે અને ઘણી વખત તો એને બહુ દૂરના પ્રદેશોમાંથી મોટે ખર્ચે મંગાવવામાં આવે છે; છતાં જ્યારે પ્રભાવકચરિત્ર-કાર કહે છે કે વ્યાકરણની સર્વ પ્રતિઓ કાશ્મીર દેશના

સરસ્વતીમંદિરમાંથી મંગાવવામાં આવી હતી ત્યારે માત્ર એ લેખકના મનમાં શારદાની ભૂમિનો સાહિત્યસંબંધી ઘણો ઉંચો ખ્યાલ હોવાને કારણે થયેલ અતિશયોક્તિ જ માલુમ પડે છે. એ મુદ્દાપર મેરુતુંગ કહે છે કે જુદા જુદા દેશોમાંથી વ્યાકરણોની પ્રતો મંગાવવામાં આવી હતી એ વાત વધારે સંભવિત લાગે છે. બન્ને મૂળ ગ્રંથોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યસિંહે નવીન વ્યાકરણનો વિશેષ પ્રચાર માટે પ્રયાસ કર્યો, એની પ્રતો જુદે જુદે સ્થળે મોકલાવી આપી અને તેનો અભ્યાસ કરાવવા માટે એક શિક્ષાગુરૂની નિમણૂક કરી. આ હકીકત છેક માનવા યોગ્ય નથી એમ જાહેર કરી શકાય તેમ નથી. કવિ વાઙ્મિ જણાવે છે કે રાજા આનંદપાલે તેના ગુરૂ ઉગ્રભૂતિનો બનાવેલ 'શિષ્યહિત' નામનો ગ્રંથ પ્રસાર કરવા માટે પ્રયત્નો કર્યા. આ હકીકત વગર શંકાએ ઐતિહાસિક છે.^{૩૬} તેવી જ રીતે રાજાના હુકમથી તૈયાર થયેલા ગ્રંથોના સંબંધમાં એવો અહેવાલ આવે તે જરૂર પરિપૂર્ણ વિચારણા માગે છે. સિદ્ધહૈમચંદ્રના સંબંધમાં તો વળી એક વધારે હકીકત એ પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે કક્કલ નામના જે પંડિતે એનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો એમ પ્રભાવકચરિત્રમાં કહેવામાં આવેલ છે તે માત્ર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી એટલું જ નહિ પણ ગ્રંથના વિવેચનમાં પણ એણે પોતાની જાતને ઉપયોગી બનાવી હોય એમ જણાય છે. ડૉ. ક્રીલ્ડોર્ને સદર વ્યાકરણની ટીકાના ન્યાસ*ની જે પ્રત વાપરી હતી તેમાં કક્કલના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. x આ ઉપરાંત દેવસૂરિનો એક શિષ્ય ગુણચંદ્ર કક્કલ

* Extract સંક્ષિપ્તસાર. x એ ખતાવે છે કે કક્કલ વ્યાકરણ વિષય પરત્વે આધારભૂત ગણાતો હશે.

નામના વ્યાકરણના અધ્યાપક (પ્રોફેસર), કવિ અને વૈયાકરણીયની પ્રશંસા કરે છે અને જણાવે છે કે એ કક્કલે સિદ્ધ-હૈમચંદ્રના વિવરણને અંગે એક વિસ્તૃત પરિશિષ્ટ લખ્યું હતું અને તેનું નામ “ તત્ત્વપ્રકાશિકા ” અથવા “ હૈમવિભ્રમ ” રાખવામાં આવ્યું હતું.^{૩૭} ઉચ્ચારના તફાવતને કારણે કકલ, કક્કલ અને કક્કલ્લ એમ જુદાં જુદાં ત્રણ રૂપો એક શબ્દના થયાં જણાય છે અને તે સર્વ સંસ્કૃત ‘ કર્ક ’ શબ્દના અપભ્રંશ રૂપો છે. આ ત્રણે રૂપો એકજ નામનો નિર્દેશ કરે છે એ બાબતમાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી. ઉપર જે ગુણચંદ્રના ગુરૂ દેવસૂરિનું નામ આવ્યું છે તે ઘણેભાગે અગાઉ વર્ણન કરી ગયા તે જ દેવસૂરિ હોવા સંભવે છે. તેણે કુમુદચંદ્ર સાથે વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧ માં વાદવિવાદ કર્યો હતો અને તેઓનો દેહવિલય વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬ માં થયો હતો. જો આ દેવસૂરિ તે જ હતા તેમ સ્વીકારી લેવામાં આવે તો પ્રભાવકચરિત્રમાં ઉપરની બાબતને અંગે જે વક્તવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે તેને ગુણચંદ્રના કથનથી સંપૂર્ણ ટેકો મળે છે. હૈમચંદ્રે સદર વ્યાકરણ કયારે પૂરું કર્યું તે સંબંધી જે તારિખ પ્રબંધોમાં આપવામાં આવી છે તેમાં સુધારો કરવો ઘટે છે. એ ખરી વાત છે કે પ્રભાવકચરિત્ર આ સંબંધમાં કાંઈ વિગતવાર હકીકત રજૂ કરતું નથી, પણ તે એટલું તો જરૂર સૂચવે છે કે સદર વ્યાકરણ બહુ થોડા વખતમાં લખવામાં આવ્યું હતું. ખીન્ન હાથ ઉપર મેરૂતંગ ભાર મૂકીને જણાવે છે કે વ્યાકરણને એક વર્ષમાં લખવામાં આવ્યું હતું. આ હકીકત તદ્દન અસંભવિત છે અને પ્રશસ્તિના ૨૩ માં શ્લોકમાં એક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી તદ્દન વિરૂદ્ધ જાય છે. ત્યાં જણાવ-

વામાં આવ્યું છે કે જયસિંહે યાત્રાનો મહોત્સવ ઉજવ્યો. (યાત્રાનન્દઃ ક્રુતઃ) દ્વ્યાશ્રયકાવ્યમાં રાજ્યે દેવપદ્મ અને ગિરનારની એક જ વખત યાત્રા કરવાનું વર્ણન આવે છે અને તે પ્રસંગ તેના રાજ્યના છેલ્લા વર્ષમાં બન્યો હોય એમ જણાય છે. (જુઓ નોટ ૨૮) આ મુસાફરી થયા પછી સદર પ્રશસ્તિ લખાયલી હોવી જોઈએ અને વ્યાકરણ પૂરું થયા પછી જ તે લખાયલી હોવી જોઈએ તેથી સદર યાત્રાનો પ્રસંગ બન્યા પછી વ્યાકરણ પૂરું થયું હોવું જોઈએ. માળવાના વિજયથી પાછા ફરવાનો બનાવ અને યાત્રા પૂરી થવાના સમય વચ્ચે દ્વ્યાશ્રયકાવ્યના કથન પ્રમાણે બે અથવા ત્રણ વર્ષ વ્યતીત થયાં હોવાં જોઈએ. ઉપરના મુદ્દા પ્રમાણે માળવાના વિજય પછીનો નગરપ્રવેશ વિક્રમ વર્ષ ૧૧૯૪ માં બન્યો સંભવે છે, તેથી વ્યાકરણ પૂર્ણાકૃતિનો વહેલામાં વહેલો સમય વિક્રમ સંવત ૧૧૯૭ ના લગભગ છોડાપર હોવો સંભવિત ગણાય.

વ્યાકરણના કાર્યમાં ફતેહ મળી તેને પરિણામે પોતાની કૃતિઓનો પ્રદેશ વિસ્તારવાની લાલચ હેમચંદ્રને થઈ હોય તેમ દેખાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં રચના કરનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે એણે રચનાઓ કરવા તરફ અને ખાસ કરીને સાહિત્યના અંગે લેખકો શુદ્ધ અને અલંકારિક લખે તે માટે રચનાઓ કરવા તરફ તેમણે હાથ લાંબાવ્યો જણાય છે. આ દિશામાં તેમણે અનેક સંસ્કૃત કોશો તૈયાર કર્યા અને કાવ્યના વિજ્ઞાનગ્રંથની તથા છંદના વિષયના એક ગ્રંથની રચના કરી. એને અંગે વ્યાકરણના નિયમોના દાખલા આપવા સાફ તેમણે “ દ્વ્યાશ્રય-મહાકાવ્ય ” બનાવ્યું અને તેમાં ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ વણી નાખ્યો. આ ગ્રંથશ્રેણીમાં તેમણે “ અભિધાનચિંતામણિ ”

અથવા “ નામમાળા ” એટલે કે શબ્દોનો કોશ તૈયાર કર્યો. આની રચના એક અર્થવાચી જેટલા શબ્દો હોય (Homonymic) તેનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ પર થઈ. ત્યાર-પછી એક શબ્દના અનેક અર્થ (Synonymic) થતાં હોય તે બતાવનાર “ અનેકાર્થસંગ્રહ ” નામનો કોશ તેમણે બનાવ્યો. ત્યારપછી સાહિત્યના વિષયનો ગ્રંથ “ અલંકારચૂડામણિ ” બનાવ્યો અને વૃત્તોને અંગે “ છંદોનુશાસન ” ની રચના કરી. સદર પુસ્તકોમાં જે ક્રમ રજુ કરવામાં આવ્યો છે તેને લગતા જે કથનો તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તેને અંગે ગ્રંથ-કૃતિનો ઉપર પ્રમાણે ક્રમ અત્ર રજુ કરવામાં આવ્યો છે.^{૩૮} પ્રથમના બે પુસ્તકોને અંગે પ્રભાવકચરિત્રકાર (નોટ ૩૧ શ્લોક ૯૮ માં) કહે છે કે વ્યાકરણ પૂરું થયું તેની સાથે જ સદર બન્ને ગ્રંથો પૂરા થયા. આ હકીકત બનવાબેગ લાગતી નથી કારણ કે વ્યાકરણની રચના, તેનાં પરિશિષ્ટો અને તેની ટીકા તેટલા થોડા વખતમાં પરિપૂર્ણ કરવા માટે બસ હતા અને હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે બને છે તે પ્રમાણે હેમચંદ્રે વ્યાકરણ સંગ્રહમાં પોતાના શિષ્યોની સહાય લીધી હોય અને પોતાના ગ્રંથને લગતી તૈયારીઓ કદાચ પહેલેથી કરી રાખી હોય તો પણ પ્રભાવકચરિત્રની હકીકત બંધબેસતી થવી સંભવિત લાગતી નથી. મેરુતુંગ કહે છે તે પ્રમાણે વ્યાકરણના કાંઈ ૧૨૫૦૦૦ (સવાલાખ) શ્લોક નથી, છતાં ટીકાઓ સાથે અને પરિશિષ્ટો જેની ઉપર પણ ટીકાઓ બનાવેલી છે તેની સાથે ૨૦૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ શ્લોકોનો એ ગ્રંથ થાય છે. જયસિંહના મરણ પહેલાં બન્ને કોશો તૈયાર થઈ ગયા હોય એ બનવાબેગ છે. એ બન્નેમાં કોઈપણ જગ્યાએ એવી સૂચના નથી કે

એ બન્ને અંથો રાજના હુકમથી બનાવવામાં આવ્યા હતા અથવા તો તે અંથો રાજને અર્પણ કરવામાં આવ્યા નથી, તે હકીકત ઉપરના અનુમાનની આડે આવતી નથી. હેમચંદ્ર પોતે પણ એ બન્ને કોશોને પોતાના વ્યાકરણની પૂર્તિ તરીકે જ ગણે છે. અલંકારચૂડામણિમાં તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી તેથી એ વાત સૂચિત થાય છે. (જુઓ નોટ ૩૮) આ કારણને લઈને કોશો વ્યાકરણના વિભાગ ગણવાને કારણે તેનાં રાજના નામનું સૂચવન અથવા તેને અંથાર્પણ બીનજરૂરી ધારવામાં આવ્યું હોય તે પણ બનવાભોગ છે. વ્યાકરણને લગતી હકીકત મેરૂતુંગે જ્યાં રજુ કરી છે તેને છેડે એક નાની નોંધ તેઓ કરે છે.^{૩૯} તે પ્રમાણે “દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય” - પણ આ જ સમયમાં બન્યાનું તે જણાવે છે. રાજાએ વિશ્વનો વિજય કર્યો તેના માનમાં અને તેની મહત્તા વધારવા વ્યાકરણ પૂરું થયા પછી તરત જ સદર અંથને પણ લખી નાખવામાં આવ્યો એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ હકીકત સાચી હોઈ શકે નહિ, કારણ કે દ્વયાશ્રયકાવ્યના છેલ્લા પાંચ સર્ગો (૧૫ થી ૨૦ સર્ગો) કુમારપાળ રાજાનું જીવનવૃત્ત અને કારકીર્દી વર્ણવે છે અને એ કુમારપાળ તો જયસિંહ પછી ગાદી પર આવે છે. એ અંથનો છેવટનો ભાગ બતાવે છે કે તે વખતે કુમારપાળ રાજા જીવતો હતો અને પોતાની રાજસત્તાના શિખરપર ચઢેલો હતો. જે આકારમાં તે અંથ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે બેતાં તે અંથ વિક્રમ સંવત ૧૧૨૦ પહેલાં પૂરે થઈ શક્યો હોય એમ ન સંભવે, છતાં આગળ જતાં બતાવવામાં આવશે તેમ હેમચંદ્રે પોતાની એક કૃતિ તેના જીવનના અંત ભાગમાં ફરી વખત તપાસી સુધારી હતી તેથી

એમ પણ બનવાભેગ છે કે જયસિંહની માગણીથી દ્વયાશ્રય-
કાવ્યનું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હોય અને ચૌદમા સર્ગની
આખર સુધીનો ભાગ જેના છેવટના ભાગમાં એ રાજાના કાર્યોનું
વર્ણન આવે છે ત્યાં સુધીનો સદર ગ્રંથ તેના સમયમાં
બનાવેલ હોય. અહીં એટલું પણ જણાવવું ઘટે કે રત્નમાળાના
કર્તા કહે છે કે ૪૦ જયસિંહ પોતાના વંશનો ઇતિહાસ
લખાવ્યો હતો અને હેમચંદ્રની સદર કૃતિ સિવાય બીજો કોઈ
પણ ચૌલુક્ય વંશ સંબંધી ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખ્યો થતો નથી.
સદર બંને કોશો અને સદર દ્વયાશ્રયકાવ્ય આખા અથવા
અધુરા જયસિંહની કારકીર્દી દરમ્યાન લખાયેલા હોવા સંબંધી
પ્રયમનજી પેણ સંભવ છે. “ અલંકારચૂડામણિ ” અને
૯૮ માં નુશાસન ” માટે એમ હોવાનો જરાપણ સંભવ નથી.
જો એ બંને ગ્રંથો ઘણેભાગે કુમારપાળના રાજ્યના આરંભમાં
લખાયેલા જણાય છે. આના સંબંધમાં કારણો આગળ આપવામાં
આવશે.

વ્યાકરણની રચના થયા પછી જયસિંહ અને હેમચંદ્ર
વંશના અનેક પ્રસંગો પ્રબંધોમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
એમાંનો મેં ભાગ તો એની ભાત ઉપરથી જ કોઈ ગંભીર
વિચરણને પાત્ર નથી અને થોડાક પ્રસંગો જે તેમની જાતિ
ઉપરની ઐતિહાસિક હોવા સંભવિત દેખાય છે તેને પણ
વધારે ખારીકાઈથી તપાસવામાં આવે છે ત્યારે ઘણા શંકાસ્પદ
મૂલ્યવાળા સંસ્કૃત પડે છે. પ્રભાવકચરિત્ર એક વાર્તા જણાવે
છે કે હેમચંદ્રના મુખ્ય શિષ્ય રામચંદ્રે પોતાની એક આંખ
(જમણી) ફેડી નાખી, કારણ કે મહારાજ જયસિંહ જેની
સાથે તેના ગુરૂ મહારાજે તેની ઝોળખાણ કરાવી આપી હતી

તેણે તેને માત્ર જૈન દર્શન ઉપર જ એક આંખ રાખવા કહ્યું હતું. (એકદષ્ટિર્મવ) આ સંબંધમાં મેરુતુંગનો ખુલાસો તદ્દન જૂઠ્ઠા પ્રકારનો છે અને કદાચ તે ઐતિહાસિક હકીકત હોવાનો સંભવ છે, અને તે એમ છે કે રામચંદ્રને માત્ર એક જ આંખ હતી. પ્રભાવકચરિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે સહસ્રલિંગ સરોવરની પ્રશંસામાં શ્રીપાળ કવિએ એક કાવ્ય રચ્યું હતું તેના ઉપર બેઢરકારીથી ટીકા કરવાને પરિણામે એ ખોડ એને પ્રાપ્ત થઈ હતી. રામચંદ્રને એ સંબંધમાં એના ગુરૂ હેમચંદ્રે અગાઉથી ચેતવણી પણ આપી હતી.^{૪૧} એક બીજી વાર્તા પ્રભાવકચરિત્રમાંથી માલુમ પડે છે. ધુન્ધવણુવાળા પ્રસંગોમાંથી હેમચંદ્ર કેવી ચાલાકીથી છટકી જવાની ગોઠવણ કરી શકતા હતા અને અસૂચા કરનાર પ્રાદ્ધણને કેવી રીતે ચૂપચાલ હતા તે હકીકત તે વાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાલ્મીકિયે આલે છે કે ચતુર્મુખા (ચૌમુખ). મંદિરમાં બેસીને વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું, તે સાંભળવા એક પ્રાદ્ધણ બેસી રહ્યો. તેણે જયસિંહની પાસે જઇને ફરિયાદ કરી કે મંદિરમાં બેસી (નાસ્તિક) જૈનો તો મહાભારતની દંતકથાઓને અપમાન આપતા નથી અને તેઓ તો એવી વાત શીખવે છે કે પાંડવો જૈન ધર્મમાં વટલાયા હતા. એ પ્રાદ્ધણે અપમાન કે મહારાજાએ આવી ભયંકરતાને દૂર કરવી જોઈએ એ કહ્યું. આ બાબતને ફેંસલો કરવા પહેલાં બીજી બાજુના પાસે સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી અને તે કારણ માટે તેણે હેમચંદ્રને બોલાવી મંગાવ્યા, કારણ કે તે હેમચંદ્રને અતિ પ્રેમ અને સત્યપ્રિય જૈન તરીકે ગણતા હતા. હેમચંદ્રને મંદિરમાં બેસવામાં આવ્યો કે પ્રાદ્ધણની ફરિયાદમાં કાંઈ વળુદ હતું કે

નહિ? એટલે હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે તેને જે હકીકત જણાવવામાં આવી છે તેવી હકીકત જૈનના પવિત્ર લખાણોમાં (ગ્રંથોમાં) માલુમ પડે છે એ વાત ખરી છે; છતાં એનો ખુલાસો કરતાં એમણે મહાભારતનું એક વાક્ય ટાંકી બતાવ્યું અને જણાવ્યું કે તે પ્રમાણે સો ભીષ્મ થયા છે, ત્રણ સો પાંડવો થયા છે, એક હનુર દ્રોણ થયા છે અને અસંખ્ય કર્ણ થયા છે અને પછી ઉમેર્યું કે આટલી મોટી સંખ્યામાંથી કોઈ જૈન ધર્મી થયા હોય નહીં તદ્દન બનવાનું છે. વળી વધારામાં જણાવ્યું કે તેઓની શત્રુઓ અત્યારે પણ શત્રુજય ઉપર, નાસિકમાં અને કેદારમાં આખ્યું છે. બ્રાહ્મણ આ ધુંચવણનો કાંઈ જવાબ આપી રાજા નહિ એટલે રાજાધિરાજે જૈનોની સામે કાંઈ પણ ત્યાગી જવાની બાબતનો ઇન્કાર કર્યો.^{૪૨}

તેથી ત્રણે પ્રબંધો આ હકીકતસંબંધી કાંઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી પણ કથાકોશમાં જરા રૂપાંતર સાથે એ વાતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

જૈન બાળુએ જોઈએ તો પુરોહિત આભિગને બોલતો બંધન સંબંધી હેમચંદ્રની વાત થોડા ફેરફાર સાથે મેરુતિમાં દેખાય છે. જૈન સાધુઓ પોતાના ઉપાશ્રયકારીઓને આવવા દે છે તે મુદ્દો હાથ ધરીને આભિગે આભે બંધન અને જૈન સાધુઓ બહુ સારો માદક આહાર લે છે તે સંબંધમાં પણ એણે ઠપકો આપ્યો. આવી પદ્ધતિને પ્રદ્યયર્થના નિયમનો તુરત ભંગ થાય છે એમ તેનું મુદ્દુ મુદ્દુ હેમચંદ્રે એક વાર્તા કહીને એ આભિગને ચૂપ કરી દીધો. તેમણે જણાવ્યું કે માંસ ખાનાર સિંહ કામ ઉપર ઘણો અંકુશ રાખી શકે છે જ્યારે તદ્દન નિર્દોષ અનાજ ખાનાર

કબૂતર (પારેવા) અતિ વિષયીવૃત્તિવાળા હોય છે. આટલા ઉપરથી ખાવાની ખાખતને અતિ મહત્વ આપવા યોગ્ય નથી એમ તેમણે સ્થાપના કરી. મેરુતુંગ કહે છે કે આ ખનાવ કુમારપાળ રાજાના સમયમાં બન્યો હતો^{૪૩} અને આભિગે કુમારપાળ રાજાની આસેવના કરી હોય એ તફન બનવાબેગ છે.

પ્રભાવકચરિત્રમાં ચોથી વાર્તા ભાગવતદર્શની દેવબોધ સંબંધી છે. એ સંન્યાસીએ અણુહિલવાડમાં થોડો વખત સારો અગત્યનો ભાગ લખ્યો છે. રાજા પાસેથી એને ઘણી સારી બક્ષીસ મળી છતાં પણ એ રાજા તરફ તથા તેના બીજા શ્રીપાલ તરફ ઘણી અસંબંધ રીતે વર્તતો હતો. થોડા વખતે કોટિ-એના સંપ્રદાયના નિયમથી તફન ઉલટી રીતે એ દારૂ મુલાકાત મંડળ જમાવતો હોય એવો તેના ઉપર શક લાવવામાં પોતાના ગુન્હાની કોઈ પણ પ્રકારની સાબિતી ન મળી સાડે એવી તેણે વ્યવસ્થા તો કરી, પણ પછીનાં વર્ષોમાં એના તરફ તફન બેઠરકારી બતાવવામાં આવી અને તે ગરીબ થઈ ગયો. છેવટે એ હેમચંદ્ર પાસે ગયો અને તેના માનમાં એક કવિતા બનાવી. હેમચંદ્રને તેના ઉપર દયા આવી અને રાજાની પાસેથી એમણે તેને એક લાખની રકમ અપાવી. આ રકમ વડે દેવ-બોધે પોતાનું દેવું આપી દીધું. પછી એ ત્યાંથી ગંગા તરફ ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં એનો દેહ નિર્વાણ પામ્યો. આ વાર્તા બીજા કોઈ કૃતિમાં રજૂ થયેલ નથી. વળી જિનમંડને કુમારપાળ રાજાનું જીન ધર્મમાં દાખલ થયાનું ચરિત્ર વર્ણવ્યું છે ત્યાં હેમચંદ્રના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે દેવબોધિ નામના એક પાત્રનું નામ આપણે વાંચીએ છીએ અને એમ લાગે છે કે રાજશેખર (જુઓ નોટ નં. ૫) આ પછવાડેની હકીકત સંબંધી ઇસારે કરતા હશે.^{૪૪}

પ્રભાવકચરિત્રમાં પાંચમી અને છેલ્લી હકીકત રાજ જયસિંહે પોતાનાં રાજ્ય અમલના છેવટના ભાગ લગભગમાં સોમનાથ અથવા દેવપટ્ટન (હાલનું સોરઠમાં આવેલું વેરાવળ) ની યાત્રાસંબંધી અને તે વખતે હેમચંદ્રને થયેલા અનુભવો સંબંધી છે. આ સંબંધી ઇસારો અગાઉ કરવામાં આવ્યો હતો. વાર્તા એમ ચાલે છે કે-જયસિંહને પુત્ર ન હોવાથી પોતે ઘણા દિલગીર રહેતો હતો. તેટલા માટે તેણે યાત્રાએ જવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે વખતે હેમચંદ્ર તેની સાથે ગયા. પ્રથમ તેઓએ શત્રુજયની ભેટ કરી, જ્યાં જયસિંહે પ્રથમ તીર્થ કરને માન આપ્યું અને તેના દેવાલયને બાર ગામો ભેટ કર્યાં. શત્રુજયથી રાજા ગિરનારની નજીક આવેલા સાંકલી શહેરમાં ગયો અને ત્યાંથી મિમિનાથના મંદિરને દૂરથી જોયું. એ મંદિર રાજાના મંત્રી સજ્જને રાજાની પરવાનગી વગર સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતની ખંડણીના દ્રવ્યથી બંધાવ્યું હતું. આ મહાન મંદિરનું માન અને પુણ્ય હાંસલ કરવા ખાતર રાજાએ સત્તાવીશ લાખની રકમ, જેનો ઉપયોગ એ મંદિર બાંધવા પાછળ કરવામાં આવ્યો હતો તે રકમના ભરણામાંથી સજ્જન મંત્રીને મુક્ત કર્યો. ત્યારપછી રાજા ગિરનાર ઉપર ચઢ્યો અને ત્યાં જિન-તીર્થ કરની પૂજા કરી. ત્યાંથી રાજા હેમચંદ્ર સાથે સોમેશ્વરપટ્ટન ગયો અને ત્યાં શિવને પ્રણામ કર્યા. હેમચંદ્રે પણ શિવને પરમાત્માતરીકે ત્યાં સ્તવ્યા. આ યાત્રા-મુસાફરીમાં છેલ્લું સ્થાન કોટિનગર હતું જે હાલનું સોરઠમાં આવેલું કોડિનાર છે. ત્યાં અંબિકાનું સ્થાન હતું. પોતાને દીકરો આપવા માટે જયસિંહે દેવીની પ્રાર્થના કરી. હેમચંદ્રે પણ આ પ્રાર્થનામાં

x પ્રભાવકચરિત્રમાં સંકલ કહેલ છે.

સામેલગીરો કરી અને ત્રણ ઉપવાસ કર્યા. અંબિકાદેવીએ તેને (હેમચંદ્રને) ત્યાં દેખાવ આપ્યો અને તેને જણાવ્યું કે જયસિંહને દીકરો થવાનો નથી; પણ તેને પોતાનું રાજ્ય કુમારપાળને આપવું પડશે.^{૪૫}

જિનમંડન એ જ વાર્તા થોડા સુધારાવધારા અને ઘટાડા સાથે કહે છે એમ આપણને માલુમ પડે છે. કુમારપાળ-પ્રબંધમાં ગિરનારની મુલાકાત છોડી દેવામાં આવી છે. સનજન મંત્રીએ મંદિર બંધાવ્યું એ હકીકત તથા હેમચંદ્રે શિવની સ્તુતિ કરી એ વાતો પણ જિનમંડને છોડી દીધી છે. ખીજી રીતે જોઈએ તો ત્યાં આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે કોટિનગર અથવા એના પ્રાકૃત રૂપ પ્રમાણે કોટિનયરિની મુલાકાત પછી જયસિંહ પુત્ર માટે શિવની પાસે પ્રાર્થના કરવા સાડ સોમનાથપાટણ ફરી વખત જાય છે. દેવ ત્યાં જયસિંહને દેખા દે છે અને તેને છોકરો આપવાની ના કહે છે.^{૪૬} મેરૂતુંગમાં પરિસ્થિતિ તદ્દન ફરી જાય છે. મેરૂતુંગને જયસિંહની યાત્રાસંબંધી હકીકતની પૂરેપૂરી માહિતી છે, પણ એમાં હેમચંદ્રે ભાગ લીધો હતો તે હકીકતસંબંધી તે કાંઈ જાણતા નથી અને તે એમ જાહેર કરે છે કે પ્રભાવકચરિત્રકારે જે ગાથા શિવના સંબંધમાં રજૂ કરેલી છે તે ઘણા વર્ષ પછી કુમારપાળ રાજાની સાથે સોમનાથપાટણની મુલાકાત વખતે હેમચંદ્રે બનાવી હતી. એમના (મેરૂતુંગના) કહેવા પ્રમાણે તો યાત્રાનો માર્ગ પણ જુદો જ હતો. રાજાએ પ્રથમ સોમનાથપાટણની મુલાકાત લીધી. પાછા ફરતી વખતે રાજાએ ગિરનારની તળેટીમાં પડાવ નાખ્યો પણ પર્વત ઉપર રાજા ગયો નહિ, કારણ કે અદેખા બ્રાહ્મણોએ એને જણાવ્યું કે સરોવરમાં

ઉભા ઠરેલા લિંગના જેવો એ પર્વતનો આકાર હતો અને તેથી તેના ઉપર પગ દઇને ચલાય નહિ. મેરુતુંગ કહે છે કે રાજાએ ગિરનારથી શત્રુજયનો આડો રસ્તો લીધો અને પોતાના બ્રાહ્મણ સલાહકારોના મત વિરુદ્ધ વેશપલટો કરીને તે રાત્રે શત્રુજય ઉપર મંદિરની ભેટ લઇ આવ્યો. બાર ગામોનું ભેટણું કર્યું એ વાત મેરુતુંગ પણ કહે છે. મેરુતુંગને સજ્જન મંત્રીની હકીકતની ખબર છે પણ એનો સંબંધ એ રાજાની યાત્રા સાથે કરતા નથી.^{૪૭} કોડિનગરની મુલાકાત માટે એ કાંઈ જણાવતા નથી. હવે આ સંબંધમાં હેમચંદ્ર પોતે જયસિંહની યાત્રાને અંગે ‘દ્વયાશ્રય’ માં જે હકીકત કહે છે તેની સાથે સરખામણી કરીએ તો આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રભાવકચરિત્રમાં જે અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે તે ખરેખર ખોટો છે અને મેરુતુંગના અહેવાલમાં પણ સ્પષ્ટતાના અભાવ છે. હેમચંદ્રે એ મુસાફરીમાં કાંઈ ભાગ લીધો હતો કે નહિ ? તે સંબંધમાં ચૂપકીદી બતાવી છે તે રીતે, મુસાફરીનો રસ્તો મેરુતુંગે બતાવ્યો છે તે રજૂ કરીને તે બાબત અને કોડિનગરની મુલાકાત અને અંબિકાના દર્શનની બાબત છોડી દઈને ‘દ્વયાશ્રય’ પ્રભાવકચરિત્રને જૂઠું પાડે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો ત્યાં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે સોમનાથપાટણમાં શિવે જયસિંહને દર્શન દીધાં અને કુમારપાળનું ભવિષ્ય તેની પાસે જાહેર કર્યું. મેરુતુંગના કહેવાથી તદ્દન વિરુદ્ધ રીતે ‘દ્વયાશ્રય’ માં ચોખ્ખું જણાવવામાં આવ્યું છે કે જયસિંહ ગિરનાર પર્વતઉપર ચઢ્યો હતો અને ત્યાં તેણે નેમિનાથની પૂજા કરી હતી. છેવટે પ્રભાવકચરિત્ર અને મેરુતુંગ એ બન્નેને ખોટા પાડીને તે જણાવે છે કે જયસિંહ શત્રુજય ગયો નહોતો પણ સિંહપુર અથવા

સિહોરને* સીધે રસ્તે ગયો હતો અને પ્રથમ તીર્થ* કરને કોઈ નગર કે ગામોની કહેવાતી બક્ષિસ સંબંધીની વાત નહિ કરીને પણ સદર બંને ગ્રંથને એણે ખોટા પાઠ્યા છે. અનેક અન્ય પ્રસંગે બનેલ છે તેમ હેમચંદ્ર દ્વયાશ્રયમાં પોતાના ધર્મને જે જે લાલો મળ્યા છે તેના ઉપર ભાર મૂકવા માટે ખૂબ સંભાળ લે છે અને તેથી આ સંબંધમાં તેનું મૈન ઘણું અર્થસૂચક છે.^{૪૮}

પ્રભાવકચરિત્રની ઉપરની વાતોમાં મેરૂતુંગ ત્રણ વાર્તાઓનો ઉમેરો કરે છે. આ પછવાડેની ત્રણ વાર્તાઓમાંની એક જિન-મંડન પણ રજુ કરે છે. આમાંની પ્રથમની બે વાર્તાઓ હેમચંદ્રનું જ્ઞાન-સામર્થ્ય કેટલું હતું તે બતાવવા માટેની હતી. તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે દેહલના રાજાએ એક શ્લોક તૈયાર કરીને મોકલ્યો તેનો અર્થ કરવાને માત્ર હેમચંદ્ર એકલા જ શક્તિવાન થયા હતા અને બીજે પ્રસંગે એક પ્રાકૃત દોષકનું ઉત્તર ચરણ તેમણે તુરત જ બનાવી આપ્યું હતું. પૂર્વનું અર્ધચરણ સપાદલક્ષના રાજાએ ‘સમસ્યા’ તરીકે મોકલી આપેલું હતું અને જયસિંહના કવિઓએ તેનું ઉત્તર ચરણ કરવાનું હતું. સંસ્કૃત શ્લોકો છે તે ‘હાર’ શબ્દ પર બાળ્પીતો અનુપ્રાસ છે અને તેને કોયડાનું રૂપ આપ્યું છે. પંડિતો પોતાની સભાઓમાં વિનોદ કરે તેવી જાનના વાક્યોને લગતો એ શ્લોક છે અને એ એટલો સહેલો છે કે એનો ખુલાસો કરવામાં અસાધારણ જ્ઞાનવૈભવની જરૂરીઆત જણાતી નથી.^{૪૯}

* સિહોર એ ચતુર્બની બાબુનું શહેર છે એ હકીકત ખ્યાલ બહાર ગઈ જણાય છે. આ સિહોર બાવનગર સંસ્થાનના તાબાનું હાલનું જંકશન સ્ટેશન સમજવું.

મેરૂતુંગની ત્રીજી વાત તદ્દન જુદા જ પ્રકારની છે. મેરૂ-
તુંગ કહે છે કે એકદા સિદ્ધરાજ મોક્ષનો સાચો માર્ગ શોધતો
હતો અને તે માટે જુદી જુદી પ્રબલ્યોના મતોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં
એણે શોધખોળ આદરી હતી. એનું પરિણામ અસંતોષકારક
નિવડયું હતું. દરેક ગુરૂ પોતાના મતની પ્રશંસા કરતા હતા
અને ખીજા સર્વ મતો કે દર્શનોમાં જૂલ કાઢતા હતા. રાજા
આથી સંશયને હીલોળે ચડ્યો અને આ સંબંધમાં પોતાને શું
કરવું યોગ્ય ગણાય એ સંબંધમાં છેવટે તેણે હેમચંદ્રનો
અભિપ્રાય પૂછ્યો. હેમચંદ્રે એ સવાલનો જવાબ પુરાણપ્રસિદ્ધ
એક વાર્તા—કથા કહીને આપ્યો. તેમણે વાત કહેવા માંડી:—

વર્ષો પહેલાં—યુગો પહેલાં એક વેપારી થઈ ગયો. એણે
પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી દીધો. એણે પોતાની આખી મીઠકત
અને પોતાનું સર્વસ્વ એક ગુણિકાને આપી દીધું. એ વ્યાપારીની
સ્ત્રીએ પોતાના પતિનો પ્રેમ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા સાડૂ આતુરતા-
પૂર્વક અનેક પ્રયત્ન કર્યા અને પોતાનો એ મુઠ્ઠો પાર પાડવા
માટે કોઈ જડીબુટ્ટી હોય તો તે મેળવવા માટે પણ ઠામઠામ
તેણીએ પૃચ્છા કરી. તેને એક ગૌડ મળ્યો. એણે બાઈને કહ્યું
કે ‘તેનો ધણી તેની લગ્નમથી બંધાઈ જશે’ અને એવા વચન-
પૂર્વક તેને એક દવા આપી અને તે દવા ધણીના બાવાના
જોરાક સાથે મેળવી નાખવાનો તેણીને વિધિ બતાવ્યો. થોડા
દિવસ પછી પેલી સ્ત્રીએ સદર સૂચનાનો અમલ કર્યો એટલે
તેનો ધણી જોરાક ખાતાં બેલ—બળદીઓ થઈ ગયો. આ પરિ-
ણામ જોઈને દરેક માણસ પેલી બાઈને ઠપકો આપવા લાગ્યા.
પોતાના આ કાર્યના અણધારેલા પરિણામને ફેરવવા એ કોઈ
રીતે શક્તિમાન થઈ શકી નહિ, જેથી ધણી નિરાશ થઈ ગઈ.

એક દિવસ જ્યારે તેણી હંમેશના નિયમ પ્રમાણે પોતાના ઘણી (બળદીઆ) ને બહાર જંગલમાં ચરાવવા લઈ ગઈ હતી અને જ્યારે તે છુટો ચરતો હતો ત્યારે પોતે અત્યંત શોકના આવેશમાં આક્રંદ કરતી એક ઝાડની નીચે બેઠી હતી. ત્યાં તે વખતે તેણે શિવ અને પાર્વતીની વચ્ચે થતી વાત સાંભળી. શિવ પોતાની સ્ત્રી સાથે આકાશમાં વિમાનમાં ઉડ્યે જતા હતા. આ ચરાવનાર સ્ત્રી (ભરવાડણ) ના હુઃખનું કારણ પાર્વતીએ શંકરને પૂછ્યું. શિવે આખી હકીકત તેને કહી સંભળાવી અને પછી ઉમેર્યું કે એ જ ઝાડની નીચે અમુક ઔષધિ ઉગેલી છે તે જો એને ખવરાવવામાં આવે તો અત્યારે બળદ થઈ ગયેલો વ્યાપારી પાછું એનું અસલ સ્વરૂપ પામી જાય. એ ઔષધિ સંબંધી કાંઈ પણ વધારે વિગત આપવામાં આવી નહોતી તેથી પેત્રી સ્ત્રીએ ઝાડની છાયા નીચે જે સર્વ ચીજો ઉગેલી હતી તે સર્વ ચુંટી કાઢી અને તેનું નીરણુ બળદને કયું. બળદે તે ખાધું અને ફરી વાર એ માણસ થઈ ગયો. આટલી વાર્તા કહી હેમચંદ્રે જણાવ્યું કે જેમ અજ્ઞાત ઔષધિમાં વ્યાધિ દૂર કરવાનો ગુણ જણાયો હતો તે પ્રમાણે સર્વ ધર્મો તરફ માન રાખવાથી મોક્ષ મળે છે અને કદાચ પ્રાણીને એમ ખબર ન પડે કે એમાંથી કેણે મોક્ષ આપ્યું અને એમાંનો કયો મત આસ્થાને યોગ્ય છે એ ન જણાય તો પણ પરિણામ તો સાફ જ રહે છે. ત્યારપછી રાજા સર્વ ધર્મને માન આપવા લાગ્યો.^{૫૦}

આ જ વાર્તાનું તદ્દન સ્વતંત્ર આકારમાં જિનમંડને અવતરણુ કયું છે અને તેની લેખનશૈલી અનેક બાબતમાં વધારે સારી છે.^{૫૧} આ વાર્તા સાથે તે અંથકર્તા બીજી બે નાની નાની બાબતોને જોડી દે છે. આમાંની એક વાતમાં એ જ વિષય ઉપર રાજા

અને હેમચંદ્ર વચ્ચે ફરી વખત વાતચીત થાય છે ત્યારે હેમચંદ્ર રાજાને સામાન્ય ફરજો-ધર્મો (માર્ગાનુસારીના ગુણો) જણાવે છે. યોગ્ય માણસો તરફ ઉદારવૃત્તિ, લાયક પ્રાણીઓ તરફ યોગ્ય વર્તન, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ દયા વિગેરે. અને મહાભારતના શબ્દોમાં તેમણે બહાર ક્યું કે જે પ્રાણી પવિત્ર જીવન નિર્વાહન કરે છે તે ખરો ધર્મી માણસ છે અને નહિ કે જે સજાઓ (દુઃખો)ને ખમે છે અથવા જે જ્ઞાની હોય છે. બીજી વાત પ્રમાણે રાજાએ સિદ્ધપુરમાં શિવ અને મહાવીરનું મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે હેમચંદ્રે રાજાને શિક્ષા આપી કે શિવના કરતાં મહાવીર શ્રેષ્ઠ હતા, કારણ કે શિવ તો માત્ર ચંદ્રને પોતાના કપાળપર રાખે છે ત્યારે મહાવીરના પગ તળે નવે ગૃહો દેખાશે. શિલ્પમાં નિષ્ણાત સર્વેએ આ હકીકત કબૂલ રાખી અને તેમને માલુમ પડ્યું કે બ્રાહ્મણના દેવોનાં મંદિરો કરતાં જિનદેવનાં મંદિરો શિલ્પશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં નિર્ણીત કરેલા નિયમો પ્રમાણે વધારે આદરને યોગ્ય હતાં. છેવટે આપણને કહેવામાં આવે છે કે સિદ્ધરાજે શંકાનો અંધ-કાર દૂર ફેંકી દીધો.^{૫૨}

ઉપરની વાર્તાઓમાંની કેટલીક પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ કલ્પિત જણાય છે અને બાકીની ઘણીખરીના સંબંધમાં પ્રબંધો જ એકબીજાની સામે પડી એકબીજાને ખોટા પાડે છે, તે હકીકત લક્ષ્યમાં લીધા પછી એ વાર્તામાંની કોઈ પણ ઐતિહાસિક છે એમ સ્થાપના કરવી એ બહાદુરીભરેલી હિંમત કરતાં પણ કાંઈ વધારે પડતું ગણાય. બીજી રીતે જોઈએ તો રાજાની સાથે હેમચંદ્ર કેવી રીતે વર્ત્યા હતા તે બતાવવા માટે તે તદ્દન સાચી હકીકત છે એમ કહેવું તે જરા પણ અસંભવિત લાગતું

નથી. હેમચંદ્રનો રાજસભા-પ્રવેશ જયસિંહ રાજના રાજ્યના પછવાડેનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં થયેલો ઘણો સંભવિત જણાય છે. એણે પોતાની બુદ્ધિથી અને ચાતુર્યથી પ્રકાશિત થવા માટે જરૂર પ્રયત્ન કર્યો હશે અને પોતાના ધર્મને માટે સારો શબ્દ કહેવાની અથવા છેવટે કંઈ નહિ તો બ્રાહ્મણ કોમની સરખા તેના હક્કો કરી આપવા સંબંધી કહેવાની તક એણે જતી કરી નહિ જ હોય. તે જ વખતે તેમણે જે મુદ્દાઓ પરત્વે જૈનધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે મળતો આવે તે પર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર સંભાળ લીધી હશે. આગળ જતાં બતાવવામાં આવશે કે તેમની પોતાની કૃતિઓમાં, એક વિચક્ષણ પ્રચારક પાદરીની પેઠે, આવા મેળ ખાનારા મુદ્દાઓનો ઉપયોગ કરવામાં એણે સંકેત રાખ્યો નથી અને જ્યારે એનો પોતાનો મુદ્દો તે માર્ગે સિદ્ધ થાય તેમ હોય ત્યારે બ્રાહ્મણ પુસ્તકના પોતાના લાલના બાણીતા પાઠોના ઉતારા એણે સાક્ષીત્રયે તરીકે કર્યા છે. છેવટે ઈર્ષ્યાળુ બ્રાહ્મણોના હુમલાઓ સામે પોતાનો અને પોતાના સ્વધર્મીઓનો બચાવ કરવા માટે એને પૂરતા પ્રસંગો મળતા હતા અને નેમિચરિત્રના બચાવમાં એણે જે યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો એવી જે હકીકત છે તે અશક્ય જણાતી નથી. આવી પદ્ધતિ ખાસ ભારતવર્ષીય છે અને બીજી ઘણી જગ્યાએ અને ખાસ કરીને જૈનોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જયસિંહના ઉપર પોતાની કોમને લાલ કરે તે બાબત પરત્વે કેટલી હદ સુધીની અસર હેમચંદ્ર જમાવી શક્યા હતા તેનું માપ હજી સુધી ચોક્કસાઈથી થઈ શકે તેમ નથી. “દ્વયાશ્રય” માં હેમચંદ્રે પોતે આ બાબતમાં જે કહ્યું છે તે હકીકતને આપણે જરૂર માન્યતા આપીએ જ અને તે પ્રમાણે સિદ્ધપુરમાં જયસિંહે મહાવીરનું મંદિર બંધાવવાની

હકીકત રજુ કરી છે અને ગીરનાર પર્વત ઉપર નેમિનાથને તેણે ભક્તિપૂર્વક નમન કરવાની વાત રજુ કરી છે; કારણ કે વર્તમાન અને પ્રાચીન સમયના હિંદના અનેક રાજાઓના દાખલાઓ છે કે જેઓ ધર્માંધ ન હોય અને ધર્મના વિષયમાં જરા છૂટથી અભિપ્રાય ધરાવનારા હોય એવા રાજાઓને જો જયસિંહની પેઠે કોઈ હૃદયને ખાળી દેતી ઇચ્છાની તૃપ્તિ માટે વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડી હોય તો તેઓ અનેક ચિત્રવિચિત્ર દેવોને લેટ ધરતા અને તેમની સેવા-પૂજા કરતા તેવા પૂરતા દાખલાઓ છે. જયસિંહનું જૈન ધર્મ તરફ વલણ અથવા તે ધર્મની માન્યતાઓ તરફ જે ખાસ મીઠી દૃષ્ટિ હતી તે માત્ર હેમચંદ્રની અસરને જ લઈને હતી તે તદ્દન જુદો સવાલ છે. છેલ્લામાં છેલ્લી શોધો ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ પ્રમાણે હકીકત હોવી એ તદ્દન ન બનવાબેગ હતું, કારણ કે જયસિંહના દરબારમાં બીજા જૈન સાધુઓનો પ્રવેશ પણ હતો અને તેઓ પણ તેની પાસે પોતાના મતની માન્યતા રજુ કરતા હતા. આવા સાધુઓમાં એક બીજા હેમચંદ્ર જેનું બીજું નામ મહાધારી પણ હતું તેના સંબંધમાં ઉલ્લેખ થયેલ છે. આ મહાધારીની કૃતિઓની તારિખ જોતાં તે કથાનાયક વૈયાકરણીય હેમચંદ્ર કરતા દશથી વીશ વર્ષ વયમાં વધારે મોટા હોવા સંભવે છે. તેરમા શતકની એક કૃતિ જાહેર કરે છે કે “જયસિંહ એમની વાણીરૂપ અમૃતનું પાન કરતો હતો.” ઇ. સ. ૧૪૦૦ માં લખાયેલી એક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે તેણે (મહાધારીએ) જયસિંહને જૈન ધર્મમાં વટલાવ્યો અને તેના પોતાના રાજ્યમાં અને પરરાજ્યોમાં જૈનમંદિરોને ઇંડાં અને ધ્વજહંડથી અલંકૃત કરવા પણ તેને સમજાવવામાં

આવ્યો. વળી દર વર્ષમાં એંશી દિવસ જીવહિંસા બંધ કરવા સંબંધી રાજ્યશાસન બહાર પાડવા પણ તેને કહેવામાં આવ્યું.

જો આ પછવાડેના વક્તવ્યોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો વૈયાકરણીય હેમચંદ્રતું એ સંબંધી માન ઘણું શંકાસ્પદ થઈ પડે, પણ કમનસીબે એ પ્રશસ્તિના લેખક પણ તે જ રાજશેખર છે જેણે પ્રબંધકોશ લખ્યો છે અને ઉપર વર્ણવેલા બનાવોથી એ એટલા લાંબા વખત પછી થયેલ છે કે આપણે એમના કહેવા તરફ પૂરતો વિશ્વાસ લાગ્યે જ રાખી શકીએ.^{૫૩} આ વધારે વ્યોવૃદ્ધ હેમચંદ્ર ઉપરાંત એક સમુદ્રધોષ નામના યતિએ “ગુર્જરના મુખ્ય શહેરમાં સિદ્ધરાજને રાજી કર્યો” એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૫૪} આટલા મુદ્દાઓ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા, મેરૂતુંગ અને જિનમંડન-એમણે માનેલું છે તે પ્રમાણે વૈયાકરણીય હેમચંદ્ર જ માત્ર જયસિંહના માનીતા ન હતા. વૈ. હેમચંદ્ર તેમના કથાનાયક હતા અને કુમારપાળની રાજસભામાં તેમના (હેમચંદ્રના) અસાધારણ તેજના અંબારથી તેઓ અંબાઈ ગયા હતા. આ પરિસ્થિતિએ જયસિંહનો અને હેમચંદ્રનો સંબંધ કેવો હતો તે રજુ કરવાના ચિત્રપટપર પણ ચોક્કસ અસર સ્વાભાવિક રીતે ઠરી છે.

હેમચંદ્ર અને કુમારપાળ

પ્રથમ સમાગમ સંબંધી કથાનકો.

જયસિંહના હરબારમાં હેમચંદ્ર ક્તોહમંદ ધર્મપ્રચારક થઈ શક્યા હતા તે જોટલું શંકાસ્પદ છે તેટલો જ ચોક્કસ હેમચંદ્રના તીક્ષ્ણ આસ્તિક્ય અને વકતૃત્વને પરિણામે તેની પછીના ચૌલુક્ય રાજવી કુમારપાળનો જૈન ધર્મનો સ્વીકાર દેખાય છે. જયસિંહને પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણી તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તે પૂરી થયા વગર તે વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં ગુજરી ગયો. વચગાળેના થોડા અરાજકતાના સમય પછી તેનો ભત્રિજો* કુમારપાળ, તેના સાળા સામંત કૃષ્ણ અથવા કાન્હડના ટેકાથી અને રાજકારણી મહાપુરૂષોની પસંદગીથી ગુજરાતની ગાદી ઉપર બેઠો. કુમારપાળનો પ્રપિતામહ (દાદાનો આપ) ક્ષેમરાજ હતો. એ પહેલા ભીમનો મોટો પુત્ર થાય. એક આધાર પ્રમાણે એણે રાજ્યગાદી લેવાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો—રાજપુત્રીથી રાજ્યત્યાગ કર્યો હતો. બીજા આધાર પ્રમાણે એ ક્ષેમરાજની માતા ચકુલાદેવી એક નાયિકા હતી અને રાજા ભીમે એને અંત:પુરમાં દાખલ કરી હતી. ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ રાજા ભીમના પુત્ર કર્ણદેવનો ખાસ મિત્ર હતો અને એને કર્ણદેવે

* મૂળમાં Great nephew લખે છે એટલે એ જયસિંહના ભાઈ ના છોકરાનો છોકરો થાય : ભીમદેવનો કર્ણ, તેનો જયસિંહ. ભીમદેવનો ક્ષેમરાજ, તેનો દેવપ્રસાદ, તેનો ત્રિભુવનપાળ અને તેનો કુમારપાળ

અણહિલવાડની નજીક આવેલ દધિસ્થલિ નામનું ગામ જે હાલમાં દેથળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે તેને ગરાસમાં આપ્યું હતું. રાજા કર્ણદેવ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે આ દેવપ્રસાદે પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાળને રાજા જયસિંહને સોંપ્યો અને પોતે કર્ણદેવ સાથે બળી મુક્યો. પોતાના પિતાનો પેઠે ત્રિભુવનપાળ પણ પોતાના કુટુંબમાં વડાને નિમકહલાલ રહ્યો. કોઈ પણ લડાઈ થાય તો તે રાજાના શરીરનો જાતે બચાવ કરવા માટે એ રાજાની આગળ ખડેપગે ઉભો રહેતો. જયસિંહના છેલ્લા વર્ષોમાં તેના સંબંધમાં કાંઈ પણ ઉલ્લેખ આવતો નથી તેથી જયસિંહની કારકીર્દિ પૂરી થયા પહેલાં ઘણા વર્ષ અગાઉ તે ગુજરી ગયો હશે એમ અનુમાન થાય છે. જયસિંહ વૃદ્ધ ઉંમર સુધી સંતાન વગરનો રહ્યો તેથી તેના ગાદીવારસ તરીકે તેના મરણ પછી કુમારપાળ સ્વાભાવિક રીતે જ આગળ આવ્યો હશે. જયસિંહની પછી કુમારપાળ ગાદી ઉપર આવશે એવી ભાવખ્યવાણી કરવા માટે “દ્વયાશ્રય” અથવા પ્રબંધો કહે છે તેમ મહાદેવ અથવા અંબિકા તરફની જાહેરાત અથવા રાજદરબારના જ્યોતિષીઓના જ્ઞેશની આગાહીની કાંઈ જરૂર નહોતી; પણ એ હકીકત સાથે જયસિંહ કોઈ પણ રીતે સંમત થઈ શક્યો નહિ. એ કુમારપાળને પૂરા દ્વેષથી ધિક્કારતો હતો અને તેને મારી નાખવા માટે મનસુબા કર્યા કરતો હતો. મેરૂતુંગના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાળ નાયિકા ચક્રલાદેવીથી ઉતરી આવેલો હતો તે પણ આ નિરસ્કારનું કારણ હતું. જિનમંડનના કહેવા પ્રમાણે જયસિંહ એમ આશા રાખતો હતો કે વચ્ચેથી જો કુમારપાળનું કાચળ કાઢી નાખવામાં આવે અને રસ્તો સાફ કરવામાં આવે તો હજી પણ શિવ તેને પુત્ર આપે. જયસિંહના આવા ઈરાદાની

કુમારપાળને ખબર પડી ત્યારે તે દેથળીમાંથી નાસી ગયો અને કેટલાક વર્ષો સુધી શૈવ સંન્યાસીના વેશમાં છુપાઈને ભટકનારાની છાંદગી ગુબારી. શરૂઆતમાં તે ગુજરાતમાં રહ્યો હોય એમ જણાય છે. આગળ જતાં એને પકડવાનાં વધારે વધારે છટકાં જયસિંહે માંડ્યાં તેને પરિણામે એને સ્વદેશભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હોય એમ જણાય છે.^{૫૫}

કુમારપાળના નાસભાગ અને ગુજરાત તથા બહારના પ્રદેશોમાં રખડપાટાને અંગે બનેલા કહેવાતા અનેક અફસુત (Romantic) પ્રસંગો પરત્વે પ્રખ્યાતમાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે અને તે સર્વે હેરાન થઈ ગયેલા રાજપુતના રક્ષક તરીકે અને તેની ભવિષ્યની મહત્તાના ભવિષ્યવેત્તા હેમચંદ્રને રજુ કરવાની ખૂબ સંભાળ અને તસ્દી લે છે. કુમારપાળના ભવિષ્યને અંગે હેમચંદ્રે લખેલા ભાગને માટે પ્રભાવકચરિત્ર નીચે પ્રમાણે વિગતો આપે છે. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે અણહીલ-વાડમાં આવી પહોંચેલા ત્રણશે તાપસોના ટોળામાં કુમારપાળ હતો એવા સમાચાર ગુપ્ત બાતમીદારો મારફત જયસિંહને મળ્યા, એને પકડવા માટે રાજાએ તે સર્વને જમવા માટે નોતર્યા, રાજાએ પોતે એમના પગ ધોયા, ઉઘાડી રીતે એમ કરવામાં રાજાનો ઉદ્દેશ તેમના તરફની ભક્તિ બતાવવાનો હતો પણ અંદરખાનેથી એનો આશય એમાંના કયા પુરૂષના પગનાં તળીઆમાં રાજ-રેખાં હતી તે શોધી કાઢવાનો હતો. કુમારપાળના પગનો એણે સ્પર્શ કર્યો કે તુરત જ તેણે તેના ઉપરનાં પદ્મ, ધ્વજ અને છત્ર વિગેરેના ચિહ્નો રેખામાંથી શોધી કાઢ્યા. એણે પોતાની નિશાની ચરપુરૂષો તરફ કરી. કુમારપાળ એ જોઈ ગયો અને એ તુરત જ નાઠો અને હેમચંદ્ર જે ઉપાશ્રમમાં હતા ત્યાં પહોંચી ગયો.

ચરપુરૂષોએ એની પુઠ ત્યાં પણ પકડી. હેમચંદ્રે એને તાડ-
પત્રના ઢગલામાં સંતાડી દીધો. રાજપુરૂષોએ સર્વ જગ્યાએ
તેને માટે શોધ કરી, પણ તાડપત્રના ઢગલામાં શોધવાની તેમને
સૂઝ ન પડી. તાત્કાલિક ભય દૂર થતાં જ કુમારપાળ અણહિ-
લવાડથી નાસી છૂટ્યો અને એક ખીજા શિવમતાનુયાયી બ્રાહ્મણ
ખેરરી (૧)ની સોબતમાં એ સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની નજીકમાં
પહોંચી ગયો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી એણે પોતાના સહચારીને
નગરના શ્રીમાળી વાણીઆ ઉદયનને ત્યાં મોકલ્યો. આ તે જ
બ્યાપારી હતો જેણે અગાઉ વણુવેલી હકીકત પ્રમાણે હેમચંદ્રના
પિતા સાથે દોસ્તીસંબંધ કર્યો હતો. એ ઉદયનપાસે સહાય
કરવાની યાચના કરવામાં આવી. રાજાને જે કોઈ દુશ્મન હોય
તેને સહાય કરવાની તેણે ના પાડી. ભૂખના દુઃખથી ત્રાસ
પામી ગયેલો કુમારપાળ જાતે રાત્રે ખંભાત શહેરમાં ગયો અને
જેન ઉપાશ્રય જેમાં હેમચંદ્રે ચાતુર્માસને માટે ઉતારો કરેલો
હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. હેમચંદ્રે એનો સારી રીતે સત્કાર
કર્યો, કારણ કે એનાં સુંદર લક્ષણોપરથી એ તુરત સમજી
ગયા કે એ ભવિષ્યનો રાજા હતો. એમણે અગાઉથી જણાવી
દીધું કે એ સાતમે વર્ષે રાજ્યારોહણ કરશે અને એમણે ઉદ-
યનને ભલામણ કરી કે એણે કુમારપાળને અન્ન અને ધનની
સહાય જરૂર કરવી. કુમારપાળ ત્યારપછી વધારે રખડ્યો અને
સાત વર્ષસુધી કાપાલિક તરીકે પરદેશમાં પોતાની સ્ત્રી ભૂખા-
લદેવીસાથે મુસાફરી કરી. જયસિંહ ૧૧૯૯ માં મરણ પામ્યો.
કુમારપાળને આ હકીકતની ખબર પડી કે રાજ્યગાદીપર

+ મૂળ ગ્રંથમાં કોઈ બ્રાહ્મણનું નામ નથી. આગળ જતાં કુમારપાળ
વાગ્ભટના પ્રસંગમાં પોતે જ 'વોસિરિ' નામ આપે છે.

ખેસવા માટે એ અણુહિલવાડ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં પહોંચતાં એ શ્રીમાન સાંખને મળ્યો. આ વ્યક્તિના સંબંધમાં કાંઈ વિશેષ હકીકત અન્યત્ર પણ જાણવામાં આવેલ નથી. એ સાંખ એનું શુભ નિમિત્ત જોવાવવા માટે કુમારપાળને હેમચંદ્રપાસે લઈ ગયો. એનો ઉદ્દેશ પાર પડી શકશે કે નહિ ? તે સંબંધમાં તેને શંકા હતી. ઉપાશ્રયમાં દાખલ થતાં જ કુમારપાળ આસન-યુક્ત ગુરૂની પાટ ઉપર બેસી ગયો. હેમચંદ્રે એટલા ઉપરથી જણાવ્યું કે ઇષ્ટ નિશાની એણે આસનપર બેસીને આપી દીધી હતી. ખીજે દિવસે કુમારપાળ પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવ સાથે રાજ્યદરબારમાં ગયો. આ કૃષ્ણદેવ સામંત હતો અને સૈન્યનો ઉપરી હતો. કુમારપાળને રાજ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યો (એની પસંદગી રાજ્યસત્તાધારી પરીક્ષકોએ કરી હતી).^{૫૬} કુમારપાળની નાસભાગ અને રખડપાટાસંબંધીનું મેરૂતુંગનું વર્ણન એકંદરે પ્રભાવકચરિત્રને મળતું છે. જ્યાં ફેર પડે છે ત્યાં તેની વિગતોમાં ઉતરીએ તો એટલું લક્ષમાં રાખવાનું રહે છે કે મેરૂતુંગના અહેવાલમાં હેમચંદ્ર માત્ર એક જ વખત દેખાવ આપે છે. હેમચંદ્રે કુમારપાળને તાડપત્રના ઢગલામાં છુપાવ્યો હતો તે હકીકતસંબંધી મેરૂતુંગ કાંઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. ગાદીપર તેની પસંદગી થઈ તે પહેલા તુરતમાં જ ખીજી વખત તેના સંબંધમાં હેમચંદ્રે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે સંબંધી પણ મેરૂતુંગ કાંઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. ખંભાતમાં બન્નેના મિળાપસંબંધીની હકીકત મેરૂતુંગ થોડા નાના ફેરફારો સાથે આપે છે. અણુહિલવાડમાંથી નાસી ગયા પછી કુમારપાળ જુદી-જુદી જગ્યાએ રખડ્યો અને ત્યારપછી ઉદયનની પાસે મુસાફરીના ખર્ચ માટે પૈસા માગવા તે ખંભાત તરફ ગયો. કુમાર-

ચાળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ઉદયન જૈન ઉપાશ્રયમાં ગયો હતો, તેથી કુમારપાળ ત્યાં ગયો. ત્યાં એ હેમચંદ્રને મળ્યો. હેમચંદ્રે તુરત ભવિષ્યવાણી કહી કે કુમારપાળ આખી દુનિયાપર રાજ્ય કરનારો રાજા થશે. કુમારપાળે એ ભવિષ્યવાણી માનવાની ના પાડી એટલે હેમચંદ્રે એનું ભવિષ્યકથન લખી નાખ્યું. એની એક નક્કલ રાજમંત્રી ઉદયનને આપી અને બીજી નક્કલ કુમારપાળને સ્વાધીન કરી. તે વખતે કુમારપાળે કહ્યું—“ જો આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડશે તો ખરા રાજા તમે થશો અને હું તો તમારા ચરણની રજ થઈને રહીશ.” હેમચંદ્રે જવાબમાં કહ્યું કે—“પોતે રાજ્યને માટે કોઈ પણ પ્રકારની પરવા કરતા હતા નહિ પણ કુમારપાળે પોતાનું વચન જરૂર યાદ રાખવું. ભવિષ્યમાં પોતે કૃતજ્ઞ છે એમ બતાવી આપવું અને જૈનમતનો સ્વીકાર કરવો.” આટલી વાત હેમચંદ્રે કહી. ત્યારપછી ઉદયનને ઘેર કુમારપાળને ઉત્તમ ભોજન અને પાન મળ્યાં અને મુસાફરીના ખર્ચ માટે જોઈતા પૈસા પણ તેની પાસેથી મળ્યા. ત્યારપછી કુમારપાળ માળવા ગયો અને જયસિંહના મરણ સુધી ત્યાં રહ્યો. જયસિંહ મરણ પામ્યો ત્યારે તે અણહિલવાડ પાછો આવ્યો. એના બનેલી કહાનદેવ, જેનું લશ્કર લડાઈ માટે તૈયાર હતું તે, કુમારપાળને રાજદરબારમાં લઈ ગયો અને તેની સહાયથી કુમારપાળની રાજા તરીકે પસંદગી પાર ઉતારવામાં આવી. ૫૭

જિનમંડળ હેમચંદ્ર અને કુમારપાળને ઘણા વહેલા એકઠા કરે છે. તેઓ એમ જણાવે છે કે જયસિંહ રાજાએ એના ઉપર હેરાનગતિઓ કરવા માંડી અને ત્રાસ આપવા માંડ્યો તેની ઘણા વખત અગાઉ એક વખત કુમારપાળ જયસિંહ રાજાને નમન કરવા માટે તેના દરબારમાં ગયો. ત્યાં તેણે જયસિંહ રાજાપાસે બેઠેલા

હેમચંદ્રને જોયા. ત્યારપછી તુરત જ કુમારપાળ હેમચંદ્રને ઉપાશ્રયે તેને મળવા માટે ગયો. ત્યાં હેમચંદ્રે તેને ઉપદેશ આપ્યો. અને પછી તેને પ્રત્યાખ્યાન (પરચખખાણ) કરાવ્યું કે—“હવે પછી તે અન્ય પુરૂષની સ્ત્રીઓને (પરસ્ત્રીને) પોતાની બહેન સમાન ગણશે.”^{૫૮} કુમારપાળની નાસમાગની હકીકતનું જિનમંડનનું વર્ણન, તેને જ્યાં સુધી હેમચંદ્રના તેને અંગે લીધેલા લાગને લાગેવળગે છે તત્પરત્વે, પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધચિંતામણિના અહેવાલોનું સંમિશ્રણ છે. જિનમંડનના અહેવાલ પ્રમાણે જેમ મૈરૂતુંગ કહે છે તેમ હેમચંદ્રનો પ્રથમ મેળાપ નાસલાગ પછી ખંભાતમાં થાય છે, પણ એ મેળાપ ખંભાત શહેરની બહાર આવેલું એક મંદિર જ્યાં ઉદયન હેમચંદ્રને વાંદવા માટે આવેલ હતા ત્યાં થાય છે. ત્યાં વાર્તા એવા રૂપમાં આપવામાં આવી છે કે ઉદયન ત્યાં (મંદિરમાં) આવી ચઢે છે. તે વખતે કુમારપાળ એ આવનાર કોણ છે ? એવો સવાલ પૂછે છે. આ સવાલનો જવાબ હેમચંદ્ર આપે છે એવી હકીકતની સંકલના કરવામાં આવી છે. ત્યારપછી હેમચંદ્રની ભવિષ્યવાણી આવે છે, ત્યારપછી ઉદયનને ઘેર કુમારપાળનો સત્કાર થાય છે. આ પછવાડેની બાબતનું વર્ણન મૈરૂતુંગના અહેવાલસાથે આબેહુબ મળતું આવે છે. વધારામાં વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે કુમારપાળ પોતાના મીજબાન (ઉદયન)ને ઘેર ઘણા લાંબા વખત સુધી રહ્યો. જયસિંહને કુમારપાળ ખંભાતમાં છે એની ખાતમી મળી ગયાનું ત્યારપછી જણાવવામાં આવેલ છે. જયસિંહ તેને પકડી લાવવા માટે લશ્કરીઓને મોકલી આપે છે. લશ્કરી સિપાઈઓ તેની પછવાડે પડે છે. કુમારપાળ નાસીને હેમચંદ્રના ઉપાશ્રયમાં નાસતો નાસતો જાય છે. ત્યાં તેને ભોંયરામાં તાડપત્રોની નીચે સંતાડી દેવામાં આવે છે. પ્રભાવક-

ચરિત્રમાં જે હકીકત હેમચંદ્રની પ્રથમ સહાયને અંગે આપવામાં આવેલ છે તેનું આ ફેરફાર કરેલું રૂપાંતર હોય એમ ઘણેભાગે લાગે છે. હેમચંદ્ર પ્રથમ અણ્ણહીલવાડમાં દેખાય અને ત્યારપછી તુરત જ ખંભાતમાં દેખાય એ હકીકત જિનમંડનને બંધબેસતી લાગી ન હોય એમ જણાય છે. આ કારણને લઈને કદાચ કુમારપાળનો ખયાવ તાડપત્રનાં પાંદડાં નીચે છુપાવીને કરવાની હકીકતનું કેંદ્ર એણે ખંભાતને કયું હોય તે બનવાબેગ છે, અને પછી પોતાની હકીકતને સાચી હોવાનો દેખાવ આપવા ખાતર તેણે જણાવ્યું પણ છે કે હંમેશના નિયમ પ્રમાણે તાડપત્રના અથો લોંચરામાં રાખવામાં આવતા હતા. કુમારપાળની નાસભાગની હકીકત ઉક્ત બન્ને કૃતિઓના કરતાં જિનમંડને ખૂબ વધારે વિગતોથી આપેલી છે અને તેને માટે તેમણે બીજા આધારગ્રંથોના ઉપયોગ કરેલો હોવો જોઈએ. તેના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાળ પ્રથમ વટપદ્ર (વડોદરા) બંધ છે, ત્યારપછી ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) બંધ છે, ત્યાંથી એ કોલ્હાપુર બંધ છે, પછી કલ્યાણ, કાંચી અને દક્ષિણનાં બીજાં શહેરોમાં બંધ છે અને છેવટે પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠલ)ને માર્ગે માળવા બંધ છે. આ વિભાગનો મોટો ભાગ પદ્યબંધ રચનામાં છે અને અનેક કુમારપાળચરિત્રોમાંથી કોઈ એક મધ્યેથી ઉદ્ધરી લેવામાં આવેલ જણાય છે.^{૫૯}

કુમારપાળના જૈનધર્મ સ્વીકાર સંબંધી પ્રસ્તાવો.

ઉપરની હકીકતોમાં હેમચંદ્રને, રખડપાટો કરનાર રાજકુમારના રક્ષક તરીકે અને તેની ભવિષ્યની મહત્તાના ભવિષ્યવેત્તા તરીકે રજુ કરવામાં આવેલ છે. કુમારપાળના રાજ્યારોહણ પછી તુરત જ તેની અને હેમચંદ્રની વચ્ચે ગાઠ દોસ્તી થઈ હશે એવી હકીકત આવવાની કોઈ પણ આશા રાખે, છતાં આ પ્રમાણે હકીકત બનતી નથી. બન્ને પુરાણી કૃતિઓ બંને જ એમ કહે છે કે સાધુ અને રાજા વચ્ચેનો ગાઠ સંબંધ ઘણો મોટો થયો અને તે સંબંધ પણ પૂર્વકાળમાં કરેલા ઉપકારના કારણને લઈને થયેલ નહોતો, પણ તદ્દન બુદ્ધ પ્રકારની પરિસ્થિતિને પરિણામે થયો હતો. પ્રભાવકચરિત્ર કહે છે કે કુમારપાળનો રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેણે સપાઠલક્ષ એટલે કે પૂર્વ રજપુતાનાના રાજા અણોરાજ સાથે વિગ્રહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. થોડા દિવસમાં એ અજમારૂં (હાલના અજમેર)ના કિલ્લા સુધી પહોંચી ગયો. તેણે તેને ઘેરો ઘાલ્યો પણ સખ્ત પ્રયત્ન કરવા છતાં તે કિલ્લાને રાજા સર કરી શક્યો નહિ. ચોમાસાની ઋતુ આવી પહોંચી ત્યારે પોતાની મુરાદ પાર પાડ્યા સિવાય તે અણહિલવાડ પાછો ફર્યો. ઠંડી મોસમ શરૂ થતાં તે ફરી વખત તે કિલ્લાને સર કરવા આઘી નીકળ્યો, પણ ઉંઢાળાની મોસમ પૂરી થવા આવ્યા છતાં અજમેરનો કિલ્લો

પડયો નહિ અને રાજાને પાછા ફરવું પડ્યું. આવી રીતે અગિયાર વર્ષો પસાર થયાં. ત્યારપછી એણે ઉદયનના હીકરા પોતાના અમાત્ય મંત્રી વાગભટ્ટને એક વખત પૂછ્યું કે—“કોઈ દેવ, યક્ષ કે દેવી સપ્રભાવી છે જેના પ્રભાવથી આપણે ચોક્કસ વિજય પામીએ?” વાગભટ્ટે જવાબમાં અણહિલવાડમાં આવેલ અજિતસ્વામીની પૂજા કરવાની સલાહ આપી અને જણાવ્યું કે એ અજિતસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા હેમચંદ્રે કરાવેલી હતી. કુમારપાળ એ સલાહને સંમત થયો અને પછી અનેક સુગંધી દ્રવ્યોથી અજિતસ્વામીની પૂજા જૈન ધર્મમાં બતાવેલ વિધિ પ્રમાણે કરી. તેણે તે વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો પોતે અજિતસ્વામીની કૃપાથી વિઘ્નહમાં વિજય પ્રાપ્ત કરશે તો ભવિષ્યમાં અજિતસ્વામી જ તેના “દેવ, તેની માતા, તેના ગુરૂ અને તેના પિતા” થશે. ત્યારપછી એ મારવાડ તરફ વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે બારમી વખત નીકળ્યો. અર્જુનગિરિ (આબુ)ની પાસે અર્જુનરાજ સાથે મોટી ભયંકર લડાઈ થઈ, જેમાં અર્જુનરાજની મોટી હાર થઈ. કુમારપાળે અણહિલવાડમાં મોટો વિજયપ્રવેશ કર્યો. તેણે કરેલ પ્રતિજ્ઞા તે ભૂલી ન ગયો અને અજિતનાથના મંદિરમાં મોટી પૂજા ફરી વખત કરી. ત્યારપછી થોડા જ વખતમાં તેણે મંત્રી વાગભટ્ટને જણાવ્યું કે—“પોતાને જૈન મતનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા છે” અને તે માટે કોઈ યોગ્ય ગુરૂને શોધવાની મંત્રીને ભલામણ કરી. રાજાની ઇચ્છા પૂરી પાડવા માટે એણે હેમચંદ્રને બોલાવવાની સૂચના કરી. આ હકીકત બની આવી. હેમચંદ્રે કુમારપાળને ઉપદેશ આપ્યો અને પરિણામે કુમારપાળે શ્રાવકના નિયમો લીધા એટલે કે એણે માંસ ન ખાવાનો તેમજ બીજા અલક્ષ્ય ખોરાક ન લેવાનો તથા જૈન ધર્મના નિયમોનો અભ્યાસ કરવા નિયમ લીધો.^{૬૦} મેરૂતુંગનો અહેવાલ ઉપરનો હકીકતથી તફાવત વિલક્ષણ અને જુદા જ પ્રકારનો છે અને

તે ઘણો લબ્ય અદ્ભૂત (Romantic) છે. તેના કહેવા પ્રમાણે કુમાર-
 પાળના રાજ્યારોહણ પછી તુરત જ એને અંદર અંદરના હુશ્મનો
 સાથે લડવું પડ્યું. ત્યારપછી સપાદલક્ષના રાજા અર્જુન અથવા
 આનક સાથે મોટો વિગ્રહ થયો અને ત્યારપછી કોંકણના રાજા
 મલ્લિકાર્જુન જેને ઉદયનના બીજા પુત્ર આમ્રલટ અથવા આંબડે
 ત્યારપછી હરાવ્યો તેની સાથે મોટી લડાઈ થઈ. આ બે કથાઓની
 વચ્ચે એક સોલાક નામના ગાયકની કથા દાખલ કરવામાં આવી છે,
 જેમાં હેમચંદ્રનું નામ પણ લેવામાં આવ્યું છે. અત્યારસુધી
 આવેલી હકીકતની તદ્દન વિરૂદ્ધ જઈને હેમચંદ્ર કુમારપાળના
 મિત્ર અને ગુરૂ કેવી રીતે થયા તેની હકીકત પણ રજૂ કરવામાં
 આવી છે. હેમચંદ્રની માતા પાહિણીની ઉત્તરક્રિયાને પ્રસંગે
 ત્રિપુરપ્રસાદ જાતના તપસ્વીઓએ અણહિલવાડમાં અપમાન લાગે
 તેવું વર્તન કર્યું. મેરૂતુંગના અહેવાલ પ્રમાણે આથી હેમચંદ્રને
 એટલો બધો ક્રોધ થયો કે તેનું વૈર લેવા માટે તેણે રાજ્યદરબારમાં
 પોતાની લાગવગ વધારવાનો નિર્ણય કર્યો. કુમારપાળ રાજાની
 છાવણી તે વખતે માળવામાં હતી ત્યાં હેમચંદ્ર ગયા. તેના જૂના
 મુરખી મંત્રી ઉદયને તેનો કુમારપાળસાથે પરિચય કરાવ્યો.
 પોતાના રખડપાટા દરમ્યાન હેમચંદ્રે જે ભવિષ્યવાણી તેના સંબં-
 ધમાં કરી હતી તે કુમારપાળને યાદ આવી. પોતાની મિત્રતા તેણે
 તુરત લંબાવી આપી અને ગમે તે વખતે પોતાની પાસે ચાહ્યા
 આવવાની હેમચંદ્રને છૂટ આપવામાં આવી. આવી રીતે જે સંબંધ
 રાજાસાથે થયો તેને પરિણામે રાજાની ધાર્મિક વલણ ઉપર કાંઈ
 તાત્કાલિક અસર થઈ નહિ. થોડા પ્રસંગો ત્યારપછી બન્યા છે.
 દાખલા તરીકે પુરોહિત આભિગસાથેનો ઝઘડો (જુઓ પૃ. ૫૦)
 જે પોતાના ઉપર થતાં હુમલા વાળી નાખવાનું હેમચંદ્રનું ચાતુર્ય
 બતાવે છે તેનાં વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે. થોડા વખત પછી

જ્યારે કુમારપાળ અણહિલવાડ પાછા ફર્યા ત્યારે હેમચંદ્રને કુમાર-
 પાળને જૈન ધર્મમાં લઈ આવવાના કાર્યની શરૂઆત કરવાની
 તક મળી. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે કુમારપાળે
 પોતાના મિત્રને પોતાના રાજ્યની યાદગિરી કાયમ રાખવાનો માર્ગ
 પૂછ્યો. હેમચંદ્રે તેને જવાબ આપ્યો કે કાં તો તેણે રાજા વિક્રમા-
 દિત્યે કર્યું હતું તેમ સર્વનું દેવું આપી દઈ સર્વને ઋણમુક્ત કરવાં
 અથવા દેવપાટણમાં આવેલ શિવ-સોમનાથનો જીર્ણ થઈ ગયેલ
 લાકડાનો પ્રાસાદ છે તેને સ્થાને પથ્થરનો ભવ્ય પ્રાસાદ બંધાવવો.
 કુમારપાળે આ પછવાડેની હકીકત પસંદ કરી અને એક રાજ્યા-
 ધિકારીને મંદિરનું બાંધકામ શરૂ કરવા એકદમ મોકલી આપ્યો.
 એ મંદિરના ખાતનો પથ્થર રોપવામાં આવ્યો એવા સમાચાર
 આવી પહોંચ્યા ત્યારે મંદિરને પરિપૂર્ણ કરવાની ખાત્રી માટે
 રાજાને નિયમ લેવા હેમચંદ્રે આગ્રહ કર્યો અને તેટલા માટે
 તે મંદિરપર જ્યાં સુધી ધ્વજરોડણુ ન થાય ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્ય
 પાળવાનો અથવા દારૂ અને માંસ તેટલો વખત ન ખાવાનો
 નિયમ લેવા હેમચંદ્રે રાજાને સૂચના કરી. બે વર્ષ પછી મંદિર
 પરિપૂર્ણ તૈયાર થયું એટલે કુમારપાળે પોતાના નિયમમાંથી
 છૂટવા માટે માગણી કરી; પણ જ્યાં સુધી એ નૂતન મંદિરના
 દેવને જાતે જઈને નમસ્કાર રાજા પોતે ન કરે ત્યાં સુધી એ
 નિયમ ચાલુ રાખવા હેમચંદ્રે રાજાને સમજાવ્યો. ત્યારપછી
 તુરતમાં જ રાજા સોમનાથ અથવા દેવપટ્ટનની યાત્રાએ નીકળ્યો
 અને વિરોધી બ્રાહ્મણોની સલાહથી એ પ્રસંગપર હેમચંદ્રને
 પણ નોતરવામાં આવ્યા. હેમચંદ્રે શિવના મંદિરને ભેટવા માટે
 પૂરેપૂરી સંમતિ દર્શાવી પણ શરૂઆતમાં આડે રસ્તે મુસા-
 ફરી કરી શત્રુંજય અને ગિરનારની યાત્રાઓ તેમણે કરી
 લીધી. દેવપટ્ટણના ઠરવાળા આગળ એ કુમારપાળ રાજાની સાથે

બરાબર લેગા થઈ ગયા. મંદિરપ્રવેશના કાર્યમાં રાજાસાથે અને સોમનાથના મંદિરના પૂજારી ગાંડા બૃહસ્પતિ સાથે એમણે પણ ભાગ લીધો અને રાજાના આગ્રહથી એમણે શિવપૂજનના કાર્યમાં પણ ભાગ લીધો. એને માટે ભારે કપડું પહેરીને બૃહસ્પતિની સાથે એ મંદિરમાં ગયા, એનાં સૌંદર્યના વખાણ કર્યા, શિવપુરાણમાં બતાવેલ વિધિપ્રમાણે સર્વ ક્રિયાઓ કરી અને નીચેના શ્લોકો બોલતાં લિંગની સામે પોતે ઘુટણીએ પડ્યા.

૧. તું ગમે તે હો, તારું ગમે તે સ્થાન હો, ગમે તે સમય હો અને તારું ગમે તે નામ હો. જો તું રાગદ્વેષથી રહિત હો તો હે પૂજ્ય ! તને મારા નમસ્કાર છે.

૨ જન્મમરણરૂપ સંસારને કરનાર રાગ-દ્વેષ જેના નાશ પામી ગયા છે એવા બ્રહ્મા અથવા વિષ્ણુ અથવા શિવ અથવા જે કોઈ નામથી કહેવાતા હોય તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

હેમચંદ્રે પરિસમાપ્તિ કર્યા પછી બૃહસ્પતિની સૂચના પ્રમાણે રાજા કુમારપાળે પૂજા કરી અને મૂલ્યવાળી બક્ષિસોની વહેંચણી કરી. પછી પોતાની સાથેના પરિવારને રાજાએ વિસર્જન કર્યો અને પવિત્ર દેવપાસે એ હેમચંદ્રની સાથે અંદર ગયો. પછી એણે પોતાના મિત્રને લિંગની હાજરીમાં મોક્ષપ્રાપ્તિનો સાચો માર્ગ પોતાને સમજાવવા કહ્યું. હેમચંદ્રે થોડા વખત સુધી ધ્યાન કર્યું. પછી રાજાએ જણાવ્યું કે અહીં જે દેવને રાખી મૂકવામાં આવ્યા છે તેને સમજાવીને તેની પાસેથી જ મોક્ષનો રસ્તો જાણી લેવો. આ હકીકત હેમચંદ્રે કબૂલ કરી અને રાજાનો ઇષ્ટ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે પોતે મોટી સમાધિમાં પડી જશે એમ હેમચંદ્રે જણાવ્યું અને રાજાને કહ્યું કે

તેણે આખો વખત કૃષ્ણાગુરૂનો ધૂપ ચાહુ રાખવો. આ પ્રમાણે બન્ને પોતપોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા ત્યારે મૂળ ગભારો આખો ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયો. અને એકાએક પ્રકાશિત જ્યોતિ દેખાઈ અને લિંગની આબુખાબુમાં જળાધારીમાં એક સંન્યાસીનું ઝળહળતું રૂપ આંખેહુબ દેખાયું. રાજા આ રૂપને પગથી માથા સુધી અડ્યો અને દિવ્ય જાતિનું રૂપ છે એમ ખાત્રી કર્યા પછી તેની પાસેથી શિક્ષા-સૂચનાની માગણી કરી. એ જ્યોતિએ જણાવ્યું કે- ‘હેમચંદ્ર દૃષ્ટ છે, વિશિષ્ટ બુદ્ધિવૈભવશાળી છે અને તે જે માર્ગ ખતાવશે તે જરૂર મોક્ષ તરફ લઈ જશે.’ આટલું કહીને એ વિમળ જ્યોતિ અંતર્ધ્યાન થઈ ગઈ. રાજાએ હેમચંદ્ર પાસે નમ્રતાપૂર્વક તેને માર્ગનો ઉપદેશ કરવા કહ્યું અને હેમચંદ્રે રાજા પાસે આખી જીંદગી સુધી માંસ ન ખાવા અને દારૂ ન પીવાના નિયમ લેવરાવ્યા. ત્યારપછી થોડે વખતે કુમારપાળ રાજા અણહિલવાડ પાછા ફર્યા. હેમચંદ્રના પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશથી અને ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરૂષ ચરિત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને વીતરાગ-સ્તોત્ર જેવી હેમચંદ્રની કૃતિઓથી કુમારપાળ રાજા વધારે વધારે જૈન ધર્મ સન્મુખ થતો ગયો અને છેવટે એણે પરમાર્હત (અર્હતજૈનોના દેવનો ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક) નું ખિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું. પોતાના તાબાના અઢાર દેશોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી કોઈ પણ જીવનો ઘાત ન થાય એવો રાજાએ રાજ્યહુકમ- (વટહુકમ) બહાર પાડ્યો. એણે ૧૪૪૦ જૈન દેરાસરો (મંદિરો) બંધાવ્યાં અને શ્રાવકના ખાર વ્રત ઉચ્ચર્યા. જ્યારે ત્રીજા વ્રત (ચોરી-ત્યાગ) સંબંધી તેની પાસે વિગતવાર ખુલાસો કરવામાં આવ્યો ત્યારે વારસ વગર મરણ પામનારની મિલકત રાજ્યમાં જપ્ત કરવાનો જે જુના કાળથી ધારો ચાલ્યો આવતો હતો તેને તેણે રદ કરી નાખ્યો. ૬૧

જિનમંડન મોટે ભાગે મેરૂતુંગ સાથે મળતા થાય છે, પણ પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધચિંતામણિમાં જે હકીકત આપવામાં આવી હતી તેનું અવાંતર-અસંગતપણું તેણે જોઈ લીધું. જે હેમચંદ્રે કુમારપાળને એની નાસભાગ દરમ્યાન સહાય કરી હતી અને તેનું રાજ્યારોહણ થશે એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેને કુમારપાળ ઘણું વર્ષો સુધી તદ્દન વીસરી જાય અને ત્યાર-પછી પણ જૈન મંત્રીઓની દરમ્યાનગિરિથી એનો રાજ્યદરબારમાં અવરજવર થાય એ વાત જિનમંડનને ન માનવા યોગ્ય લાગી. એટલા માટે એણે પોતાના અહેવાલની શરૂઆતમાં જ એક નવી વાત દાખલ કરી છે. એ વાર્તાથી તે એમ બતાવે છે કે કુમારપાળના રાજ્યારોહણ પછી તુરત જ હેમચંદ્ર તેના રાજદરબારમાં આવ્યા હતા. આ વાર્તા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે અંથકર્તા પૂર્વના અહેવાલોથી માહિતગાર હતા અને તેમાં તેણે ઇરાદાપૂર્વક ફેરફાર કર્યો છે. મંત્રી ઉદયન તથા ઉપકાર કરનારાઓને રાજાએ સારી બક્ષીસો અને બદલાઓ આપ્યાં તેનું વર્ણન કરીને એ અંથકર્તા લખે છે કે એમાં હેમચંદ્રને તદ્દન વિસારવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે હોવા છતાં તે લખે છે કે હેમચંદ્ર કર્ણાવતી હતા ત્યાંથી કુમારપાળના રાજ્યારોહણ થયા પછી થોડે વખતે અણહિલવાડ આવ્યા. તેમણે ત્યાં આવીને ઉદયનને પૂછ્યું કે-‘ રાજા તેને યાદ કરતા હતા કે વિસરી ગયા છે ? ’ એનો જવાબ નકારમાં મળ્યો. એટલે એણે અમુક દિવસે રાજાએ તેની રાણીના મહેલમાં રાત્રે ન જવું એવી ચેતવણી આપી અને જો આ આગાહી કરનારનું નામ જાણવાનો આગ્રહ કુમારપાળ કરે તો પોતાનું નામ તેને આપવાની રજા આપી. ઉદયને આ ચેતવણી રાજાને આપી અને રાજા તે પ્રમાણે જ વર્ત્યો (રાણીને મહેલે તે રાત્રે ન ગયો). જેની

વિગત પ્રથમ આપવામાં આવી હતી તે રાત્રીએ વિજળીથી રાણીનો મહેલ બળીને ખાખ થઇ ગયો. આવી સલાહ આપનાર પ્રચ્છન્ન પુરૂષનું નામ જાણવાની ત્યારપછી રાજાએ ઇચ્છા બતાવી. જ્યારે હેમચંદ્રનું નામ આપવામાં આવ્યું ત્યારે તુરત જ રાજાએ તેમને તેડાવી મંગાવ્યા. પોતાની વિસ્મૃતિ માટે તેમની ક્ષમા માગી અને તેમની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાનું વચન આપ્યું.^{૬૨} આવી રીતે જિનમંડન બતાવે છે કે—વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ પછી તુરતમાં જ હેમચંદ્ર કુમારપાળના મિત્ર અને સલાહકાર થયા. ત્યારપછી રાજાએ દુનિયાનો દિગ્વિજય કરવાના અહેવાલમાં તે મેરુતુંગના અહેવાલને બરાબર અનુસરે છે; પણ એક બાબતમાં એ તેમ કરતા નથી. હેમચંદ્રની માતાની ઉત્તરક્રિયાને પ્રસંગે તેમને થયેલા અપમાનની અને ત્યારપછી તે માળવે ગયાની વાતસંબંધી જિનમંડન કાંઇ ઉલ્લેખ કરતા નથી. આ બનાવો, અલબત્ત તેની વાત સાથે બંધબેસતા ન જ થાય. વિગતોનાં વર્ણનમાં તે મેરુતુંગના કરતાં ઘણો વિસ્તાર કરે છે અને કેટલાક ઉતારાઓ જેને તે હેમચંદ્રના કહે છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને કુમારપાળના જૈન ધર્મના સ્વીકારની હકીકત તે ખૂબ લખાવે છે.^{૬૩}

કુમારપાળના જૈનધર્મ સ્વીકાર પરત્વે

હેમચંદ્રનાં વક્તવ્યો.

કુમારપાળના જૈનધર્મના સ્વીકારસંબંધી આ જૂદી જૂદી હંતકથાઓની સરખામણી કરતાં મેરૂતુંગે જે અહેવાલ લખ્યો છે તે ઘણા આતુર્યથી ઘડાયેલો છે અને તેનું નિરૂપણ ઘણું અસરકારક છે તેમ લાગે તેની ના કહી શકાય તેમ નથી. એ વર્ણન સ્વાભાવિક લાગે છે. પ્રાદ્યલે તરફથી થયેલાં અપમાનને પારણામે હેમચંદ્ર પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય (પોતાની ઉપેક્ષા ?) છોડી દેવાનો અને રાજાનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કરે એ આખી હકીકત તદ્દન બનવાભેગ લાગે તેવી છે. કુમારપાળ રાજાને થોડા વખત સુધી જૈન ધર્મના અગત્યના નિયમો લેવા માટે તે સમજાવે છે અને છતાં રાજાની શિવ તરફથી ભક્તિમાં તે અડચણ કરતા નથી કે આડા આવતા નથી; એટલું જ નહિ પણ એ સંબંધમાં એને ખાસ ઉત્તેજન આપે છે. એને અંગે લીધેલ અતિ આતુર્યમય માર્ગ, એ રાજ-હરખારમાં એની વિષમ સ્થિતિનું સીધું પરિણામ હતું. આ (મહાદેવ તરફનો) રાગ અને સ્વીકારવાનો આભાસ અને ગમે તે પ્રકારે રાજાને પોતાનો બનાવી લેવાનું કાર્ય અને ત્યારપછી યોગ્ય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થઈ જતાં તેનો લાભ લેવાની આવડત-આ સર્વ વાત માનવા યોગ્ય લાગે છે. અને જૈન પાઠરીઓ (ઉપદેશકો) ની

પદ્ધતિ અને વર્તનાને બરાબર બંધબેસતી આવે છે; છતાં આ બાબતોને વધારે બારીકાઈથી જોતાં એમાં ઘણી અસંભવિતતાઓ અને અશક્યતાઓ જણાય છે. જેમકે જ્યારે મેરૂતુંગ કહે છે કે ઉદયન કુમારપાળનો મંત્રી હતો અને હેમચંદ્રનો અને કુમારપાળનો પરિચય એ ઉદયને કરાવી આપ્યો હતો ત્યારે મેરૂતુંગના પોતાના ઐતિહાસિક વિપર્યય (Anachronism) કહે છે એમ સહેલાઈથી જોઈ શકાય તેવું છે. મેરૂતુંગના પોતાના અહેવાલ પ્રમાણે (પૃ. ૧૭૭) ઉદયન ગુજરાતમાં સિદ્ધરાજના રાજ્યારોહણ પછી તુરતમાં આવ્યો. એટલે કે એ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ લગભગમાં આવ્યો. કુમારપાળ ત્યારપછી લગભગ પચાસ વર્ષ ગયા પછી વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં ગાદીપર આવ્યો. એટલા માટે એ કુમારપાળના રાજ્યમાં લાંબો વખત જીવ્યો હોય અથવા તો તેણે કુમારપાળની સેવા કરી હોય તે તદ્દન અશક્ય વાત છે. મેરૂતુંગ કહે છે કે દેવપદ્મનું મંદિર હેમચંદ્રના ઉપદેશથી કુમારપાળે બંધાવ્યું તે હકીકત તેના કરતાં પણ પુરાણ પુરાવા સાથે જરાપણ બંધબેસતી નથી; કારણ કે દેવપદ્મનના ભદ્રકાળીના મંદિરમાં વલ્લભી સંવત ૮૫૦ અથવા વિક્રમ સંવત ૧૨૨૫ નો લેખ છે. આ લેખની હકીકત પહેલવહેલી કર્નાલ જે. ટોડે બહાર પાડી હતી. એના ૧૧ મા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે જે ગાંડા બૃહસ્પતિને માટે જયસિંહને પણ ઘણું માન હતું તેણે શિવસોમનાથના જીર્ણમંદિરને નવું કરાવવા રાજા કુમારપાળને સમજાવ્યો.^{૬૪} ખૂદ કુમારપાળના રાજ્યના સમયમાં જ કરેલું આવા પ્રકારનું વક્તવ્ય છે તે ત્યારપછી ઘણો વખત ગયા પછીના મેરૂતુંગના વક્તવ્ય કરતાં ઘણું વધારે સંભવનીય ગણાય અને જો એ લેખ સાચો હોય તો

પછી પ્રબંધચિંતામણિનું આખું વર્ણન અગ્રદેય થઇ જાય છે. મેરુતુંગની કૃતિમાં જે હંતકથા જાળવી રાખવામાં આવી છે તેના શ્રદ્ધેયપણા સંબંધી આ મુદ્દાઓ આપણા મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરે, તો પછી એ હંતકથા અને પ્રભાવકચરિત્રનો અહેવાલ કુમારપાળના ઇતિહાસને અંગે અને તેની સાથેના હેમચંદ્રના સંબંધને અંગે ખૂબ હેમચંદ્રના વક્તવ્યોથી જ તદ્દન વગરમૂલ્યના છે એમ તે વક્તવ્યો જ બતાવી આપે છે. હેમચંદ્ર “ દ્વયાશ્રય ” માં કુમારપાળે રાજપુતાનામાં આવેલા સકંભરા-સંભારના રાજા અર્જોરાજ સામે ફતેહમંદ વિગ્રહ કર્યો અને માળવાના રાજા બલ્લાલસાથે વિગ્રહ કર્યો તેનાં વર્ણન પાછળ હેમચંદ્ર આખા ચાર સર્ગો રોકે છે (સર્ગ ૧૪-૧૯). આના સંબંધમાં ચોક્કસ તારિખો કે વર્ષો આપવામાં આવ્યા નથી, છતાં વર્ણન ઉપરથી એમ સલામત રીતે જોઇ શકાય તેમ છે કે કુમારપાળ એના રાજ્યારોહણ પછી તુરત જ આ બહારની ધુન્યવણીમાં ગોટબાઇ ગયો હતો અને મહાન વિજેતા તરીકે એ બહાર પડ્યો તે પહેલાં ઘણો સમય પસાર થઇ ગયો હતો. અર્જોરાજસાથેના વિગ્રહ કુમારપાળના રાજ્યારોહણ પછી તુરતમાં જ થઇ થયો હતો અને તે ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યો હતો એમ જણાય છે. તે પૂરો થયા પછી બલ્લાલ સામેનો ઘેરો થઇ થાય છે અને તે કાંઇક જોછા સમયમાં પૂરો થયો હોય એમ જણાય છે. વીશમાં સર્ગમાં હેમચંદ્ર કહે છે કે આ માળવાનો ઘેરો ફતેહમંદીથી પૂર્ણ થયા પછી કુમારપાળે શુબરાતમાં જનાવરનો વધ બંધ કર્યો. પ્રાણીઓના બચાવ સંબંધમાં રાજશાસન (વટહુકમ) બહાર પાડ્યા પછી વારસાને મૂક્યા વગર શુબરી જનારની મિલકત કરબાર દાખલ કરવાનો

એણે રિવાજ બંધ પાડ્યો. (અપુત્રીયાનું ધન રાજ્ય-જમ કરવાનો અસલ રિવાજ હતો). ત્યારપછી બર્હવાનમાં આવેલ કેદાર અથવા કેદારનાથનું શિવનું મંદિર અને કાઠિયાવાડમાં આવેલ દેવપટ્ટનના શિવનું મંદિર—એ બન્નેને એણે સમરાવ્યા એટલે એનો એણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તે ઉપરાંત એણે અણહિલવાડ અને દેવપટ્ટનમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો બંધાવ્યાં. અણહિલવાડના એ મંદિરનું નામ કુમાર-વસહી પડ્યું. અણહિલવાડમાં શિવનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેના નામનો નવો શક પ્રવર્ત્યો, એ દ્વયાશ્રયમાં આપેલ કુમારપાળના રાજ્યના છેલ્લા બનાવો છે.^{૬૫} આ મુદ્દાઓ પરથી એમ ચોક્કસપણે અનુમાન કરી શકાય છે કે માળવાના વિગ્રહ પછી કુમારપાળનો જૈન ધર્મ સ્વીકારનો પ્રસંગ બન્યો હતો. જો કે પોતાનો કુમારપાળ રાજસાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો તે પણ હેમચંદ્ર કહેતા નથી, છતાં હેમચંદ્ર કુમારપાળના સંબંધમાં ઘણા વહેલા આવ્યા નહિ હોય અને તેના ઉપર પોતાની અસર ઘણી જલ્દી જમાવી નહિ હોય એમ વધારે સંભવિત લાગે છે. આ અનુમાન હેમચંદ્રની પોતાની એક બીજી કૃતિથી વધારે સારી રીતે પ્રતીત થાય છે. “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં તીર્થંકરપાસે કુમારપાળના રાજ્ય-સંબંધી ભવિષ્યકથન હેમચંદ્ર કરાવે છે. ત્યાં રાજાનું નામ આપવામાં આવે છે અને ત્યાં કુમારપાળસાથે તેનો પરિચય કેવી રીતે શરૂ થયે તેની વિગતો વર્ણવવામાં આવી છે. મહાવીર અણહિલવાડનું વર્ણન આખ્યા પછી નીચે પ્રમાણે આગળ આલાવે છે:—

૪૫-૪૬. “ મારા નિર્વાણ પછી, ઓ અભય ! ૧૬૬૯ વર્ષ થશે ત્યારે વિશાલ ભુજવાળો કુમારપાળ ચૌલુક્ય કુળ-ચંદ્ર અને સર્વ વસ્તુનો અખંડ સત્તાધીશ રાજા એ શહેર (અણહિલવાડ) માં થશે. ”

૪૭ “ આ મહાન અને બળવાન રાજા જે રાજ્યધર્મમાં, ઔદાર્યમાં અને લડાઈમાં મહાબળવત્તર થશે, તે પોતાના લોકોનું પિતાની જેમ રક્ષણ કરીને તેમને વિશિષ્ટ સુખ તરફ લઈ જશે. ”

૪૮ “ એ અત્યંત ચાતુર્યવાન છતાં પ્રમાણિક ચિત્તવાળો થશે, રાજ્યમહત્તામાં ખૂબ તેજવાન છતાં આત્મતેજથી ભરપૂર થશે. દુર્ધર્મી શત્રુને સખ્ત શાસન કરનાર છતાં ક્ષમા આપવામાં તત્પરતા બતાવનાર થશે અને તે દુનિયાનું સંરક્ષણ લાંબો વખત કરશે. ”

૪૯ “ તે પોતાની પ્રજાને પોતાના જેવી કરશે અને જેમ સમજી ગુરૂ સારા વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપે છે તે પ્રમાણે નિયમોના પાલનમાં પોતાની પ્રજાને એ મજબૂત બનાવશે. ”

૫૦ “ જેઓ તેનું રક્ષણ માગે તેને રક્ષણ આપીને અને અન્યની ક્ષીઓની સાથેના વર્તનમાં તેમના ભાઈની જેમ વર્તીને એ પવિત્ર કાયદાઓને પોતાના જીવનતુલ્ય ગણશે અને ધનસંપત્તિની અસર ઉપરવટ ગયેલ (ખાદ્ય થયેલ) ગણશે. ”

૫૧ “ તેના શોર્યાથી, નિયમપાલનથી, દયાથી, બળથી અને બીજા તેજોદર્શક ગુણોથી તે હરીફ વગરનો થશે. ”

૫૨ “ તુરુષ્કના પ્રદેશ સુધી એ કુબેરભૂમિમાં વિજય મેળવશે, ઈંદ્રના પ્રદેશમાં એ દેવનંદીપર્યંત જય મેળવશે, અમના

પ્રદેશમાં એ વિંધ્યાચળ પર્વતના પ્રદેશ સુધી વધશે અને પશ્ચિમ દિશામાં એ સમુદ્ર પર્યંત સીમા લઈ જશે. ”

૫૩ “ જે ગુરૂ હેમચંદ્ર વજ્રશાખાના મુનિચંદ્રની પરંપરામાં અશે તેને આ રાજા એક વખત જોશે. ”

૫૪ “ વાદળને જોઈને જેમ મયૂર આનંદમાં આવી જાય તેમ એ હેમચંદ્રને જોઈને એ સારો રાજા તે ગુરૂને દરરોજ માન આપવા મંડી જશે. ”

૫૫ “ જ્યારે એ સૂરિ જિનમંદિરમાં પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરતા હશે ત્યારે આ રાજા જૈનમતના મંત્રીસાથે તે સૂરિને માન આપવા તે સ્થળે જશે. ”

૫૬ “ રાજાને જો કે તે વખતે સત્યસંબંધી અજ્ઞાન હશે તો પણ તે અહંતાની પ્રાર્થના કરશે અને નૈસર્ગિક પવિત્ર મનથી એ ગુરૂને માન આપશે. ”

૫૭ “ એમના મુખેથી એ ધર્મસંબંધી પવિત્ર વ્યાખ્યાન આનંદપૂર્વક સાંભળશે ત્યારે તે આશ્ચર્ય તો લેશે અને ત્યારપછી પરિપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે. ”

૫૮. “ એનામાં જ્ઞાનપ્રકાશ પડશે ત્યારપછી એ શ્રાવકના સફળગુણોસંબંધી વિસ્તારથી શિક્ષા લેશે અને વ્યાખ્યાનશાળામાં હાજર રહીને પવિત્ર નિયમો સંબંધીના વ્યાખ્યાનોના શ્રવણમાં અંતરના પ્રેમથી આનંદ આણશે. ”^{૬૬}

“દ્વયાશ્રય” કાવ્યમાં જે મુદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા છે તેની સાથે આ ભવિષ્યકથન પરિપૂર્ણ રીતે ખંધબેસતું આવે છે. કવિની અલંકારિક ભાષાના રંગવાણું ગુજરાતની સરહદનું જે

વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે કે એ સરહદ ઉત્તર-પૂર્વમાં સપાહલક્ષ રાજાપર વિજય મેળવવાથી અથવા પૂર્વ રજપુતાનાના સાકંભરી-સંભારના વિજયથી, તથા દક્ષિણ-પૂર્વમાં માળવાની જીતથી લંબાવવામાં આવી હતી અને આ પ્રમાણેનો અહેવાલ “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” માં વિગતવાર આવે છે. ઉપરના સ્લોક પછી પ્રમાણે કુમારપાળની હેમચંદ્રસાથે ઓળખાણ શરૂ થઈ ત્યારે કુમારપાળનું રાજ્ય તેની વધારેમાં વધારે મર્યાદાને પહોંચી ચૂક્યું હતું અને વિજયપ્રાપ્તિઓની પૂર્ણાહુતિ થઈ ગઈ હતી. જ્યારે કુમારપાળ રાજા પોતાના મંત્રી જેનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી તેની સાથે જ સાધુએ એના મન પર ઘણી જખરી અસર કરી હતી તેને માન આપવા (વાંદવા) જૈનમંદિરમાં આવ્યા. તે વખતે વ્યાખ્યાનમાં હેમચંદ્રે જે ઉપદેશ આપ્યો તેને પરિણામે કુમારપાળ રાજાએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

હેમચંદ્રે પોતે કરેલાં આ વક્તવ્યોનું પ્રથમ તો એ પરિણામ આવે છે કે કુમારપાળની નાસભાગ દરમ્યાન હેમચંદ્રના અને તેના સંબંધ પરત્વેની સર્વ હકીકતો બનાવટી અને રદ કરવા યોગ્ય છે. ભવિષ્યકાળમાં તેમના સંબંધનો હેતુ પૂરો પાડવા માટે તે કદાચ બનાવી કાઢેલ હોય એ બનવાજોગ છે. વળી એ વક્તવ્યો એમ પણ બતાવે છે કે પ્રબંધોમાં ઓળખાણ તાજી કરવા સંબંધી અને જૈનધર્મના સ્વીકાર સંબંધી જે વાતો આવે છે તેમાં પણ અતિ અલ્પ ઐતિહાસિક તત્ત્વો છે. પ્રભાવકચરિત્રના હેવાલ પ્રમાણે કુમારપાળ રાજાને અણોરાજપર વિજય મેળવવામાં મદદ કરવા અજિતનાથની સ્તુતિ કરવા માટે સમજાવવામાં આવ્યો હતો અને એની પ્રાર્થના પાર પડવાને કારણે તેણે જૈન

ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એવી જે હકીકત ઉપર રજુ કરવામાં આવી છે તે સત્ય હોઈ શકે નહિ; કારણ કે માળવાની જીત જેના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્ર કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કરતું નથી તે જૈન ધર્મના સ્વીકાર પહેલાં બનેલી હકીકત છે અને કુમારપાળ હેમચંદ્રનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા જાય છે તે કોઈ ‘ચમત્કાર’ (Miracle) ના પરિણામે ન હોતું પણ તેની તરફના બહુમાન-બુઝ (Admiration) નું પરિણામ હતું. મેરુતુંગનો આબુખાબુની પરિસ્થિતિનો અહેવાલ તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં વક્તવ્યોની અનેક પ્રકારે વિરૂદ્ધ જાય છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાય તેવું છે. માત્ર એ જ મુદ્દાઓ એવા છે કે જે પરત્વે પ્રબંધો હેમચંદ્રના વક્તવ્યને મળતાં થાય છે એટલે કે તેઓએ સાચી દંતકથા જાળવી રાખી છે. તે જ વખતે તેઓ જ્યારે એમ કહે છે કે રાજદરબારમાં કુમારપાળના જૈન મંત્રીએ હેમચંદ્રને પ્રવેશ કરાવ્યો અને તેના મતને લાભ થાય તે પ્રમાણે ‘વર્તન કર્યું’ તે સંબંધમાં તેઓ (પ્રબંધકારો) વગર શકે તદ્દન સાચા છે; કારણ કે “મહાવીર ચરિત્ર” પ્રમાણે જૈન મતનો મંત્રી રાજાની સાથે મંદિરે ગયો એ હકીકત કાંઈ કારણ વગર તો નહિ જ ઉલ્લેખવામાં આવી હોય. આપણે વગર શકે એમ સ્વીકારી શકીએ કે રાજાની સાથે આ જૈન આવ્યો હતો તેની દરમ્યાનગિરિથી રાજાની અને હેમચંદ્રની ઓળખાણ થઈ અને તેણે જ રાજાને જૈનમંદિર ભેટવા માટે સમજાવેલ હતો. આ મંત્રી તે ઘણે ભાગે ઉદયનનો પુત્ર વાગૂલટ હતો. ઉપર જૈનધર્મના સ્વીકારને અંગે જે હકીકત પ્રભાવકચરિત્રે રજુ કરી છે તેમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હેમચંદ્રના શિષ્ય વર્ધમાને કુમારવિહારની પ્રશસ્તિમાં જે પદ લખ્યું છે તે તે વાતનો પુરાવો આપે છે અને તે

જતાવે છે કે વાગ્ભટ કુમારપાળના મંત્રીઓ પૈકીનો એક હતો. પ્રબંધોમાંની ઘણી હકીકતો જતાવે છે કે હેમચંદ્રે ઉદયનના કુટુંબસાથેનો સંબંધ હંમેશા જાળવી રાખ્યો હતો. દાખલા તરીકે સર્વ પ્રબંધો કહે છે કે વામનસ્થલીના ચુડાસમા રાજા નવઘણની સામેની લડાઈમાં તેનો પિતા (ઉદયન) માર્યો ગયો હતો, તેની યાદગીરીમાં વાગ્ભટે શત્રુજય ઉપર વિક્રમ સંવત ૧૨૧૧ અથવા ૧૨૧૩ માં મંદિર બંધાવ્યું હતું. એક પ્રબંધ વધારામાં કહે છે કે હેમચંદ્રે એવા જ પ્રકારનું કાર્ય ભરૂચના મુનિ-સુવ્રતના મંદિરને અંગે વિક્રમ સંવત ૧૨૨૦ માં ઉદયનના બીજા પુત્ર આમ્રભટને માટે કર્યું હતું. બીજા પ્રબંધો (નીચે જુઓ) વળી હેમચંદ્રે કરેલ આમ્રભટના વ્યાધિ-નિવારણની હકીકત રજૂ કરે છે. ૧૭ આની સાથે મેરૂતુંગ એ બંને પુત્રના પિતા મારફત રાજાસાથે પરિચય કરાવે છે એ હકીકતમાં જો કે ઐતિહાસિક વિષયક છે, છતાં તે વાત ધ્યાનમાં લેતાં અણુહિલવાડનાં રાજ-દરબારમાં હેમચંદ્રની લાગવગતું મુખ્ય કારણ ઉદયનનું કુટુંબ હતું અને એ કુટુંબ એને ખાસ રક્ષિત ગણતું હતું એમ નિર્ણય કરવામાં આપણે વધારે પડતી છૂટ લેતા હોઈએ એમ લાગતું નથી. આ એક ઐતિહાસિક હકીકત થઈ. પ્રબંધોમાંથી બીજા ઐતિહાસિક વાત તરી આવે છે તે જૈન ધર્મના સ્વીકારની સાલને અંગે છે. પ્રબંધો પ્રમાણે એનો જૈન ધર્મનો સ્વીકાર એના રાજ્યની સરૂઆતમાં નથી પણ એના મધ્યકાળમાં આવે છે. આ સંબંધમાં પણ ઉપર જતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ હેમચંદ્રના વક્તવ્યો સાથે મળતા આવે છે.

આ જનાવની ચોક્કસ તારીખ અગાઉ વર્ણવેલા રાજમંત્રી અશ્વપાલના “ મેહપરાજય ” નામના નાટકમાં જાળવી રાખવામાં

આવી હોય તેમ જણાય છે. જૈન ધર્મના સ્વીકારની આ હકીકતને રાજકુમારી કૃપાસુંદરી (એટલે કે દયાસુંદરી) જે ધર્મરાજ અને વિરતિ દેવીની દીકરી થાય તેના અલંકારિક ભાષામાં કુમારપાળ સાથે લગ્ન તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે અને તે લગ્ન અર્હતની સમક્ષ ગોર તરીકે હેમચંદ્રે કરાવી આપ્યાં હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. મોહપરાજયના જિનમંડનના ઉતારા પ્રમાણે આ લગ્ન વિક્રમ સંવત ૧૨૧૬ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ બીજને દિવસે થયું. આપણે જો એમ સ્વીકારીએ કે સદર તારિખ ખરેખર એ નાટકમાં આપવામાં આવી છે તો આપણે એ તારિખને આધારભૂત સ્વીકારવી યોગ્ય ગણાય. કારણ નોટ નં. ૬ બતાવે છે તેમ એ મોહપરાજય કુમારપાળના મરણ પછી તુરતમાં જ વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬ અને ૧૨૩૨ વચ્ચે લખવામાં આવેલ છે.^{૧૮} અહીં એક બાબત જણાવવી જોઈએ કે એક જુની પ્રત જે ત્યારપછી પાંચ વર્ષે વિક્રમ સંવત ૧૨૨૧માં લખવામાં આવી છે તેની પૂર્ણાહુતિમાં લખવામાં આવ્યું છે કે કુમારપાળે ‘પરમાર્હત’ (જૈન મતના હોંસીલા ઇચ્છાપૂર્વકના શ્રોતા)નું બિરૂદ મેળવ્યું હતું, જ્યારે વિક્રમ સંવત ૧૨૧૩ ના એક જૈન લેખમાં તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારસંબંધી કોઈ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. ^{૧૯}

જો કુમારપાળના જૈનધર્મ સ્વીકારની તારિખ વિક્રમ સંવત ૧૨૧૬ લેવામાં આવે તો હેમચંદ્ર અને તેનો મેળાપ તે પહેલાં એક કે બે વર્ષે મૂકવો જોઈએ. જો કે “ મહાવીર ચરિત્ર ” એમ ભાર મૂકીને જણાવે છે કે આ વિશિષ્ટ ગુરૂનો પરિચય થયા પછી “ તે ગુરૂને માન આપવા મંડી જશે ” છતાં બાણે કે એ શબ્દો સુવર્ણ જ હોય તેમ તેને તોળવા સલાહકરક ગણાય નહિ. રાજા જૈન ઉપાશ્રયે બંતે આવે અને હેમચંદ્રના પાદપાસે બેસીને

વ્યાખ્યાન શ્રવણ કરે તે પહેલાં અરસ્પરસના પ્રેમનો સંબંધ-વ્યવહાર દીર્ઘ કાળ ચાલ્યો હોવો જરૂરી જણાય છે. ધીમે ધીમે મૈત્રી કેવી રીતે જામી હશે ? અને હેમચંદ્રે રાજાની કૃપા અને તેનો વિશ્વાસ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હશે ? તે સંબંધમાં આપણે તેની પોતાની બીજી કૃતિઓ પરથી લગલગ બીનપાયાદાર નહિ એવું અનુમાન કરી શકીએ; જો કે આ બાબતમાં આપણે તદ્દન ચોક્કસપણું તો ન જ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. આ વિચારણાની પહેલા જયસિંહના મરણની સાલ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ અને કુમારપાળ સાથેના તેમના સંબંધની સાલ વિક્રમ સંવત ૧૨૧૪ અથવા ૧૨૧૫ દરમિયાન વચ્ચેના સમયમાં હેમચંદ્રની પ્રવૃત્તિ-સંબંધીની વિચારણા પ્રથમ કરવી ઘટે. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હેમચંદ્રની જયસિંહના દરબારમાં રાજપંડિત તરીકે લગલગ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૪ માં નીમણુક થયા પછી તેમણે દુન્યવી વિજ્ઞાનના ગ્રંથો તૈયાર કરવાનું કામ હાથ ધર્યું હતું. આને અંગે વ્યાકરણ અને તેનાં પરિશિષ્ટો તથા ટીકાઓ એમણે જયસિંહના મરણ પહેલાં જરૂર પૂરાં કર્યા હતાં. કદાચ એમણે બે સંસ્કૃત કોષો અને “ દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય ” ના ચૌદ સર્ગોપણ જયસિંહના મરણ પહેલાં પૂરાં કર્યા હોય. વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ પછી એમણે જે યોજના શરૂ કરી હતી તેની સંકલના ચાલુ રાખી જણાય છે અને રાજદરબારમાં પોતાનું સ્થાન રહ્યું ન હતું તેની ખોટની દરકાર કર્યા સિવાય એમણે પોતાનું કાર્ય ખાનગી પંડિત તરીકે પૂરા ઉત્સાહથી ચાલુ રાખ્યું હોય એમ લાગે છે. આ સમયની એમની પ્રથમ કૃતિ તે કવિત્વસંબંધનું તેમનું પુસ્તક “ અલંકારચુકામણિ ” (૬૯ એ) ઉપર નોંધ નં ૩૮ માં એક ઉતારો આપનામાં આવ્યો છે તે પરથી આપણને

જણાય છે કે એ ગ્રંથ વ્યાકરણ પૂરું થયા પછી લખવામાં આવ્યો હતો અને એ ગ્રંથ જ્યારે તૈયાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે ગ્રંથકર્તાને કોઈ પ્રકારનો રાજ્યાશ્રય હતો નહિ. એ સંબંધમાં એક અસરકારક પરિસ્થિતિ ખાસ અર્થસૂચક છે અને તે એ છે કે એ ગ્રંથના મૂળમાં અર્પણસંબંધી કોઈ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ તેની ટીકા જેમાં કવિત્વની અનેક ગાથાઓ (શ્લોકો) છે તેમાં ગુજરાતના રાજ્યકર્તાઓની કોઈપણ પ્રકારની પ્રશંસા (Compliment) નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. આ છેલ્લો મુદ્દો ખાસ વધારે મહત્વનો છે, કારણ કે રાજ્યસંબંધમાં આવનાર સાહિત્ય-વિષયક લેખકો પોતાને આશ્રય આપનારની પ્રશંસા કવિતામાં વણી દેતા હતા અને હેમચંદ્ર પોતાના રાજની પ્રશંસા કરવાની તક, તેની બે કૃતિઓમાં દેખાય છે તે પ્રમાણે ગુમાવે તેવા નહોતા. તેના વ્યાકરણની ટીકાસંબંધીનો એક આવો પ્રસંગ ઉપર વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને એવો બીજો પ્રસંગ તુરતમાં નીચે ચર્ચવામાં આવશે. સાહિત્યવિષયક પુસ્તકમાં જયસિંહ અથવા તો કુમારપાળનાં પરાક્રમેની પ્રશંસા ચિરસ્મરણીય કરવાનું કાર્ય ઘણું સહેલું હતું, અને એ પ્રમાણે વૃદ્ધ વાગ્ભટે “ અલંકારશાસ્ત્ર ” માં કયું પણ છે^{૭૦} છતાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી; તેથી આપણે એમ ધારી શકીએ કે આ કૃતિ લખતી વખતે ગ્રંથકર્તાને કોઈ પણ રાજસાથે સંબંધ નહોતો અને તે સમય તે જયસિંહના મરણ પછીનો અને કુમારપાળ સાથે હેમચંદ્રનો સંબંધ થયો તે વચ્ચેનો હતો એમ નિર્ધારવું એ મુશ્કેલ નથી. એ જ બાબત “ છંદોનુશાસન ”^{૭૧} ને લાગુ પડે છે. એ વૃત્તો ઉપરનો ગ્રંથ છે. એની શરૂઆતના

શ્લોકોમાં અને તે ગ્રંથની ટીકામાં પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે એ ગ્રંથ “અલંકારયુગમણિ” તૈયાર કર્યા પછી લખવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં પણ કોઈ પણ પ્રકારની અર્થજ્ઞા અપવામાં આવી નથી તેમજ તેના દૃષ્ટાંતોમાં કોઈ રાજની પ્રશંસાઓ આપવામાં આવી નથી. અહીં એક વાત ભાર મૂકીને જણાવવા યોગ્ય છે કે આ બંને ગ્રંથોના મૂળ પ્રથમ પૂરાં કરવામાં આવ્યાં હતા અને “છંદોનુશાસન” પૂરું કર્યા પછી “અલંકારયુગમણિ” પરની ટીકા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. હેમચંદ્ર પોતે છંદોનુશાસનનો ઉલ્લેખ અલંકારયુગમણિમાં એક પારપૂર્ણ કરેલા ગ્રંથ તરીકે કરે છે તે હકીકતપરથી આ બાબત જોઈ શકાય છે.^{૭૨} બંને મોટા કોષોના પરિશિષ્ટો પણ આ સમયમાં બનેલા સંભવિત ગણાય અને તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃત કોશ “દેશીનામમાળા” અથવા “રત્નાવલિ” પણ એ જ સમયની જણાય છે. આ પરિશિષ્ટ વિભાગમાં “શેષાખ્ય-નામમાળા” આવે છે અને એ “અભિધાનચિંતામણિ” ની પુરવણી છે. એમાં ચાદવપ્રકાશની “વૈજયંતી” નાં ટાંચણોના ઉતારાનો પણ સમાવેશ થાય છે.^{૭૩} એ ઉપરાંત “નિઘંટુ” અથવા “નિઘંટુશેષ” સંબંધી પણ કાંઈ વક્તવ્ય જરૂર કરવું જોઈએ. એ ગ્રંથ અત્યારસુધી એટલો સુપરિચિત થયેલ નથી. જૈન પંડિતોના સાંપ્રદાયિક કથન પ્રમાણે હેમચંદ્રે આ નામના છ ગ્રંથો લખ્યા છે. અત્યારસુધી ત્રણનો પત્તો લાગ્યો છે. એમાંના બે વનસ્પતિઓનાં નામોની ટુંકી નોંધો આપે છે અને ત્રીજો ગ્રંથ મૂલ્યવાન પત્થરો-હીરામાણેક વિગેરેની નોંધ આપે છે.^{૭૪} પુરાણ “ધન્વંતરી નિઘંટુ” અને “રત્નપરીક્ષા” માંથી આ ગ્રંથોનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હોય

તે ન બનવાભોગ નથી. આ અંથો પણ રાજ્યના ફરમાનથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા હોય તેવો તેમાં નિર્દેશ નથી, છતાં આ અંથો પૈકી “ શેષાખ્યનામમાળા ” ના સંબંધમાં તે અંથ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ અને ૧૨૧૪-૧૫ વચ્ચે બનાવવામાં આવેલ હકીકતને અંગે શંકાને જરૂર સ્થાન છે; કારણ કે “ અભિધાનચિંતામણિ ” ની ટીકામાં આ અંથને ઘણી પ્રતોમાં સાંમેલ કરવામાં આવેલ છે અને હવે પછી આગળ બતાવવામાં આવશે તેમ એ “ અભિધાનચિંતામણિ ” ની ટીકા હેમચંદ્રના છેવટના વર્ષના સમયની છે. બીજા હાથઉપર “ દેશીનામ-માળા ” ઘણે લાગે કુમારપાળસાથેની હેમચંદ્રની ઓળખાણની સહજ પહેલાં તૈયાર થઈ હોય એમ લાગે છે. આ અંથના ઉપોદ્ધાતના ત્રીજા શ્લોકમાં હેમચંદ્ર સૂચવન કરે છે અને સ્પષ્ટ રીતે તેના ખુલાસામાં કહે છે (પૃ. ૨-૩) કે તેની પહેલાં તેણે પોતાનું વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હતું એટલું જ નહિ પણ પોતાના સંસ્કૃત કોશો અને છંદોસંબંધીની કૃતિ પણ પૂરી કરી હતી. બીજા હાથઉપર એની ટીકા જે ચોક્કસ રીતે લાંબા વખત પછી આગળ ઉપર લખવામાં આવી હતી તેમાં પંદરથી વધારે એવા શ્લોકો છે જેમાં રાજાઓને નામથી ઉલ્લેખવામાં આવે છે અને બીજા નવ શ્લોકમાં ચુલુકય અથવા ચાલુકય એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે અને એક મોટી સંખ્યાના શ્લોકો રાજાને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યા છે. આ સર્વ શ્લોકો કુમારપાળને લાગુ પડે તેવા છે. તેમાં તેના શૌર્યનાં કાર્યોની પ્રશંસા છે, તેની કીર્તિની મહત્તા છે, તેના દુશ્મનોના દુર્દશા છે અને તેના સૌંદર્યના વખાણ છે. એક જગ્યાએ ચોક્કસ ઐતિહાસિક પ્રસંગપર ઉલ્લેખ છે. જુઓ ૬-૧૮૧ એ નીચે પ્રમાણે છે.

“તારું શૌર્ય અપ્રતિહતપણે વિસ્પ્રુલિતગો ઉડાડે છે. અહો રાજન ! તું યુદ્ધદેવીનો પતિ છે. શું તારી આખર અપતિવ્રતા ચંડાલ સ્ત્રીની પેઠે પાલીની ભૂમિ ઉપર છુટથી નથી રખડતી ?”

પાલીની જમીન એટલે પાલી નામના ગામની જમીન. એ પાલી એક જીલ્લો છે. રજપુતાનામાં જોધપુર અને અજમેરની વચ્ચે આવેલો છે. આ પાંક્તમાં સપાહલક્ષ અથવા સાકંભરીસંભારના રાજા અર્જુનરાજ ઉપરના કુમારપાળના વિજયનો ઉલ્લેખ છે એમ આપણે સ્વીકારવું જ પડે.

આ ઉતારાને ગમે તે પ્રકારનો ગણવામાં આવે, છતાં એમાંથી એક વાત ઉઘાડી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે કે “દેશીનામ-માળા” ની ટીકામાં હેમચંદ્રે કુમારપાળની જીતો અને શૌર્યના જ ખૂબ વખાણ ગાયા છે; પણ તેની જૈન ધર્મ તરફની શ્રદ્ધા અથવા સ્વીકારસંબંધી કંઈ બોલતા નથી. આને લઈને આપણે વ્યાજબી રીતે એવું અનુમાન કરી શકીએ કે આ કૃતિ કરવામાં આવી ત્યારે હેમચંદ્રનો કુમારપાળના હરબારમાં પ્રવેશ થયો હતો અને તેના જૈન ધર્મના સ્વીકારની પહેલાં આ કૃતિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. એટલા માટે આ સંગ્રહની ટીકાની કૃતિનો કાળ પિકમ સંવત ૧૨૧૨-૧૫ લગભગ હોવો જોઈએ. એ હકીકત રાજાની મહેરબાની મેળવવાની હેમચંદ્રની પદ્ધતિનું સૂચવન પણ આપણને કરે છે. પ્રથમ તે પોતાની દુન્યવી કળા અને વ્યવહારના જ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાને અનુકૂળ અસર ઉપજાવવા માટે કરે છે. તેના સુપરિચિત મુરખી વાગ્બટદ્વારા રાજાસાથે ઝોળખાણ થયા પછી તેણે ઠઠાચ વિદ્વાન માણસોની હરદોષ મળતી સલાઓમાં હાજર રહેવાની પરવાનગી મેળવી

હોય. શરૂઆતથી જ તેનું સ્થાન ખચીત ઘણું આગળ પડતું થયેલું હોવું જ જોઈએ. એક નિષ્ણાત વિદ્વાન તરીકે તેની કીર્તિ ઘણા વખતથી સ્થાપન થઈ ચૂકેલી હતી અને જો કે મેરુતુંગે નોંધેલી એક વાર્તા પ્રમાણે ^{૭૬} કુમારપાળે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ પોતાની વૃદ્ધ ઉમરે શરૂ કર્યો હતો તેમ છતાં પણ હેમચંદ્રે કુમારપાળ ઉપર પોતાની અસર કરવામાં જરા પણ મણા રાખી નહિ જ હોય, હેમચંદ્રે પોતાનો પ્રકાશ છુપાવી રાખ્યો નહિ જ હોય, પણ એના અતિ ઉંડા પાંડિત્યથી રાજાની સમક્ષ ચાલતી પાંડિતોની ચર્ચાઓમાં તે જરૂર ઝળહળી ઉઠ્યા હશે. એની ખાસ વૈજ્ઞાનિક કૃતિઓથી કરેલી અસર ઉપરાંત એણે કુમારપાળના શૌર્ય-કાર્યોની પ્રશંસા કરીને વગરશકે એણે રાજા ઉપર સારો ઠાપૂ મેળવ્યો હતો. આના દાખલાઓ “ દેશીનામમાળા ” ની ટીકાના શ્લોકોમાં આવે છે અને તે વિભાગ ઘણા ચાતુર્યથી લખાયેલો છે. રાજસભામાં ધર્મસંબંધી વાતચીતો કરવાની તકોને અંગે પણ ઘણે ભાગે ન્યૂનતા નહોતી. સર્વ અહેવાલો પ્રમાણે કુમારપાળે રાજ્ય-રોહણ કર્યું ત્યારે તેનું વય લગભગ પચાસ વર્ષનું હતું અને જ્યારે એના વિગ્રહોની પૂર્ણાહુતિને પરિણામે એને આરામ મળવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે એનું ત્રેસઠમું વર્ષ ચાલતું હતું. જીંદગીના એ સમયે ધાર્મિક સવાલો તરફ તેનું વલણ થાય તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. ખાસ કરીને હિંદવાસીઓનાં સંબંધમાં આ લગભગ સાર્વત્રિક બનાવ છે. આ હકીકતમાં આપણે એક વાત ઉમેરવાના છે અને તે એ છે કે પ્રબંધોમાં જે હકીકત કહેલી છે અને જે આપણે યોગ્યરીતે સાચી માનીએ છીએ તે પ્રમાણે કુમારપાળ દુનિયામાં વર્ષો સુધી શૈવસંન્યાસી તરીકે રખડ્યો હતો અને હેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્રમાં (જુઓ નોટ ૮૦) વર્ણન કર્યું છે તે પ્રમાણે એણે યોગના અનેક અથો જોયા હતા અને યોગની

પ્રક્રિયા જે શરૂઆતમાં અસાધારણ શક્તિઓ અને અંતે મોક્ષમાં લઇ જતી કહેવામાં આવે છે તેમાં તેણે ઘણો ઉડો રસ લીધો હોવો જોઈએ. ઉપરનો અંશ બતાવે છે તે પ્રમાણે હેમચંદ્ર પણ યોગના સિદ્ધાંતોમાં ખૂબ નિષ્ણાત હતા અને પોતાના જાતિઅનુભવનું એક પ્રકરણ પોતાના અંશમાં ઉમેરે છે તે પરથી માલુમ પડે છે કે તેને માટે કહેલી યોગ પ્રક્રિયાઓ એ જાતે પણ કરતા હતા. (જુઓ નોટ ૮૦) શૈવ ધર્મ જેને રાજાનું કુળ ઘણા પૂર્વકાળથી અનુસરતું હતું તે ધર્મને રાજાપાસેથી છોડાવવો અને એક વિરૂદ્ધ ધર્મ જેનો પ્રચાર અને જેની અસર શુજરાતમાં સારી રીતે થયેલ હતી અને જેને ઘણા વર્ષથી માન મળતું હતું તેનો રાજાપાસે સ્વીકાર કરાવવો તે માટે એક અસાધારણ આતુર્યવાળા ધર્મપ્રવર્તકને જે પરિસ્થિતિઓ જોઈએ તે સર્વ હાજર હતી.^{૭૭} એની કૃતિઓ બતાવી આપે છે તેમ હેમચંદ્રમાં દક્ષતાની ઉણપ તો હતી જ નહિ. એણે ઘણી સંભાળપૂર્વક-સાવધાનીથી ઘણે ભાગે શરૂઆત કરી. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં એણે જૈન મતનો અને વેદોક્ત દર્શનનો સમન્વય કર્યો. ખાસ કરીને કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૨૪ માં મોટાં મોટાં વ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ રજુ કરે છે. એમાં હેમચંદ્ર જિન અને શિવની અને વિષ્ણુની એકતા સાધતા હોય છે અને પશુ-પ્રાણીઓના જીવો બચાવવા માટેના સિદ્ધાંતો માટે બ્રાહ્મણ અથોની શાહદત આપે છે. આ અને આવાં ટાંચણોના ચોક્કસ શબ્દો માટે ગમે તેટલો જોઈ વિશ્વાસ કોઈ રાખે પણ હેમચંદ્ર પોતાના કાર્ય તરફ કેવી રીતે લાગી ગયા તેના સંબંધમાં ખરો ખ્યાલ તે આપે છે. હાખલા તરીકે યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં જીજ્ઞાસાળી બાળતોચાચે એ બ્રાહ્મણ અંશની શાહદત જૈન મતનો સિદ્ધાંત મજબૂત કરવા ટાંકે છે અને શરૂઆતમાં જણાવે છે કે “મિ-

શ્યા શાસ્ત્રને માનનાર પણ આ પ્રમાણે કહે છે” અને મૂળ ગ્રંથ સર્ગ ૩ શ્લોક ૨૧-૨૬ માં પણ માંસ ખાવાની વિરુદ્ધમાં મનુના નામ સાથે તેનું વક્તવ્ય ટાંકવામાં આવેલ છે. બ્રાહ્મણદેવો અને જિનદેવો એક જ છે એવું એની કૃતિમાંથી ઉપલબ્ધ થતું નથી. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનમાં એ તેનો જરૂર ઉપયોગ કરતા હોવા ભ્રેષ્ઠ્યે એ તદ્દન બનવાભોગ છે, કારણ કે એમ કરવું એ ખારમી સદ્દીમાં પણ તદ્દન સાધારણ હતું. વિક્રમ સંવત ૧૨૧૮ નો નાટોલનો એક લેખ છે તેમાં રાજકુમારો અલ્હણ અને કલ્હણને બક્ષીસપત્ર નોંધાયલું છે. તેના મંગળમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે:—

“ બ્રહ્મા, શ્રીધર અને શંકર દેવો જેઓ મનોવિકારથી મુક્ત હોઇને દુનિયામાં જિનો તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે તેઓ તમને મોક્ષને આપો. ”

આ સર્વ હકીકત છતાં હેમચંદ્રનું કામ ઘણું આકર્ષક હતું. “ મહાવીર ચરિત્ર ” ના ઉપરના ઉતારાનો સખ્ત અર્થ કરતાં આપણે જેવું ધારીએ તેવું સહેલું કામ નહોતું અને તે કાર્યમાં એટલી શીઘ્રતાથી હેમચંદ્રને ફતેહ મળી હોય તેમ જણાતું નથી. પ્રબંધકારો કહે છે તેમ હેમચંદ્રના કામમાં એની વિરુદ્ધની અસરોએ પણ ખૂબ કામ કર્યું હોય તે તદ્દન બનવાભોગ છે. બ્રાહ્મણોએ તેની રાજા ઉપરની અસર નિર્મૂળ કરવા પોતાથી બનતું કર્યું અને ખાસ કરીને રાજાના જૈન ધર્મના પદ્ધતિસરના સ્વીકારની સામે તેમણે ઘણા પ્રયત્ન કર્યા હોય એ સર્વ ખાસ બનવાભોગ છે. ઉપર જણાવેલ મેરુતુંગના વાર્તાપ્રસંગો પ્રમાણે હેમચંદ્રના માર્ગમાં ઇર્ષ્યા-દ્રેષી લોકોએ હેમચંદ્રની સામે અનેક વિધો ઉભાં કર્યાં હતાં. આપણે તેની વિગતોની બાબતમાં કદાચ

પૂરે વિશ્વાસ રાખવાને તૈયાર ન હોઈએ છતાં એ સામાન્ય પરિસ્થિતિનું વર્ણન તો આપેહુખ કરે છે અને તદ્દન સાચો ખ્યાલ આપે છે. રાજન્યાયર્થ દેવબોધિ, રાજ્યનો ધર્મશુર પુરાણા ધર્મનો શુદ્ધ હાથમાં લે છે તેની જે હકીકત જિનમંડન કહે છે તેને કદાચ ઐતિહાસિક ભૂમિકાની જરૂર હોય. જો કે જે આકારમાં એણે વાત રજૂ કરી છે તે પ્રમાણે તો તે તદ્દન ઉપજાવી કાઢેલી દંતકથા જ છે. ૭૮ રાજના જૈન ધર્મ સ્વીકારનો બનાવ સખ્ત ઝુંબેશ વગર કદાચ નહિ બન્યો હોય. રાજનો નવા ધર્મનો સ્વીકાર પ્રબંધ-કારે કહે છે તેમ ૭૯ ઘણા મજબૂત થયો અને તેની પુષ્ટિ હેમચંદ્ર “યોગશાસ્ત્ર” જે ગ્રંથ તેણે પોતાના રાજના હુકમથી તૈયાર કર્યો હતો ૮૦ તેમાં બરાબર વ્યક્ત કરે છે. એ ગ્રંથના છેવટના શ્લોકોમાં ૧૨-૫૫ માં આપણે વાંચીએ છીએ કે:—

“આ યોગનો શુભ સિદ્ધાન્ત પવિત્ર શાસ્ત્રમાં અહીં-તહીંથી શીખવામાં આવ્યો હતો અને જેનો જાતે અનુભવ કરવામાં આવ્યો હતો અને જે વિદ્વાન્ જનતામાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો છે તેને ચૈલુક્ય રાજ કુમારપાળની દ્રઢ વિજ્ઞપ્તિને પરિણામે શુદ્ધ હેમચંદ્રે શબ્દોમાં શુંથ્યો. ”

ત્યારપછી તુરતજ ટીકાને છેડે એ જ હકીકત નીચેના બે શ્લોકોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

૧. “શ્રી ચૈલુક્ય રાજએ મને વિજ્ઞપ્તિ કરી તેથી મારા બનાવેલા યોગશાસ્ત્ર ઉપર આ સત્યામૃતોદ્ધિ નામની ટીકા લખી. જ્યાં સુધી ત્રણ લોક, પવન અને આકાશ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તને ટકાવે ત્યાં સુધી તે ટકો. ”

૨. “આ યોગશાસ્ત્રની કૃતિ અને ટીકા રચનાથી મને

જે પુણ્ય થયું હોય તેનાથી જિનદેવનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાને સબ્જનો શક્તિમાન થાઓ.”

એ અંથના બારે પ્રકાશોની પૂર્ણાહુતિમાં દરેક વખતે કહેવામાં આવ્યું છે કે કુમારપાળ રાજા એને સાંભળવા ઇચ્છતો હતો અને એના ઉપર રાજ્ય તરફથી સત્કારનો અલંકાર ચઢ્યો હતો. (સંજાતપટ્ટવન્ધઃ) પ્રથમના ચાર પ્રકાશો અત્યાર અગાઉ બહાર પડી ચૂકેલ છે. એ ચાર પ્રકાશ આખા અંથનો ત્રણ ચતુર્થાંશ ભાગ રોકે છે. એ વિભાગ જૈન શ્રાવકને લગતા જૈન કર્તવ્યોનો ટુંકો ખ્યાલ આપે છે અને ચરણકરણાનુયોગ એની અતિ સુંદર અને વિસ્તૃત ટીકામાં ઘણી સુંદર રીતે આળેખવામાં આવ્યો છે, જૈન મતનો કોઈ પણ પ્રસંગે લખવામાં આવ્યો હોય તેના કરતાં અતિ વિશાળ આદર્શ તે રજુ કરે છે. લેખ સ્પષ્ટતાથી બતાવે છે કે આ વિભાગ પોતાના રાજાને ધર્મનું જ્ઞાન આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ટીકામાં એકથી વધારે વખત જે રાજા જૈનમતનો હોય તેના ધર્મોચ્છંધી વિગતવાર વિવેચનમાં ઉતરે છે. મોક્ષમાં લઈ જનાર છેવટના આઠ પ્રકાશો ખૂદ યોગ અને યોગીની પ્રક્રિયાઓચ્છંધી વિવેચન કરે છે. આ વિભાગ જેને લઈને અંથનું નામનિર્માણ (યોગશાસ્ત્ર) કરવામાં આવ્યું છે તેનો ખુલાસો ઘણો ટુંકો છે અને વૃત્તિનો તો માત્ર દશમો જ ભાગ રોકે છે. એ નોંધવા જેવું છે કે જૈન યોગની પહેલાં અનેક પ્રક્રિયાઓ, જે અંથકારના પોતાના મત પ્રમાણે મુક્તિપ્રાપ્તિ માટે નકામી છે પણ જે ભવિષ્યજ્ઞાનમાં અને અસાધારણ દૈવી શક્તિઓમાં પ્રવેશ કરાવે છે, તેનું લંબાણ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. એમ લાગે છે કે હેમચંદ્ર પોતે

એની કાર્મણ્યતામાં (સિદ્ધિશક્તિમાં) માનતા હતા અને કદાચ તેનો ઉપયોગ પણ કરતા હોય. એના વર્ણન માટે જ્યારે એક આખું પ્રકરણ લેખક ઉપયોગમાં લે છે ત્યારે કદાચ તે રાજની યોગપ્રક્રિયા તરફ રાગવૃત્તિને કારણે પણ હોય. આ સંબંધમાં હેમચંદ્ર પોતે સર્ગ ૧૨ શ્લોક ૫૫ ની વૃત્તિમાં ઉલ્લેખ પણ કરે છે.

“ વીતરાગસ્તોત્ર ” જિનનો મહિમા કાવ્યદ્વારા ગાઈને જૈન મતનો ટુંકો ચિત્રપટ રજુ કરે છે. આ ગ્રંથ કદાચ યોગશાસ્ત્રની પહેલાં પણ બનાવવામાં આવ્યો હોય. એ ગ્રંથ પણ કુમારપાળને માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો. એ ગ્રંથને ઓછું મહત્ત્વ મળ્યું હશે એમ જણાય છે.^{૮૧} “ યોગશાસ્ત્ર ” નું મૂળ “ વીતરાગસ્તોત્ર ” ના મૂળની પેઠે વિક્રમ સંવત ૧૨૧૬ પછી તુરતમાં ઘણે ભાગે લખવામાં આવ્યું છે. ખીજા હાથપર યોગશાસ્ત્રપરની ટીકા ઘણે ભાગે થોડા વર્ષ પછી લખવામાં આવી છે. આ ટીકાની અતિ વિસ્તૃત વિશાળતા અને દીર્ઘતા જોતાં હેમચંદ્ર એટલા બધા ઉદ્દોગી હોય તો પણ અને કદાચ એ કાર્યમાં એના પોતાના શિષ્યોની સહાય લેતા હોય તો પણ એમણે એની પછવાડે ઘણો સમય વ્યતીત કર્યો હશે એમ ધારવા તરફ આપણને લંબ જાય છે.

કુમારપાળના જૈનધર્મ સ્વીકારનાં પરિણામો.

કુમારપાળના જૈન ધર્મના સ્વીકારનાં જે વ્યવહાર પરિણામો હેમચંદ્રે પ્રાપ્ત કર્યાં તે પરત્વે “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” માં ઉપર મૃ. ૧૯૮ માં જણાવેલી હકીકત ઉપરાંત હેમચંદ્રે પોતે જ મહાવીર ચરિત્રમાંની લવિષ્યવાણીમાં જવાબ આપ્યો છે. આ વિભાગ (નોટ ૬૬) અગાઉ જૈન ધર્મના સ્વીકારસંબંધી ઉતારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. ત્યારપછી નીચે પ્રમાણે આગળ વધે છે.

૫૯ “ તે કુમારપાળ ચોખાસંબંધી, શાકસંબંધી, કૂળ-સંબંધી અને અન્ય લોજનસંબંધી હિમેશાં નિયમ લેશે અને સામાન્યરીતે બ્રહ્મચર્ય પાળશે. ”

૬૦ “ આ પ્રાણ માણસ ગુણિકા-નાયિકાઓથી દૂર રહેશે એટલું જ નહિ પણ પોતાની કાયદેસર પરણીત સ્ત્રીઓને પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો ઉપદેશ આપશે. ”

૬૧ “ હેમચંદ્રના ઉપદેશ પ્રમાણે તે રાજા (ધર્મના) મુખ્ય તત્ત્વો જાણશે, જીવ-અજીવનો વિભાગ સમજશે અને ગુરૂની માફક બીજાઓને પણ એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પમાડશે. ”

૬૨ “ ખૂદ પાંડુરંગ બ્રાહ્મણો અને અર્હંતની નિંદા કરનારા બીજાઓ પણ તે રાજાજીના હુકમથી એ ધર્મમાં જન્મેલની પેઠે વર્તશે. ”

૬૩ “ ધર્મજ્ઞાનવિચક્ષણ એ મનુષ્ય શ્રાવકના વ્રત લઈને પછી જૈનમંદિરમાં પૂજા કર્યા સિવાય અને ગુરૂ મહારાજને વંદન કર્યા સિવાય લોજન લેશે નહિ. ”

૬૪ “ અપુત્રીયા મરણ પામેલનું ધન અને મિલકત તે લેશે નહિ. આ અંતરજ્ઞાનનું પરિણામ છે. જેઓને અંતરજ્ઞાન થયેલું નથી હોતું તેઓ જ અસંતુષ્ટ રહે છે. ”

૬૫ “ જે દૂતનો ત્યાગ પૂર્વના શ્રદ્ધાળુ રાજાઓ, પાંડવો અને બીજાઓ ન કરી શક્યા તેનો ત્યાગ કરશે અને તેના હુકમથી બીજા લોકો પણ તેનો ત્યાગ કરશે. ”

૬૬ “ કોઈ પણ જીવતા પ્રાણીને ઇંજ કરવાનો એણે પ્રતિબંધ કરેલ હોવાને કારણે શિકાર અથવા તો તેવી બાબતનો તો વિચાર પણ થશે નહિ અને હલકામાં હલકી જાતિમાં જન્મેલ માણસ પણ માકડને, જૂને કે એવા અન્ય જીવોને મારશે નહિ. ”

૬૭ “ એણે સર્વપ્રકારના શિકારનો પ્રતિબંધ કરેલો હશે તેથી શિકારના લોગ થઈ પડનાર સર્વ પ્રાણીઓ તબેલાની ગાયની પેઠે જંગલમાં નિરૂપદ્રવ થઈ ઘાસનો ચારો ચરશે. ”

૬૮ “ જે બળમાં ઇન્દ્ર જેવો થશે, તે પ્રાણીમાં રહેનાર, જમીનપર વસનાર અથવા હવામાં રહેનાર (જળચર, સ્થળચર, ખેચર) સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓની સંભાળ લેવાનો ખૂબ આગ્રહ ધરાવશે. ”

૬૯ “ જે પ્રાણીઓ જન્મથી માંસ ખાનાર હશે તે પણ તેના હુકમને પરિણામે પોતાની પાસે ખરાબ શ્વાનની પેઠે માંસનું નામ લેવાનું પણ વીસરી જશે. ”

૭૦ “ જે દાડનું પાન જિનના મતને માનનારા દશાહો પશુ છોડી શક્યા નહોતા તેના સંબંધમાં પશુ પવિત્ર આત્મબળ-વાળો આ રાજા અટકાયત કરશે—નિષેધ બાહેર કરશે. ”

૭૧ “ કેદ ચઢાવનાર દાડનાં પાનની બનાવટનો એ એટલી હદ સુધી નિષેધ કરશે કે કુંભારો પશુ દાડના ખ્યાલા બનાવવાનું છોડી દેશે. ”

૭૨ “ દાડનાં પીણાંની લતને લઇને જે દાડડીઆઓ ભીખારી થઇ ગયા હશે તે તેના હુકમથી દાડ છોડ્યા પછી ફરી વખત ધનવાન થશે. ”

૭૩ “ પાસાનો જે રમતને નળ અને ખીબા રાખાઓ છોડી શક્યા નહોતા તેને એ રાજા પોતાના અંગત દુશ્મનના નામની પેઠે નામશેષ કરી દેશે. ”

૭૪ “ એ રાજાનું રાજ્ય તપશે ત્યાં સુધી કબુતરોની શરત થશે નહિ, મરઘાઓની સાઠમારી (લડત) થશે નહિ. ”

૭૫ “ એ રાજા કે જેની સંપત્તિ અગણિત હશે તે દરેક મામની ભૂમિને જિનમંદિરોથી વિભૂષિત કરશે. ”

૭૬ “ સમુદ્રપર્યંત આખી પૃથ્વીમાં અહંતની પ્રતિમાને રથમાં સ્થાપન કરીને દરેક ગામ અને દરેક શહેરમાં એ રથયાત્રા-મહોત્સવ કરાવશે. ”

૭૭ “ એ પૈસાનું ખૂબ દાન કરીને અને દરેકનું દેવું ચૂકાવી હઇને આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો શક પ્રવર્તાવશે. ”

૭૮ “ એના ગુરૂના મુખેથી શ્રવણ થતી કથામાં જમીનમાં રહેલ કપિલકેવળી પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિસંબંધી હકીકત તે એક વાર બાણશે. ”

૭૬ “ ત્યારે એને મુઝા થશે કે ‘ હું’ તે માટીવાળી જમીન ખોદાવું અને મહાપવિત્ર કલ્યાણકારી પ્રતિમાને અહીં મંગાવરાવું.”

૮૦ “ રાજાને જ્યારે ઉત્સાહનો પૂરો ખ્યાલ થશે અને શુભ-સૂચક ચિન્હો પણ જ્ઞાત થશે ત્યારે સદર મૂર્તિ પોતાને જરૂર પ્રાપ્ત થશે એવી એને ખાતરી થશે. ”

૮૧ “ પોતાના ગુરૂપાસેથી પરવાનગી મેળવીને, ત્યારપછી, તે પોતાના અધિકારી માણસોને વીતલયનગરની જમીન ખોદવા માટે હુકમો આપશે. ”

૮૨ “ અહીં તરફની ભક્તિમાં નિઃશંક રાજાની પવિત્રતાને પરિણામે જે દેવી પવિત્ર શાસનપર દેખરેખ રાખે છે તે (શાસનદેવી) તેને દેખા દેશે. ”

૮૩ “ કુમારપાળ રાજાના અસાધારણ પુણ્યપ્રાગ્ભારને પરિણામે જ્યારે સદર જમીન ખોદવામાં આવશે ત્યારે થોડા વખતમાં સદર મૂર્તિ પ્રકાશમાં બહાર પડશે. ”

૮૪ “ ઉદાયન રાજાએ આ પવિત્ર મૂર્તિને ગામો બક્ષીસમાં આપ્યાં હતાં તે હકીકત પણ ત્યારપછી બહાર પ્રકાશમાં આવશે. ”

૮૫ “ આ પુરાણી મૂર્તિને રાજાના અમલદારો ગામોમાં મૂકશે અને જાણે તે તદ્દન નવીન પ્રતિમા હોય તેવું તેને માન આપશે. ”

૮૬ “ રસ્તામાં દિવ્ય પૂજાઓ એ પ્રતિમાની કરવામાં આવશે અને અપ્રતિબદ્ધપણે જ્ઞાન-પૂજનના મેળાવડા દિવસરાત કરવામાં આવશે. ” (રાત્રીબગરથાને અનુરૂપ પ્રસંગો)

૮૭ “ તે વખતે ગામડાંની સ્ત્રીઓ પોતાના હાથ જોડશે અને ખૂબ આનંદ બતાવશે (રાસડા લેશે એને મળતી વાત) અને તે વખતે અત્યંત આનંદસ્વરૂપ વાંચ પ્રકારનાં વાજિત્રો વાગશે. ”

૮૮ “ બન્ને બાળુએ પંખા અને ચામર વીંઝાતે સતે અધિકારીઓ આ પવિત્ર મૂર્તિ-પ્રતિમાને પાટણની સરહદ પર લઈ આવશે. ”

૮૯ “ પોતાના અંતઃપુર અને નોકરોસાથે અને પોતાની ચતુરંગિણી સેનાસાથે સપરિવાર રાજા એ પ્રતિમાનું સામૈયું કરવા જશે. ”

૯૦ “ પોતાના રથમાંથી નીચે ઉતરીને અને રાજ્યના હાથી-પર બેસીને રાજા પોતે એ પ્રતિમાનો શહેરમાં પ્રવેશ કરાવશે. ”

૯૧ “ રાજમહેલ નજીક આનંદાવાસમાં એ પ્રતિમાને દાખલ કરીને રાજા સવાર-બપોર-રાત્રી એની વિધિવત્ સેવા કરશે. ”

૯૨ “ એ પ્રતિમાને ઉદયને ઠરેલ બક્ષીસની વાત વાંચ્યા પછી તે હકીકતને તે બહાલી આપશે. ”

૯૩ “ રાજપુત્ર ! એ તદ્દન સુવણનું બંધાવેલ મંદિર તેની માની શકાય તેવી વૈભવસંપત્તિને કારણે આખી દુનિયાને આનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરશે. ”

૯૪ “ એ મંદિરમાં મૂર્તિ પધરાવ્યા પછી રાજા બળમાં, સંપત્તિમાં અને ઉત્કૃષ્ટ સુખમાં વૃદ્ધિ પામશે. ”

૯૫ “ એની દેવતરફ ભક્તિથી અને ગુરુઉપાસનાથી હે અભય ! એ કુમારપાળ રાજા આ ભરતભૂમિમાં તારા પિતા (શ્રેષ્ઠિક) સદૃશ થશે. ”

“ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” ના મુદ્દાઓ^૨ સાથે આ મુદ્દાઓ પણ સામેલ કરવામાં આવે તો આપણે એમ જોઈ શકીએ છીએ કે કુમારપાળનો ઇરાદો ગુજરાતને આદર્શ જૈન સંસ્થાન (રાજ્ય) કરવાનો હતો. જૈનધર્મના નિયમ પ્રમાણે જે આનંદો અને રમતગમતોનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તેનો તેણે જાતે ત્યાગ કર્યો એટલું જ નહિ પણ તે જ પ્રમાણે તેની રૈયતપાસે ત્યાગ કરાવવાની તેણે ફરજ પાડી. એણે પોતાના આખા રાજ્યમાં બની શકતી પરિપૂર્ણ રીતે જીવોની જીવગી બચાવવા માટે હુકમો કાઢ્યા, કાયદો કર્યો અને આખા રાજ્યમાં તેનો સખ્ત અમલ કરવા માટે ફરમાન કાઢ્યું. “ દ્વયાશ્રય ” કહે છે તે પ્રમાણે યજ્ઞ-યાગમાં બ્રાહ્મણો જનાવરનો સંહાર કરતા હતા તેઓને તે રીતિ બંધ કરવાની અને તેને બદલે ધાન્યનું બલિદાન કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. રજપુતાનાના પાલીદેશમાં આ કાયદાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો તેથી એ ધર્મના જે યોગીઓ પોતાનાં શરીરપર મૃગચર્મ વીંટાળતા હતા તેઓને તે મેળવવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. આ રીતે “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં કહેવામાં આવ્યું છે કે પાંડુરંગો એટલે શૈવો અને બીજા બ્રાહ્મણોને જન્મથી થયેલા શ્રાવકની જેમ વર્તવું પડતું હતું એ હકીકત બની આવી. આ હુકમને પરિણામે મહાવીર ચરિત્ર કહે છે તેમ શિકારનો તો પ્રતિબંધ સ્વાભાવિક રીતે જ થઈ ગયો અને “ દ્વયાશ્રય ” ના કહેવા પ્રમાણે પાંચાલદેશ એટલે મધ્ય કાઠિયાવાડના રહેવાસીઓ જેઓ આ બાબતમાં ઘણા ગુન્હેગાર હતા તેમને પણ એ હુકમને નમવું પડ્યું. “ દ્વયાશ્રય ” માં ઉલ્લેખ કરેલો છે તે પ્રમાણે ખાટકીઓ સામે સદર હુકમને અંગે નિયમો કરવામાં આવ્યા. એ ખાટકીઓને તેઓનો

વ્યાપાર છોડી દેવો પડ્યો અને એના બદલામાં તેઓને ત્રણ વર્ષની આવક મળી. “ મહાવીર ચરિત્ર ” પ્રમાણે પ્રાણી-જીવન-સંરક્ષણનો નિયમ નાની જીવાતને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો. આપણે જો મેરુતુંગના કથનપર વિશ્વાસ રાખીએ તો આ વક્તવ્યમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. એ મેરુતુંગ “ યુકાવિહારપ્રબંધ ” માં ૮૩ જણાવે છે કે એક “ મૂર્ખ ” વ્યાપારીએ જી (લીખ) ને ઘસીને મારી નાખી હતી. જે અધિકારીઓને પ્રાણીસંરક્ષણના કાયદાનો અમલ કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું તેઓ એ વ્યાપારીને અણહિલવાડ લઈ આવ્યા અને એ ગુન્હાની શિક્ષામાં એને પોતાની આખી મિલકતનો વ્યય કરીને યુકાવિહાર બંધાવી આપવું પડ્યું. આ સજા ગુન્હાના પ્રમાણમાં આકરી લાગે, પણ લક્ષને જે સજા થઈ હતી તેના પ્રમાણમાં આ ઘણી દયામય સજા ગણાય. નાડુલનામડોલના રાજા કલ્હણના ભિક્ષાપાત્રને ઉચકનાર એ લક્ષ હતો. આ હકીકત પ્રભાવકચરિત્રમાં આપવામાં આવી છે. અણહિલવાડના લોકાલોકના ચૈત્ય (મંદિર) માં એ લક્ષે કાચા માંસની ભરેલી થાળી સ્થાપન કરી હતી તે હકીકત બાહેર થઈ-જાણવામાં આવી એટલે તે લક્ષને દેહાંતદંડની સજા થઈ હતી.

માંસભક્ષણના પ્રતિબંધ સાથે દારૂપાનના નિષેધને પણ જોડવામાં આવેલ હતો. આ જૈનોના બીજા ગુણવ્રતને અનુસાર હતું. એ પ્રતિબંધ સાથે જીવહત્યાનો નિષેધ, જનાવરોની સાઠમારી અને ઘોડઘોડની શરતો પણ સંબંધ ધરાવે છે. આ બાબતોનો નિષેધ ત્રીજા ગુણવ્રતથી થાય છે. આ બન્ને મુદ્દાઓ ઉપર રાજ્ય તરફથી કેઈ પ્રકારનું શાસન કે ફરમાન કે ફરમાનો

બહાર પડેલ હોય એવી મતલબનો ઉલ્લેખ “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” માં નથી, પણ તે બન્નેસંબંધી ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં છે. ૮૪ મેરુતુંગે ઉપર જે વાર્તા કહેલી છે અને જેનું ટાંચણ ઉપર કરવામાં આવ્યું છે અને જિનમંડન ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે તે પ્રમાણે એ રાજ્યહુકમોનો અમલ કરવા માટે કુમારપાળે પોતાના અધિકારીઓ નીમ્યા હતા.

જૈન કોમોને ઘણો અર્થસૂચક હોય એવો એક કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો. જે માણસ પુત્રને મૂક્યા વગર મરણ પામે અને માત્ર પોતાની પાછળ વિધવાને મૂકી જાય તેની મિલકત રાજદાખલ કરવાની રીતિ હતી તે દૂર કરવામાં આવી. સ્મૃતિઓના ધોરણની વિરુદ્ધની આ કૂર પદ્ધતિ જુના વખતથી આદ્યા કરતી હતી. એ પદ્ધતિનો વિસ્તાર આખા હિંદમાં અને ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં હતો. કાળીદાસ જેનું નિવાસસ્થાન ગુજરાતની સરહદ પર આવેલા માળવામાં હતું તે આ પદ્ધતિથી વાકેફગાર હતા અને તેના સંબંધી ઉલ્લેખ “ અભિજ્ઞાનશકુંતલા ” માં તે કરે છે. ત્યાં રાજા દુષ્યંતની પાસે એક અમાત્ય નિવેદન કરે છે કે- ‘ ધનવૃદ્ધિ નામનો એક વ્યાપારી વહાણ લાંગી જવાથી સમુદ્રમાં ડૂબી મુઓ છે અને તેને ઔરસ પુત્ર (અનપત્ય) ન હોવાથી તેની કરોડોની મિલકત રાજ્યમાં જપ્ત કરવામાં આવી છે. ’ આ સાંભળી દુષ્યંતને પોતાને સંતતી ન હોવાથી લાગણી થઈ આવે છે અને તે પ્રથમતઃ એ વ્યાપારીની ગર્ભાધાન ધારણ કરનારી (સગર્ભા) સ્ત્રીના લાલમાં રાજ્યહક્ક જતો કરે છે, પણ ત્યારપછી રાજા ફરી વખત એ બાબતનો વિચાર કરે છે અને પછી એવા પ્રસંગોમાં મિલકત જપ્ત કરવાનો રિવાજ બંધ કરવા સંબંધી કાયદો-ફરમાન (વટહુકમ) બહાર પાડે છે. આ અહેવાલ અસલ શકુંતલાની કથામાં પ્રાકૃત પ્રકારે નથી, પણ કાળીદાસે

ખાસ ઉમેર્યો છે તે ઉપરથી કેઈ પણ એમ ચોક્કસ અનુમાન કરી શકે કે છઠ્ઠા સૈકામાં પુત્રવગરના વ્યાપારીઓનું ધન ખાલસા કરવાનો રિવાજ હતો અને કાંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછું કાળીદાસની જન્મભૂમિમાં તો તે જરૂર હતો. આ રિવાજ જૈનોને ખાસ કરીને ખૂબ અગવડ કરનાર હતો એ હકીકત વગરકહ્યો સમજાય તેવી છે, કારણકે તેઓ ઘણુંખડું વ્યાપાર અને શરાફી ઉપર નિર્વાહ કરનારા હતા. પૂર્વકાળના પ્રાચીન સંપ્રદાયી રાજાઓ કદાચ તેમની સાથે તેમને નાસ્તિક ગણીને ઘણી સખ્તાઈથી વર્ત્યા હશે. “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” કહે છે કે કુમારપાળનો આ ઠરાવ (અપુત્રનું ધન દરબારદાખલ ન કરવાનો) અત્યંત ખુશાલીથી વધાવી લેવામાં આવ્યો. ત્યારે આપણે તે હકીકત સહેલાઈથી સમજી શકીએ છીએ, અને પ્રબંધો જ માત્ર નહિ પણ કીર્તિકૌમુદીના પ્રાદ્યલુકર્તા સોમેશ્વર પણ આ બાબતને અંગે ઘણી પ્રશંસા કરે છે. ૮૫

આ રાજ્યહુકમો ઉપરાંત કુમારપાળે જૈન ધર્મ તરફનો પોતાનો ઉત્સાહ મંદિરો બંધાવીને, ઓછામાં ઓછી એક જમીનની બક્ષીસ આપીને અને પ્રાદ્યલુ વર્ણોની સમાન અધિકાર જૈન કેમને આપીને બતાવી આપ્યો. આ છેલ્લો મુદ્દો માત્ર “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં રજુ કરવામાં આવ્યો છે. ૭૬ માં શ્લોકમાં કહે છે કે કુમારપાળે “ અહિંસાની પ્રતિમાને રથમાં સ્થાપન કરીને સર્વ જગ્યાઓએ રથયાત્રાનો મહોત્સવ કરાવ્યો. ” આ હકીકતથી આપણે એમ સમજવું જોઈએ કે રાજાએ પોતે કાંઈ એ જગ્યાએ જઈને રથયાત્રાનો મહોત્સવ કર્યો નહોતો, પણ નાની નાની કેમો આખા દેશમાં છૂટીછવાઈ પથરાયેલી હતી તેને તેવા પ્રકારનો મહોત્સવ કરવાની પર-

વાનગી આપી હતી. એ તો ઘણી સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે કે જે ધાર્મિક જાહેર વરઘોડામાં દેવની મૂર્તિઓ મોટા રથોમાં સ્થાપન કરીને ફેરવવામાં આવે તે સંબંધી હિંદુ-સ્તાનના લોકો ખાસ કરીને બહુ જ ઇર્ષ્યાલુ હોય છે. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં નાની સંખ્યાની આવી કોમોને વધારે મજબૂત સંખ્યાવાળી કોમો અટકાયત કરે છે. આ બાબતમાં જૈનો બીજી કોમોના દબાણથી ખાસ કરીને સહન કરતા આવ્યા છે. હાલમાં થોડાં વર્ષ ઉપર જ દીલ્હીમાં દિગંબર જૈનો રથયાત્રાનો વરઘોડો કાઢવા માંગતા હતા તેને અંગે તેમને વૈષ્ણવો સાથે ઘણો સખ્ત કજીઓ થયો હતો. પુરાણપ્રિય પૂર્વકાળના રાજાઓના સમયમાં ગુજરાતના શ્વેતાંબરો પોતાની મૂર્તિઓ જાહેરમાં ફેરવી શકતા નહોતા એ સંબંધમાં જરાપણ શંકા નથી અને તેમને આ હક્ક કુમારપાળે ફરી વખત પુનઃ પ્રાપ્ત કરી આપ્યો હોય એમાં પણ શંકા નથી. આપણે જો આ ખુલાસો સ્વીકારીએ તો “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં કહેવામાં આવ્યું છે કે દરેક ગામમાં રથયાત્રાઓ થઈ એ વાત ન માનવા યોગ્ય લાગતી નથી; કારણ કે ગુજરાતના લગભગ દરેક શહેર કે ગામમાં નાની જૈન કોમ હોય છે. તેઓનો ધંધો શરાફી અને વ્યાપારનો હોય છે. મંદિરો બંધાવવાની બાબતને અંગે “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” માં અણહિલવાડમાં કુમારવિહાર અને દેવપટ્ટનમાં તેટલું જ મહત્ત્વનું મંદિર એમ બે મંદિરો બનાવવાની હકીકત કહેવામાં આવી છે. બીજા હાથપર “ મહાવીર ચરિત્ર ” ૭૫ માં શ્લોકમાં કહે છે તે પ્રમાણે લગભગ દરેક ગામમાં જિનચૈત્ય બંધાવવામાં આવ્યાં, પણ નામનિર્દેશ કરીને તો એ એક જિનમંદિર અણહિલવાડમાં બંધાવવાની હકીકત રજૂ કરે છે. આ કુમારવિહારનું મંદિર હોવું જોઈએ એમ આપણે સ્વીકારીએ. પ્રથમનું વક્તવ્ય

સ્વાભાવિક રીતે આતશયોક્તિવાળું છે અને ભવિષ્યવાણીની ભાષાને અનુરૂપ છે. કદાચ આપણે “ મહાવીર ચરિત્ર ” ના સદર વક્તવ્યનો એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે કુમારપાળે નાના નાના મકાનો (નાના દેરાસરો) ઘણી મોટી સંખ્યામાં બંધાવ્યાં, પણ ખાસ નામ આપવાને યોગ્ય તે નહોતાં અને એ ઉપરાંત અણુહિલવાડમાં એણે અત્યંત સુશોભિત વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું. આ અર્થ જો આપણે સ્વીકારીએ તો આ વક્તવ્ય અને “ દ્વયાશ્રય ” ના સદર વક્તવ્યનો સમન્વય થઈ જાય. એમ કરવામાં આપણે એટલું સ્વીકારી લેવું પડે કે—“ દ્વયાશ્રય ” માં માત્ર ખાસ નોંધ કરવા લાયક મકાનોનો ઉલ્લેખ કરવાનો હેમચંદ્રનો આશય હતો અને સદર દ્વયાશ્રયગ્રંથ “ મહાવીર ચરિત્ર ” પછી લખવામાં આવ્યો હતો. પ્રબંધો પણ ઘણાં મંદિરો બંધાવવાની વાત રજુ કરે છે. પ્રભાવકચરિત્ર પ્રથમ અણુહિલવાડમાં કુમારવિહાર બંધાવવાની હકીકત કહે છે. એની બંધામણીનું કાર્ય તે મંત્રી વાઝાટના નામે કરે છે. ત્યારપછી પ્રભાવકચરિત્ર જણાવે છે કે રાજાએ પોતાનાં દાંતોનાં પાપનાં પ્રાયશ્ચિત માટે ૩૨ નાનાં વિહારો બંધાવ્યાં અને પોતાના પિતા તિહુઅણુપાળ અથવા ત્રિભુવનપાળના મંદિરમાં નેમિનાથની મૂર્તિને સ્થાપન કરી; યત્રુજય પર્વતપર એક મંદિર બંધાવ્યું અને એણે આખા દેશ-સ્થાન (જુદા જુદા પ્રાંતોની મુખ્ય જગ્યાઓ) ને જિનચૈત્યોથી અલંકૃત કર્યાં. એ ગ્રંથને તદ્દન છેડે વીતભયનાં ખડેરામાંથી મૂર્તિ શોધી કાઢવાની જે વાત “ મહાવીર ચરિત્ર ” માં જોઈ હતી તે હકીકત ત્યાં પણ મળી આવે છે. ^{૮૬}

મેરુતુંગની સંખ્યા આથી પણ વધારે મોટી છે. પ્રથમ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં બાંધેલ મંદિરોની સંખ્યા ૧૪૪૦ કહે છે.

ત્યારપછી તે કહે છે કે કુમારપાળે એક મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાની સ્થાપના કરી અને તે મંદિરને ત્રિભુવનપાલવિહાર એવું નામ પોતાના પિતાના માનમાં આપ્યું. એ મંદિર શત્રુજય નજીક વાગૂલટપુરમાં બંધાવ્યું. ત્યારપછી તે દાંતના પ્રાયશ્ચિત્તને અંગે ૩૨ મંદિરોની બાબતનો તથા કુમાર-વિહારનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ એના સ્થાપત્યનું ખાસ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. છેવટે ચાર વધારે મંદિરોનાં વર્ણન કરવામાં આવ્યાં છે.

૧ મુષકવિહાર—કુમારપાળ જ્યારે જયસિંહના ત્રાસથી નાસલાગ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એણે મુષક-ઉંદરનો ભંડાર ચોર્યો હતો અને તેના તે કામને પરિણામે થયેલ નાસીપાસીથી ઉંદર મરણ પામ્યો હતો. એના મરણના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આ મંદિર તેણે બંધાવ્યું હતું.

૨ કરંબવિહાર—એક અબાણી સ્ત્રી (અપ્રસિદ્ધ નારી) જેણે કુમારપાળને તેની નાસલાગ દરમ્યાન ભાતની થાળી (કરંબાવાળી) ખવરાવી હતી તેના માનમાં આ મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું.

૩ દીક્ષાવિહાર—બંભાતના સાદ્વીકવસદિકા નામના લતામાં એક પુરાણું મંદિર હતું. ત્યાં હેમચંદ્રને સાધુ તરીકે દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. આ મંદિરને ફરીવાર બંધાવવામાં આવ્યું.

૪ જોલિકાવિહાર—જુલજા-ઘોડિયામંદિર. હેમચંદ્રનો જ્યાં જન્મ થયો હતો તે સ્થાનપર ધંધુકામાં કુમારપાળે મંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિરના સ્થાનપર ઘર હતું ત્યાં હેમચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. ૮૭

આ સર્વ વિગતોને આપણે કદાચ સંપૂર્ણ વાસ્તવિક તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ન શકીએ તો પણ તે એટલું તો જરૂર દર્શાવે છે કે કુમારપાળનાં મંદિરો માત્ર અણહિલવાડ અને દેવપટ્ટનમાં જ પર્યાપ્ત થતાં નથી. વર્તમાન દંતકથાઓએ પણ એની ચાદીઓ સંગ્રહી રાખી છે. આજે પણ શત્રુ-જય ઉપર અને ગિરનાર ઉપર કુમારવિહાર (કુમારપાળે બંધાવેલ દેરાસર) બતાવવામાં આવે છે; પણ તેમનો ઘણો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવેલ છે અને તેમાં પુરાણા લેખો મળતા નથી. ખંભાત અને ધંધુકામાં લોકો કહે છે કે જે સ્થાનોપર કુમારપાળનાં મંદિરો એક વખત સ્થિત થયેલાં હતાં તે જગ્યાઓ જાણીતી છે.

જૈનધર્મના વર્યસ્વમાં અને જૈનોના લાભમાં આટલી બધી વિસ્તૃત પ્રવૃત્તિ છતાં કુમારપાળ પોતાના કુળનો પુરાણો ધર્મ તદ્દન વિસરી ગયો નહિ. ‘દ્વયાશ્રયમાં’ પ્રાણીસંરક્ષણના કાયદાનું અને અણહિલવાડમાં કુમારવિહાર બંધાવવાનું જણાવ્યા પછી હેમચંદ્ર પોતે તે ગ્રંથમાં શિવ-કેદારનાથ અને શિવ-સોમનાથના મંદિરને સમરાવવાની હકીકત કહે છે અને આ બનાવ અણહિલવાડમાં કુમારવિહાર બંધાવ્યા પછી અને દેવપટ્ટણના મંદિર બંધાવ્યા પછી આગળ ઉપર બને છે. દેવપાટણમાં મંદિર બંધાવવાનો હેતુ ઘણો વિચિત્ર છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે મહાદેવ પોતે કુમારપાળ રાજાના સ્વપ્નમાં દેખાયા. તેણે જણાવ્યું કે તેની સેવાઓથી પોતે પ્રસન્ન થયેલ છે અને અણહિલવાડમાં પોતે જાતે રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. આટલી હકીકતો ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે કુમારપાળની હેમચંદ્ર તરફ ગમે તેટલી ભક્તિ

હોય છતાં અને એણે જૈન ધર્મના વ્રત-પન્થખખાણ કરેલ હોવા છતાં, એણે પોતાનો હાથ શૈવ લોકો તરફથી તદ્દન પાછો ખેંચી લીધો નહોતો. એમનાં લોહીભર્યાં યજ્ઞ-યાગનાં તર્પણો એણે અટકાવ્યાં હોય, છતાં એણે રાજ્યના કેશાગારમાંથી એમનો રાજ્યહકક તેમના મંદિરના પૂજારીઓ તથા યોગીઓ માટે આપ્યો હશે. એવા પણ પ્રસંગો (વખતો) આવ્યા હશે જ્યારે તે શિવસંપ્રદાયતરફ વધારે નજીક આ-કર્ષાયો હશે અને જિનોને તેમજ શિવને પૂજ્યા હશે. આવી અસ્થિરતા અને ધર્મોત્તુ' મિશ્રત્વ હિંદુસ્તાનમાં કાંઈ અસાધારણ નથી અને વેદબ્રાહ્મ સંપ્રદાય સ્વીકારનારા બીજા રાજાઓના સંબંધમાં પુરાણ કાળથી આ પ્રમાણે બનતું નિવેદન કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે થાણેશ્વર અને કનોજના ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાજા હર્ષવર્ધન માટે કહે છે કે તે બુદ્ધને, બ્રહ્માને અને જિનોને પૂજતો હતો. અથવા બૌદ્ધોને, બ્રાહ્મણોને અને જૈનોને માન આપતો હતો. આવા આવિર્ભાવ (બનાવ) માટેનાં કારણો પૂરતી રીતે ઉઘાડાં (સમજી શકાય તેવાં) છે. રાજ્ય દરબારમાં આવાં વેદબ્રાહ્મ ધર્મોના પંડિતો ઉપરાંત પ્રાચીન પંડિતો પણ હમેશાં હાજર હોય છે અને તેઓની લાગવગ પણ રાજાઓ ઉપર ઘણી મોટી રહેતી હોય છે. ઘણે ભાગે અણુહિ-લવાડમાં પણ એવો પક્ષ હતો, કારણ કે પ્રબંધો કહે છે તે પ્રમાણે માત્ર એકલો જૈન વાગ્લટ જ માત્ર મંત્રી હતો એવી વાત નથી. તેના ઉપરાંત કપદી' નામનો મંત્રી હતો અને તે જૈન હતો એવું કહેવામાં આવ્યું નથી. એ ઉપરાંત શિવ સં-પ્રદાયનો દેવબોધિ હતો. એ પહેલાના કાળમાં કુમારપાળનો ધર્મશુર હતો (જુઓ પૃ. ૨૦૪, ૨૧૫) અને કુમારપાળના જૈન ધર્મના સ્વીકાર પછી પણ તે હાજર હતો. વિક્રમ સંવત

૧૨૧૮ ની એક પ્રતના ઉપસંહારમાં મહાઅમાત્ય યશોધવળનું નામ મુખ્ય મંત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે અને એક ચંદ્રાવતીના પટાવત તે જ નામના રાજાને કુમારપાળે મંત્રી તરીકે નીમ્યો હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘણે ભાગે એ જ વ્યક્તિ છે. રાજાની પુરાણી ટેવોને કારણે અને તેના પોતાના શિવ સંન્યાસીઓ સાથેના પૂર્વ પરિચયને લીધે એ પુરાણા સંપ્રદાયના પક્ષની સત્તા, અલબત્ત, રાજા ઉપર જળવાઈ રહી હતી; આની સાથે હિંદના લોકોનું એક એવું વલણ હોય છે કે ધાર્મિક દર્શનકારોના સખ્ત વિરોધો પરત્વે એક જ સત્યના તે જુદા જુદા આધારો છે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. આ ચાલુ વિચારણામાં એ વલણનો આપણે ઉમેરો કરવો ઘટે. ઉપર બતાવ્યા પછી ગયું છે કે બારમા સૈકામાં ત્રિમૂર્તિના પ્રાદ્યક્ષેવોનો જિનસાથે એકીભાવ હતો અને આવા પ્રકારની એકાત્મતા બતાવવાની બાબતનો ઉપયોગ ઘણે ભાગે કુમારપાળની પાસે પોતાના જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવવાના પ્રયત્નની શરૂઆતમાં ખૂબ હેમચંદ્રે પોતે પણ કર્યો હતો. ત્યારપછી એ જૈન થયેલ રાજા જિનની સાથે શિવની પૂજા કરે તે તદ્દન સ્વાભાવિક બાબત છે. કદાચ આપણે એમ પણ ધારીએ કે એ પ્રમાણે હેમચંદ્રની સંમતિથી થયું હતું, કારણ કે જો તેમ ન હોય તો પોતાના મુરખા અને શિષ્યે શિવના મંદિરો બંધાવવાની હકીકતનો આટલી ખુલ્લી રીતે ઉલ્લેખ એ પોતે બાંચેજ કરે. એમ ગમે તે કારણે બન્યું હોય પણ કુમારપાળની શૈવ સંપ્રદાય તરફની વલણ પરત્વે પોતાનું કામ બગડી જાય તેટલી હદ સુધી હેમચંદ્રે વિરોધ તો નહિ જ કર્યો હોય. એક

પાકા ધર્મપ્રચારક તરીકે તેણે પોતાની એક આંખ બંધ રાખવાનું વધારે ડહાપણભરેલું ધાર્યું હોય. આ જાતની ધારણાને એક હકીકતથી વધારે ટેકો મળે છે અને તે વાત એ છે કે ભાવપ્રહસ્પતિના માનસબંધી ઉપરોક્ત લેખ જે વલ્લભી સંવત ૮૫૦ અથવા વિક્રમ સંવત ૧૨૨૫ની સાલનો છે તેમાં તેને શિવના અનુયાયી તરીકે જણાવેલ છે. અલખત, રાજા જૈન ધર્મી થયો છે એવી વાતનો પણ એ લેખમાં ઉલ્લેખ નથી; ઉલટું એણે પ્રહસ્પતિને ભેટ આપી (બક્ષીસ કરી) અને જીજ્ઞા શિવ સંપ્રદાયવાળાને બક્ષીસો આપી (શ્લોક ૫૦ મે) તેના સંબંધી હકીકત આપણને કહેવામાં આવે છે અને ત્યાં તેને “ મહેશ્વરનૃપામણિઃ ” (શિવસંપ્રદાયને અનુસરનાર રાજાઓના નેતા) તરીકે વર્ણવવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી શૈવમતના પૂજારીએ અને પોતાના અનુયાયી વર્ગમાંના એક તરીકે ગણવાને તાકાત બતાવી છે. તેની સાથે એવી પણ હકીકતો હતી કે જેથી જૈનો તેને પરમાર્હતનું ખિરૂદ આપવાને શક્તિમાન થયા. આ પ્રમાણે હોય તો હેમચંદ્રનો વિજય તદ્દન પરિપૂર્ણ નહોતો, છતાં એક વેદબાહ્ય ધર્મના ગુરૂ રાજસત્તાધીશ ધર્મ સ્વીકાર કરનાર ઉપર જેટલું આધિપત્ય મેળવી શકે તેટલું તે ચોક્કસ મેળવી શક્યા હતા. શૈવધર્મમાંથી એ કુમારપાળને તદ્દન બહાર ખેંચી લાવવાને શક્તિમાન ન થયા એ ખરૂં છે; પણ છતાં રાજપાસે આણું જૈનમતનાં અગત્યનાં વ્રત-પવ્યખાણો લેવાવવામાં અને રાજકારણમાં ઘણી લાગવગ મેળવવામાં એ જરૂર ફોહમંદ થયા. એ ખરૂં છે કે ગુજરાતના ઘણાખરા લોકોએ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરવાના અર્થમાં ગુજરાત જૈન પ્રાંત-જૈન રાજ ન થયો.

એ ધર્મનો મોટા પાયાપર પ્રચાર એ કારણે પણ ન થયો કે એ ધર્મના નિયમો જીવનના જરૂરી ધંધા (દાખલા તરીકે ખેતીવાડી) કરવાની બાબતમાં એના અનુયાયીને પ્રાતબંધ કરતા હતા; છતાં પ્રાણીવધની સામેના ફરમાનો, હાફ વગેરે અપેક્ષા પદાર્થો પીવા વિરૂદ્ધના કાયદા, જુગાર અને નસીબના દા માંડવા વિરૂદ્ધના કાયદાઓની અસર પ્રત્યેક અને સર્વ ઉપર થઈ હતી અને તેમાં જૈનધર્મના અતિ મહત્ત્વના નિયમોનું જરૂર ફરજિઆત પાલન થતું હતું.

કુમારપાળના જૈનધર્મ સ્વીકાર પછીની હેમચંદ્રની સાહિત્યક કૃતિઓ.

હેમચંદ્રનો રાજા પરનો કાળુ ઘણો મજબૂત હતો તે વખતે તે સંબંધ નીલાવવામાં હેમચંદ્રનો ઘણો સમય જરૂર વ્યતીત થતો હોવો જોઈએ, ત્યારે પણ હેમચંદ્ર પોતાના સાહિત્યવિષયક ઉચ્ચાભિલાષોને સત્યનિષ્ઠ રહ્યા. ઉપર જણાવેલ યોગશાસ્ત્ર અને તેના ઉપરની ઘણી વિસ્તૃત વૃત્તિ (ટીકા) ઉપરાંત વિક્રમ સંવત ૧૨૧૬ અને ૧૨૨૯ વચ્ચે સંતપુરૂષોનાં ચારિત્રોનો સંગ્રહ “ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્ર” નામનો ગ્રંથ એણે લખ્યો. એ અતિ ઉત્તમ ૬૩ મહાપુરૂષોનાં જીવનચરિત્રો છે. એ ગ્રંથ ૬૩ પૂર્વોમાં ૨૪ જિનો (તીર્થંકરો), ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, (અથવા હિંદુસ્તાનના સાર્વભૌમ નરપતિઓ), નવ વિષ્ણુદેવો, નવ બળદેવો અને નવ વિષ્ણુદ્વિષો અથવા વિષ્ણુના અવતારના નવ દુશ્મનોની કથાઓ આપે છે. એના વધારા તરીકે ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ અથવા “સ્થવિરાવલી ચરિત” માં પુરાણા ૬૩ પૂર્વીઓ (ચૌદ પૂર્વીઓ) જંબૂસ્વામીથી માંડીને વજ્રસ્વામી સુધીનાનાં ચરિત્રો આપે છે. તેઓ પૂર્વકાળના ‘પૂર્વો’ નામના ધર્મગ્રંથોને બાણનારા હતા. લગભગ આખો ગ્રંથ અનુષ્ટુપ્, છંદમાં લખેલો છે અને તેને લેખક મહાકાવ્ય અથવા પદ્ધતિસરના મહાન પદ્ય તરીકે વર્ણવે છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. એટલો મોટો છે કે એનો મહાભારતની સાથે સરખામણીનો હાવો કંઈક અશે વાજળી

ઠરે છે. એનું નિદર્શન વિભાગોને પર્વમાં વહેંચવાથી થાય છે. જિનમંડનના કહેવા પ્રમાણે એમાં ૩૬૦૦૦ અનુષ્ટુપ શ્લોકો છે.^{૮૮} એ ગ્રંથને યોગશાસ્ત્ર પછી લખવામાં આવ્યો છે, કારણ કે યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં એ ગ્રંથનું કોઈપણ ટાંચણ કરવામાં આવ્યું નથી, પણ ઉલટું બીજા હાથ ઉપર ૩-૧૩૧ મી નોંધોમાં સ્થૂળભદ્ર ગુરૂની કથા વર્ણવામાં આવી છે તે પરિશિષ્ટ પર્વ ૮-૧૯૭ અને ૯-૫૫-૧૧૧ પ્રમાણે શબ્દેશબ્દ એકસરખી છે. માત્ર પ્રવેશક શ્લોકોમાં તફાવત પડે છે અને અહીંતહીં છુટા-છવાયા પાઠાંતરો છે, પણ અર્થની બાબતમાં તેઓમાં કાંઈ ખાસ જીવ જોવો તફાવત દેખાતો નથી; તેથી વગરભૂલ્યે એમ લાગે છે કે યોગશાસ્ત્રની ટીકામાંથી અમુક ફકરાઓ લઈ લઈને તેને પણ પરિશિષ્ટ પર્વમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. બીજા હાથ ઉપર “ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષ ચરિત્ર ” ગ્રંથ “ દ્વયાશ્રયકાવ્ય ” પહેલાં લખવામાં આવ્યો હતો અને કાંઈ નહિ તો એ ગ્રંથના છેલ્લા પાંચ સર્ગો લખવામાં આવ્યા તે પહેલાં લખવામાં આવ્યો હતો. આ વાત માટે મેરૂતુંગે જણાવ્યું છે કે આ કાવ્યમાં અસલ જયસિંહ-સિદ્ધરાજના વિજયો વર્ણવવામાં આવ્યા હતા તે વાત સ્વીકારી લઈએ અને સાથે એટલું પણ સ્વીકારીએ કે એ કાવ્યનો પછવાડેનો ભાગ આગળ ઉપર ત્યારપછી ઉમેરવામાં આવ્યો હતો (પૃ. ૧૮૬) તો જ એ પ્રમાણે બંધબેસતી આવે તેમ છે.

“ મહાવીર ચરિત્ર ” કરતાં “ દ્વયાશ્રય ” કુમારપાળનો ઇતિહાસ જરા વધારે આગળ લઈ જાય છે, કારણ કે પૃ. ૧૯૮ ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તે દેવપદ્મના પાર્શ્વનાથનું વિશાળ મુંઠર મંદિર બંધાવવાની વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ હકીકતના સંબંધમાં ‘ મહાવીર ચરિત્ર ’ ચૂપ છે, પણ કુમાર-

વિહારની બાંધણી જે થોડી વહેલી થઈ હતી તે પરત્વે જે સંયો-
ગોને પરિણામે એનું વિધાપન થયું હતું તેની વિગતો મહાવીર
ચરિત્ર આપે છે. સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય પછી પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય અથવા
કુમારપાળ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું હતું. આ નાની કૃત કુમાર-
પાળને જ માત્ર ઉદેશીને તૈયાર કરવામાં અને અર્પણ કરવામાં
આવી છે. એમાં એની ધર્મશ્રદ્ધા અને વીતરાગદેવપરતાની
પ્રશંસા કરવામાં આવી છે; પણ એની સાથે પ્રાકૃત વ્યાકરણના
નિયમોનાં દૃષ્ટાંતો-દાખલાઓ આપવામાં આવ્યાં છે.^{૯૦}

એ છેવટના કાળનું છેલ્લું વૈજ્ઞાનિકાંકાર્ય તે ઘણેભાગે અભિ-
ધાનચિંતામણિની ટીકાની કૃતિ છે. આ કૃતિમાં યોગશાસ્ત્ર
અને ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર-એ બન્ને ગ્રંથોને ટાંકવામાં
આવ્યા છે, તે હકીકત સાબીત કરે છે કે આ ગ્રંથ વિક્રમ
સંવત ૧૨૧૬ પછીના સમયનો છે અને તે ગ્રંથ ગ્રંથકર્તાના
જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં લખવામાં આવ્યો છે. એ ગ્રંથ એમની
સર્વથી છેલ્લી જ કૃતિ હતી એમ દર્શાવનાર એક બીજી પણ
હકીકત છે. એ અભિધાનચિંતામણિ^{૯૧} એક અર્થવાચી અનેક
શબ્દોનો સંગ્રહકોશ હતો. તેની સાથે ધનીક સંબંધ રાખનાર
અનેકાર્થ કોષ ગ્રંથ છે. એમાં એક શબ્દના અનેક અર્થો
આવે છે. એ બીજા ગ્રંથથી અભિધાનચિંતામણિનું કાર્ય પૂરું
થાય છે. એ અનેકાર્થ કોશપર “ અનેકાર્થ કૈરવાકાર
કામુદી ” નામની ટીકા જરૂર છે. એટલી વાત છે કે એ ટીકા
હેમચંદ્રની પોતાની લખેલી નથી, પણ એના શિષ્ય મહેન્દ્રે એના
(હેમચંદ્રના) નામથી એના મરણ પછી લખેલી છે. એ વાત ગ્રંથને
છેડે લખેલી પ્રશસ્તિમાં આપણે નીચે પ્રમાણે વાંચીએ છીએ.^{૯૨}

૧ “ સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રના વિનેય શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ આ
ટીકા પોતાના ગુરૂના નામથી લખી. ”

૨ “ અસાધારણ સગવડોથી અન્વિત થયેલા જ્ઞાન અને પૂર્ણતાના ભંડાર સુપ્રસિદ્ધ ગુરૂ હેમચંદ્રની કૃતિ ઉપર ખુલાસાઓ લખવાની શક્તિ (આવડત) મારા જેવા નિર્ભાગીમાંથી તો ક્યાંથી લભ્ય થાય ? છતાં મેં તેનાપર ખુલાસા કર્યા છે તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ નથી; કારણ કે તે મહાન ગુરૂ જે મારા હૃદયમાં નિરંતર વસે છે તેના સુખ ખુલાસાઓનું મેં આમાં પુનરાવર્તન કર્યું છે. ”

એ છેલ્લા શબ્દો બતાવે છે કે મહેંદ્રે જ્યારે લખ્યું ત્યારે હેમચંદ્ર મરણ પામ્યા હતા અને સદ્ગત તરફના સદ્ભાવ-ભક્તિને પરિણામે તેમણે જે સુખેથી ખુલાસાઓ કર્યા હતા તે મહેંદ્રે લખી નાખ્યા અને તેમને તેના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા. હેમચંદ્રે તેટલા માટે એ કૌશળી બીજા વિભાગપર ટીકા લખવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે, પણ પોતાની યોજના પાર પડે તે પહેલાં તે મરણ પામ્યા હોય એમ લાગે છે. આપણે તેટલા માટે એમ ધારીએ કે પ્રથમ વિભાગપરની ટીકા થોડા વખત પહેલાં જ પૂરી થઈ હશે. એ હકીકત અહીં ફરીવાર જણાવવી યોગ્ય છે કે (જુઓ પૃ-૨૦૨) શેષાખ્યનામમાળા ગ્રંથને અસલથી જ અલિ-ધાનચિંતામણિની ટીકાના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવ્યો હોય તો તે પણ આ છેવટના સમયની જ કૃતિ હોય. આ અલિપ્રાયના ટેકામાં આવા જ પ્રકારનો એક પ્રસંગ ટાંકી શકાય તેમ છે. યોગ-શાસ્ત્રની ટીકામાં પદ્મચર્યાના વધારે મૂળમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે. (જુઓ નોટ નં. ૬૦). આ મુદ્દા ઉપર ચોખવટ-સ્પષ્ટતા કૌશળીની ટીકાની તાડપત્રની પ્રતોની શોધખોળ કરવામાં આવે તો જ થઈ શકે. પ્રભાવકચરિત્ર (નોટ નં. ૭૪) માં ઉલ્લેખ કરેલો જૈન ન્યાયગ્રંથ જેનું નામ ત્યાં “ પ્રમાણુમિમાંસા ” આપવામાં

આવ્યું છે, પણ જેને પ્રતોમાં “ સ્યાદ્વાદમંજરી ” કહેવામાં આવે છે^{૯૩} તેની તારિખના સંબંધમાં હું કંઈ કહી શકતો નથી; છતાં એ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ યોગશાસ્ત્રની ટીકામાં મળતો નથી તેથી એ ગ્રંથ પણ વિક્રમ સંવત ૧૨૧૬-૧૨૨૯ દરમ્યાનનો હોવાનો કદાચ સંભવ ગણાય.

અહીં હેમચંદ્રની કૃતિઓનું પત્રક પૂરું થાય છે. પ્રભાવક-ચરિત્રના ગ્રંથકર્તા ખરેખર કહે છે કે-“ મારા જેવા સાદા માણસો ” (નોટ-૭૪) એ મહાત્મ ગુરૂના સર્વ ગ્રંથો જાણતા નથી અને રાજશેખર તો બહુ જોરથી કહે છે કે હેમચંદ્રે ત્રણ કરોડ (૩૦,૦૦૦,૦૦૦) શ્લોકો લખ્યા હતા. આ હકીકત પટ્ટાવલિ અથવા ગુર્વાવલિઓમાં વારંવાર પુનઃ પુનઃ ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે, છતાં એ સ્વાભાવિક રીતે જ ન માનવામાં આવે તેવી અતિશયોક્તિ (અત્યોક્તિ) છે. અત્યારસુધીની હકીકત પ્રમાણે હેમચંદ્રને હિસાબે તેની કૃતિઓ પરત્વે એક લાખ લગભગ શ્લોક થાય તેથી વધારે માનવાનું કંઈ કારણ નથી. અને એક વધારે ભાર મૂકવા યોગ્ય હકીકત એ છે કે ખંભાત, જેસલમીર અને અણહિલવાડના ભંડારોની શોધખોળોએ પ્રભાવકચરિત્રના પત્રકમાં આપેલ ગ્રંથો ઉપરાંત એક પણ વધારે હેમચંદ્રની કૃતિને પ્રકાશમાં આણી નથી.

હેમચંદ્ર જેમ લેખક તરીકે ખૂબ ઉદ્યોગી હતા, તેમજ ગુરૂ તરીકે પણ ઓછા ઉદ્યોગી ન હતા. તેનો સર્વથી વૃદ્ધ-મોટો સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય એક આખવાળો રામચંદ્ર હતો. એના સંબંધમાં ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. (પૃ. ૧૮૭) એના સંબંધમાં પ્રબંધો કહે છે કે એણે સો કૃતિઓ રચી હતી. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં એનાં બે નાટકો શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે: રઘુવિલાપ અને નિર્ભય ભીમ. આ નિર્ભય

ભીમ(વ્યાયોગ)ની નીચે સહી કરતાં એના અંતભાગમાં રામચંદ્ર પોતાને માટે શત્રુવંધકર્તૃ ‘એક સો કૃતિના કર્તા’ શબ્દ વાપરે છે. એના ઉલ્લેખ ઉપરાંત પ્રખંધો જૂદે જૂદે પ્રસંગે ગુણચંદ્ર, યશશ્ચંદ્ર, બાલચંદ્ર અને ઉદયચંદ્રનાં નામોનો નિર્દેશ કરે છે. આમાંનો ઉદયચંદ્રનો ઉલ્લેખ વ્યાકરણની ખૂહરવૃત્તિના ઉપસંહારમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે (નોટ ૩૪). અનેકાર્થકોશની ટીકા ઉપર જણાવ્યું છે તેમ એક છઠ્ઠા શિષ્ય મહેંદ્રના અસ્તિત્વની સાક્ષી પૂરે છે અને કુમારવિહારની પ્રશસ્તિ આપણને વર્ધમાનગણિ નામના સાતમા શિષ્યનો પરિચય કરાવે છે. પ્રચલિત દંતકથાઓ, અલબત્ત, આવડી નાની સંખ્યાથી સંતોષ પામતી નથી. અત્યારે પણ શાહીના ડાઘા વાળો એક પથ્થર અણહિલવાડમાં ખતાવવામાં આવે છે અને એ પથ્થર ઉપર હેમચંદ્રનો તકીઓ રહેતો હતો એમ ધારવામાં આવે છે. જૈનો કહે છે કે એની આસપાસ સો શિષ્યો વીંટળાઈને બેસતા હતા અને ગુરુમહારાજ જે કૃતિઓ તેઓને લખાવતા હતા તે તેઓ સખી લેતા હતા.

હેમચંદ્ર-કુમારપાળ સંબંધ પરત્વે

કથાઓ અને તેના અંત સંબંધી વાતો.

કુમારપાળના જૈનધર્મના સ્વીકાર પછી હેમચંદ્રની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી અગાઉ વિગતો આપવામાં આવી છે તે ઉપરાંત હેમચંદ્ર અને કુમારપાળના સંબંધ પરત્વે અને બીજા બનાવોને અંગે પ્રબંધોમાં ઘણી વાતો છે. જો કે આમાંનો ઘણીખરી વાતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વગર મૂલ્યની-બીનઉપયોગી છે, છતાં પરિપૂર્ણતાની ખાતર એનો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ કરી જઈએ. ધારવામાં આવી શકે તે પ્રમાણે એવી વાતોની સંખ્યા પ્રભાવકચરિત્રમાં ઓછામાં ઓછી છે. એ કૃતિ માત્ર પાંચ જ કથાઓ આપે છે. મેરૂતુંગ સોળ વાર્તાઓ આપે છે. રાજશેખર એમાં થોડી વધારેનો ઉમેરો કરે છે. વળી જિનમંડન એમાં પણ થોડી વધારેનો ઉમેરો કરે છે, અને બીજી કથાઓનું અલંકારિક કલામય વર્ણન આપે છે. એમાં પુરાણ સાહિત્યને વધારે ઓજસ્વા બનાવવામાં આવ્યું છે. એ વાર્તાની હકીકતને અંગે એ સર્વના બે મોટા મુખ્ય વિભાગો પાડી શકાય, એક વિભાગમાં હેમચંદ્રના જ્ઞાન અને વર્તન (ચરિત્ર) ની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને બીજામાં કુમારપાળની હેમચંદ્ર તરફ ભક્તિ અને તેનો જૈન ધર્મ તરફનો પ્રેમ સાબીત કરવામાં આવ્યો છે.

હેમચંદ્રના સંબંધમાં શરૂઆતમાં એણે બુદ્ધેબુદ્ધે પ્રસંગે બનાવેલી કહેવાતી અનેક પદકૃતિઓ (શ્લોકો વિગેરે) મોટી સંખ્યામાં

ટાકવામાં આવી છે. જ્યારે કુમારપાળ રાજા અપુત્ર મરણ પામનાર વ્યાપારીઓનાં માલ-મિલકત જપ્ત કરવાનું ઇચ્છી દે છે ત્યારે મેરૂતુંગ હેમચંદ્રપાસે કુમારપાળના ગુણગાન કરાવે છે; છતાં આ સંબંધનું તેનું વક્તવ્ય પ્રભાવકચરિત્રસાથે મળતું આવતું નથી. જે શ્લોક મેરૂતુંગના કહેવા પ્રમાણે “ વિદ્વાન વ્યક્તિ ” નો કરેલો છે તે શ્લોક પ્રભાવકચરિત્રકાર હેમચંદ્રનો છે એમ કહે છે અને મેરૂતુંગ જે શ્લોક હેમચંદ્રનો બનાવેલો કહે છે તે પ્રભાવકચરિત્રમાં દેખાતો જ નથી. ત્યારપછી મેરૂતુંગ એક શ્લોક ટાંકે છે. એ શ્લોકમાં હેમચંદ્રના મુરખી ઉદયનના બીજા પુત્ર આમ્બલટની ભરૂચમાં સુવ્રત (મુનિસુવ્રત) ના મંદિરની પૂર્ણાહુતિ માટે પ્રશંસા કરવામાં આવી છે અને તે ઉપરાંત એ તીર્થંકરની પ્રશંસામાં એક ગીત-ગાયન પણ મેરૂતુંગ ટાંકે છે. આ બાબતમાં ઉપર જે પ્રથમ શ્લોકની હકીકત કહી તેનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિત્ર પણ કરે છે. એ ઉપરાંત પ્રબંધચિંતામણિ, હેમચંદ્રે શત્રુજય ઉપર બનાવેલ કહેવાતો એક પ્રાકૃત-દંડક અને એક અપભ્રંશની અર્ધ કવિતા (શ્લોકાર્ધ) રચી કરે છે. એની અંદરની હકીકત એક સાધુના મુખને યોગ્ય જણાતી નથી, કારણ કે એમાં શુણ્ઠિકા-નાચનારીની હકીકતનો ઉલ્લેખ આવે છે. જિનમંડનની વાર્તાની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. આમાંની ઘણીખરી વાતો કુમારપાળે લીધેલા જૈનનાં બાર વ્રતોના નિવેદનમાં માલૂમ પડે છે.^{૯૫}

બ્રાહ્મણ પૂજારીઓ રાજાનાં વ્રતોનું ભંગ કરાવવા મથી રહ્યા હતા, તેની સાથે રાજા કેવી રીતે વર્તતો હતો તે સંબંધીની કથા ઉપરની સાળીતીઓ કરતાં પણ એની કાવ્યવિચક્ષણતાને અંગે ઘણું વધારે રસાત્મક વર્ણન પૂરું પાડે છે. એ વાર્તા કદાચ આધાર વગરની (Apocryphal) પણ હોય. આ વાતનું

પ્રથમ મૂળ રાજશેખરમાં મળે છે. તે એ વાર્તાને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

“ જીવતાં પ્રાણીઓનાં જીવનરક્ષણસંબંધી કુમારપાળે કર્મમાન બહાર પાડ્યાં પછી થોડે વખતે આસો માસનો શુકલ-પક્ષ આવ્યો (અજવાળીયું). તે વખતે દેવી કંટેશ્વરી અને બીજી દેવીઓના પૂજારીઓએ રાજાને જણાવ્યું કે— ‘ મહારાજ ! વડીલોના નિયમ પ્રમાણે રાજાએ સાતમને દિવસે સાત સો બકરાં અને સાત ભેંસા (પાડા) દેવીને આપવાં જોઈએ, આઠમને દિવસે આઠ સો બકરાં અને આઠ ભેંસો અને નોમને દિવસે નવ બકરાં અને નવ ભેંસા દેવીને ચઢાવવાં જોઈએ. ’ રાજાએ જ્યારે આ હકીકત સાંભળી ત્યારે તે હેમચંદ્રપાસે ગયો અને તેને તે સર્વ વાત જણાવી. મહાન ગુરૂએ રાજાના કાનમાં કાંઈ વાત કરી, એટલે રાજા ઉભો થયો અને તેમનો જે હક્ક હતો તે આપવાનું વચન આપ્યું. રાત્રે દેવીઓનાં મંદિરમાં જનાવરોને લઈ જવામાં આવ્યાં. પછી તેના દરવાજા મજબૂત બંધ કરવામાં આવ્યા અને વિશ્વાસુ રજ-પુતોને ચોકીઆત તરીકે ગોઠવવામાં આવ્યા. બીજે દિવસે સવારે રાજા પોતે મંદિરપાસે આવ્યો અને મંદિરના દરવાજા ઉઘડાવ્યા. મંદિરની વચ્ચે સર્વે જનાવરો ચરતાં હતાં અને પવન-વટોળીઆથી સુરક્ષિત સુવાના સ્થાનવડે તાજાંમાજાં થયેલાં દેખાતાં હતાં. પછી રાજાએ કહ્યું— ‘ પૂજારીઓ ! મેં તો દેવીઓને આ જનાવરો ધરી દીધાં હતાં. જો દેવીઓની ઇચ્છા હોત તો તેઓને દેવીઓએ ખલાસ કરી નાખ્યાં હોત, પણ તેઓને પૂરાં કરવામાં આવ્યાં નથી તેથી એમ જણાય છે કે દેવીઓ માંસમાં કોઈ પ્રકારનો આનંદ લેતી નથી; પણ તમને

માંસ ગમે છે ! માટે તમે તદ્દન ચૂપ થઈ જાઓ. હું જીવતાં પ્રાણીઓ મારી નાખવા હમ્મશ નહિ.' પૂજારીઓએ પોતાના માથાં નીચાં કરી દીધાં. બકરાંઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા; પણ રાબાતે દેવીઓ પાસે અન્નનું નૈવેદ્ય ધર્યું અને તે કિંમતમાં બકરાંની જેટલું જ મૂલ્યવાન હતું. ”૬૬

આ વાર્તાને જિનમંડળ જરા ટુંકા આકારમાં આપે છે તે બાઈબલમાંની ઇલીજાહ અને બાલના પાદરીની વાર્તાને કેટલેક અંશે યાદ કરી આપે છે, પણ એ બાઈબલની વાર્તાને આ સ્વરૂપે ગોઠવી હોય એવું તો લાગ્યેજ ધારી શકાય. કદાચ એ વાર્તા તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થઈ હશે. જો તે માત્ર બનાવટ જ હોય તો પણ તે સારી બનાવટ છે, કારણ કે કુમારપાળે જૈનધર્મને સ્વીકાર કર્યા પછી કેવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેઠી અને તેના માર્ગમાંથી તે દૂર કરવાને અંગે તેના ધર્મગુરુનું વર્તન કેવા પ્રકારનું હતું તે બાબતનો તે ઘણેભાગે આબેહુબ ચિત્તાર પૂરો પાડે છે. એ નોંધ કરવા લાયક છે કે આ વાર્તા પ્રમાણે કટેશ્વરીનો મત નિર્મૂળ કરવામાં આવ્યો નહોતો, પણ લોહીતર્પણના મતમાંથી વગર લોહીના મતમાં ફેરવી નાંખવામાં આવ્યો હતો.

મેરૂતુંગે આપેલી બે બીજી વાર્તાઓ હેમચંદ્ર પોતાના શત્રુઓ તરફ કેવી રીતે વર્તતા હતા તે બતાવે છે. પહેલી વાર્તા આ પ્રમાણે છે:—બળવાન શૈવ પૂજારી બૃહસ્પતિએ દેવપદ્મમાં કુમારવિહારને અંગે કોઈ પ્રકારની બફાળી વહોરી. એને અંગે હેમચંદ્રની એના ઉપર અવકૃપા થઈ અને તેને પરિણામે એ પોતાનો હોદ્દો ખોઈ બેઠો. પછી એ બૃહસ્પતિ અણહિલવાડ આવ્યો, શોદાશ્વયાક ભણ્યો અને એ જૈન ગુરુની સેવા આદરી વિજ્ઞાપ્ત કરતી એક કવિતાએ હેમચંદ્રને ઠંડા કર્યા અને

અને શિવમંદિરના રક્ષકનું સ્થાન ખૂંડસ્પતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શક્યો.

એક વામદેવ અથવા વામર્ષિ નામનો પુરાણો દુશ્મન જે જયસિંહના સમયમાં હેમચંદ્રનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો તેની સાથે કામ લેવામાં હેમચંદ્રે મક્કમતાસાથે એટલી જ શાંતિપ્રિયતા બતાવી. જ્યારે હેમચંદ્રને ખૂબ ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું ત્યારે એ વામદેવે હાસ્ય કરનારી એક કવિતાવડે એની મશ્કરી કરી. એની સબ્લ તરીકે એને એના નોકરોએ બાલાંથી ઘરમાંથી અપમાનસાથે કાઢી મૂક્યો અને ‘લોહી વગરની દેહાંતદંડની સબ્લ’ (અશસ્ત્રવધ) તેને કરવામાં આવી. રાજદરબારમાંથી તેને જે આવક તરીકે વૃત્તિ મળતી હતી તે ખંધ કરી દેવામાં આવી. વામર્ષિ તો પછી ભિક્ષા માગીને જે અનાજ એકઠું કરે તે પર જીવવા લાગ્યો અને પોતાના દુશ્મનની નિશામ (ઉપાશ્રય?) સામે ઘણીવાર ઉભો રહેવા લાગ્યો. એક દિવસ આના અને ખીજા રાજકુમારો ત્યાં યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં હતા તે વખતે વામર્ષિએ “ખરેખરી લાગણીથી” એ ગ્રંથની સ્તુતિ એક શ્લોકમાં કરી. આથી હેમચંદ્રનો તેની સાથે પુનઃ સંબંધ થયો અને હેમચંદ્રે તેની અસલ હતી તેના કરતા બમણી વૃત્તિ કરાવી આપી. ૯૭

ઉપર પૃ. ૧૯૫ માં જે હકીકત લખવામાં આવી છે તે પ્રમાણે એ શૈવ પૂજારી અને જૈન સાધુ હેમચંદ્ર સારા મિત્રો હતા. એ વાતના કરતાં ખૂંડસ્પતિની જે વાર્તા અહીં આપવામાં આવી છે તે એનો અને હેમચંદ્રનો સંબંધ વધારે ચોખવટ-વાળા પ્રકાશથી ઘણે ભાગે રજુ કરે છે.

એટલું છતાં પ્રબંધોમાં જે કથાનકો આપવામાં આવ્યા છે તેની મોટી સંખ્યા હેમચંદ્રની અસાધારણ શક્તિઓ, એની ભવિષ્ય-

વાણીની બક્ષીસ, બહુ જુના ભૂતકાળનું એનું જ્ઞાન, વ્યંતરાદિક પર એનું પ્રભુત્વ અને જૈનધર્મની વિરૂદ્ધ પડતી બ્રાહ્મણ દેવી-શક્તિઓ પરનો એનો કાબૂ કેવો હતો તેનું વર્ણન કરે છે. પ્રભાવક-ચરિત્રમાં હેમચંદ્રની એક ભવિષ્યવાણીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી હતી. ત્યાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે કલ્યાણકટકના રાજાએ પોતાના દૂતો મારફતે સાંભળ્યું હતું કે કુમારપાળ જૈન થઈ ગયો હતો અને સત્તાહીન થઈ હતો. એ નિવેદનપરથી મોટા લશ્કરને લઈને તે ગુજરાતને સર કરવા ચઢી આવ્યો. મોટી મુશ્કેલી ઉભી થતાં કુમારપાળ હેમચંદ્રપાસે ગયો અને પોતાના દુશ્મનોથી પોતે છુટાઈ જશે કે નહિ ? એવો સવાલ પૂછ્યો. હેમચંદ્રે રાજાને ધીરજ આપીને કહ્યું કે જૈન શાસનદેવીઓ ગુજરાતનું રક્ષણ કરી રહી હતી અને વધારામાં જણાવ્યું કે દુશ્મન સાતમે દિવસે મરણ પામશે.

વસ્તુતઃ ત્યારપછી થોડા વખતમાં કુમારપાળના દૂતો ખબર લાવ્યા કે ભાવિષ્યવાણી સાચી પડી છે. મેરૂતુંગ અને જિનમંડન બન્ને આ કહે છે છતાં તેઓના વર્ણનમાં દુશ્મન રાજા તે મધ્યપ્રાંતમાં આવેલા દેહલ અથવા તીવારનો રાજા કહ્યું હતો. તેઓ પણ જણાવે છે કે એ રાજા ગુજરી ગયો; રાત્રીએ કુચ કરતાં હાથીના હોદા ઉપર તે ઉઘી ગયો, પોતાના સોનાના કંઠાથી એ વડના ઝાડે લટકી પડ્યો અને ગુંગળાઈને મરણ પામ્યો. દેહળના કહ્યુંનો સમય કુમારપાળ પહેલાં એક સો વર્ષ લગભગ આવે છે અને બીજી જગ્યાએ મેરૂતુંગે સાચી રીતે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે પહેલાં બીમદેવનો તે સમકાલીન હતો.^{૯૯}

ભવિષ્યવાણી કરવાની એની શક્તિનો પૂરાવો, મેરૂતુંગના કહેવા પ્રમાણે, હેમચંદ્રે પૂરો પાડ્યો હતો. એ પ્રસંગ રાજાની

પૂર્વ જીંદગીના ઇતિહાસની હેમચંદ્રે 'કરેલી' જાહેરાત હતી. રાજશેખર અને જિનમંડન આ બાબત ઘણા વિસ્તારથી રજુ કરે છે અને ઉમેરે છે કે હેમચંદ્ર પોતે તે કહી શક્યા નહિ, પણ તે માટે તેણે વિદ્યાદેવીઓને હાજર કરી. આ પ્રસંગને લઈને જયસિંહસાથે પોતાની 'હુશ્મનાઈ' શા કારણે હતી તે રાજના સમજવામાં આવ્યું અને જિનમંડન કહે છે તે પ્રમાણે, તે પોતાના ગુરૂના પાંડિત્યથી એટલો બધો આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયો કે એણે (રાજાએ) હેમચંદ્રને ' કલિકાલસર્વજ્ઞ ' (કળિ-યુગમાં સર્વ હકીકતના જ્ઞાતા) નું ખિરૂદ અર્પણ કર્યું.^{૯૯} આવા પ્રસંગો બીજા અનેક જૈન સાધુઓએ કહેલ છે તે પ્રમાણે રાજાનું પૂર્વ જન્મમાં શું પ્રારબ્ધ (કર્મ) હતું તે કહ્યું હોય તો તે જરાપણ ન બનવાબેગ નથી. એની જે હકીકત જાળવી રાખવામાં આવી છે તે હેમચંદ્રે કહેલા પૂર્વ વૃતાંત-ને જ બરાબર આબેહુબ રજુ કરે છે કે નહિ તે તદ્દન બીજો સવાલ છે.

જિનમંડનની એક ત્રીજી વાર્તા હેમચંદ્રમાં દ્રુરદશીતા (Clairvoyance)ની શક્તિ હતી એવો ખ્યાલ કરાવે છે. એ ઘણી વિચિત્ર વાત છે, પણ ધીમે ધીમે દંતકથાઓનો વિકાસ કેવો થતો જાય છે તેનો એ દાખાંતિક પ્રત્યય છે. એક વખત હેમચંદ્ર રાજા અને દેવબોધ સાથે બેઠા હતા અને હેમચંદ્ર રાજાને ધર્મશાસ્ત્ર સમજાવતા હતા. દરમિયાન તે એકાએક ચૂપ થઈ ગયા અને મોટેથી એણે હુઃખનો નિઃસાસો નાખ્યો. દેવબોધિએ પોતાના હાથ ચોળ્યા અને મોટેથી બોલ્યા ' કાંઈ નહિ ! ' પછી પાઠ આપવાનું કાર્ય આગળ ચલાવવામાં આવ્યું. હેમચંદ્રે પાઠ આપવાનું પૂરું કર્યા પછી દેવબોધિની

અને એમની વચ્ચે શી હકીકત બની હતી એવો સવાલ રાજાએ હેમચંદ્રને પૂછ્યો. હેમચંદ્રે જવાબમાં રાજાને કહ્યું કે— “ રાજા ! મેં જોયું કે દેવપટ્ટણના ચંદ્રપ્રભના મંદિરમાં એક ઉંદર બળતી દીવાની વાટ લઈ જતો હતો અને તેથી આગનો ભડકો ઉઠ્યો હતો. દેવબોધિએ પોતાના હાથ મસળીને એને ચોલવી નાખ્યો. ” રાજાએ ખાસ એપીઆ દેવપટ્ટન મોકલ્યા તો તેને માલુમ પડ્યું કે હેમચંદ્રે જે કહ્યું હતું તે સર્વ યથાર્થિત હતું. ^{૧૦૦}

પ્રભાવકચરિત્ર પણ હેમચંદ્રની અસાધારણ શક્તિનો એક દાખલો ટાંકી શકે છે. તે કહે છે કે ભરૂચમાં આમ્રભટે સુવ્રત (મુનિસુવ્રત) ના મંદિરનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ત્યારે એને સૈંધવી દેવી અને યોગણીઓસાથે વિરોધ થયો અને તેમણે આમ્રભટને માંદો પાડ્યો. આમ્રભટની માતાએ હેમચંદ્રને સહાય માટે બોલાવ્યા. હેમચંદ્ર ત્યાં પોતાના શિષ્ય ચશશ્ચંદ્રને લઈને ગયા. ત્યાં તેણે દેવીને મંત્રયોગથી વશ કરી અને આમ્રભટને સાજો કર્યો. થોડા દેરફારસાથે આ હકીકત મેરુતુંગ અને જિનમંડનની કૃતિઓમાં મળી આવે છે. ^{૧૦૧}

મેરુતુંગ, જિનમંડન અને રાજશેખર પણ જણાવે છે કે હેમચંદ્રે રાજા કુમારપાળનો કોઠ મટાડ્યો. મેરુતુંગના કહેવા પ્રમાણે આ કોઠના રોગનું કારણ કચ્છના રાજા લક્ષ (લાખા)ની માતાએ લાખાને જીતનાર મૂળરાજ અને તેમ વારસોને આપેલો શ્રાપ હતો. હેમચંદ્રે પોતાની યોગશક્તિથી એને (કુમારપાળને) સારો કર્યો. રાજશેખરના કહેવા પ્રમાણે ચૌ-લુક્યવંશની કુળદેવી કંટેશ્વરીએ હવન-યાગ બંધ કરવાનો બદલો

લીધો (પૃ. ૧૧૩). દેવીએ કુમારપાળને દેખા દીધા અને પોતાના ત્રિશૂળથી રાજના માથામાં ઘા માર્યો. એને પરિણામે રાજને કુબ્દનો રોગ થયો. રાજાએ પોતાના મંત્રી ઉદયનને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેની પાસે પોતાની પીડાઓની વાત કરી. ઉદયનની સલાહથી હેમચંદ્રની સહાય માગવામાં આવી અને મંત્રેલા પાણીવડે એ રોગને દૂર કર્યો. જિનમંડન આ બંને વાર્તાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન આપે છે અને એ વખત ચમત્કારને થવા દે છે. ૧૦૨

જિનમંડન બીજી બે વાર્તા કહે છે તે આથી પણ વધારે વિચિત્ર છે. પહેલી વાર્તા કહે છે કે જૈન ધર્મના છઠ્ઠા વ્રતમાં કુમારપાળે ચોમાસાની મોસમમાં પોતાની રાજધાની કદિ ન છોડવાનો નિયમ કર્યો હતો. એના બસુસોએ એક વખતે બહાર ક્યું કે ‘ ગર્જનનો શક રાજા એટલે કે ગીઝનીના મુસલમાન પાદશાહે ચોમાસાના વખતમાં જ ગુજરાત ઉપર હલ્લો કરવાનું નક્કી કર્યું હતું.’ કુમારપાળને આથી ભારે ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો તે પોતાનાં વ્રતને વળગી રહે તો પોતાના દેશનો ખત્યાવ ન કરી શકે; જો તે રાજા તરીકે પોતાની ફરજ બજાવવા ઇચ્છે તો જૈનધર્મથી પોતે વિમુખ થાય. આવી ધુંચવણમાં એ તુરત હેમચંદ્ર તરફ ફર્યો. હેમચંદ્રે એને શાંત કર્યો અને સહાય કરવા વચન આપ્યું. પછી હેમચંદ્ર કમળાસને બેઠા અને ઉંડી સમાધિ લગાવી. થોડા વખત પછી આકાશમાંથી ઉડતી પાલખી નીચે ઉતરી આવી. એ પાલખીમાં એક માણસ ઉઘતો હતો. આ ઉઘનાર માણસ તે ગર્જનનો રાજા હતો. હેમચંદ્રે એને પોતાની યોગવિદ્યાને બળે ત્યાં બોલાવ્યો હતો. એણે ગુજરાતસાથે સુલેહ બાજવી રાખવાનું અને છ

માસસુધી પોતાના રાજ્યમાં સર્વ જીવતાં પ્રાણીઓનો ખયાલ કરવાનો હુકમ માન્ય કરવા વચન આપ્યું. ત્યારપછી જ એને છોડવામાં આવ્યો. બીજી વાર્તા તો એના કરતાં પણ વધારે શક્તિ હેમચંદ્રમાં હતી એમ કહેવાનો દાવો કરે છે. એક પ્રસંગે આજે પૂર્ણિમા (પુનમ) હતી કે અમાસ હતી તે મુદ્દાપર હેમચંદ્ર અને દેવબોધિ વચ્ચે ઘણી ખટપટ થઈ. હેમચંદ્રે એમ કહી દીધું હતું કે આજે પુનમ હતી. વાસ્તવિક રીતે આ વાત ખોટી હતી. દેવબોધિએ એટલા માટે એની ખૂબ મશ્કરી કરી. આટલું છતાં પણ હેમચંદ્રે પોતાની હાર જાહેર ન કરી અને જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે તે દિવસની સાંજ તેના અભિપ્રાયની સત્યતા સિદ્ધ કરી બતાવશે. સૂર્ય અસ્ત થયો એટલે કુમારપાળ પોતે પોતાના રાજમહેલની અગાશીપર દેવબોધિ અને રાજ્ય અમલદારોસાથે તે દિવસે ચંદ્રમા ઉગે છે કે નહિ ? તે જોવા માટે ચડ્યો અને ઉતાવળી ચાલે ચાલનાર ઉંટોની એક ટુકડીને પૂર્વ દિશા તરફ રવાના કરવામાં આવી. વસ્તુતઃએ અમાસની રાત્રે પૂર્ણચંદ્રનો ઉદય થયો અને આખી રાત રહ્યા. બીજા દિવસની પ્રભાતે પશ્ચિમ દિશામાં અસ્ત થઈ ગયો. જે રાજદૂતોને પૂર્વ દિશાએ ખૂબ દૂર મોકલવામાં આવ્યા હતા તેમણે પણ પાછા આવીને એ જ પ્રમાણે જોયું હતું તે નિવેદન કર્યું. રાજાના પોતાના ઉપર કરેલા ક્રોધ જાતના કામણથી રાજા છેતરાઈ ગયો હોય એવો આ ચક્રવિકાર નહોતો, પણ એક સહાયક દેવ જેણે તેને સિદ્ધચક્ર આપેલ હતું તેની મદદથી હેમચંદ્રે આ એક પ્રકારનો ચમત્કાર જ બતાવ્યો હતો.^{૧૦૩}

બીજી કક્ષામાં આવે તેવી કુમારપાળની હેમચંદ્ર તરફ પ્રેમ

બતાવનારી કથાઓની સંખ્યા ઘણી નાની છે અને ઘણીખરી પ્રભાવકચરિત્રમાં અગાઉ આવી ગઇ છે તેની તે જ છે. પહેલી વાર્તા જે કુમારપાળનો હેમચંદ્ર તરફ રાગ બતાવી આપે છે તે રાજના બગીચામાં આવેલ તાલના વૃક્ષોને શ્રીતાળ વૃક્ષોમાં ફેરવી નાખવા પરત્વેની છે. તે વાર્તા કહે છે કે-‘ એક વખત હેમચંદ્રની અનેક કૃતિઓની નકલો (કોપીઓ) તૈયાર થતી હતી તે વખતે તાડપત્રોનો જથ્થો ખૂટી ગયો અને બહારથી મોટો જથ્થો મેળવી લાવવાની આશા નહોતી. આવી રીતે પોતાના ગુરૂની પ્રવૃત્તિ અટકી પડે એ હકીકતથી રાજ બહુ ખીન્ન થઇ ગયો. રાજ પોતાના બગીચામાં ગયો. ત્યાં ચાલુ તાલના ઝાંડો ઉભા હતા તેની એણે સુગંધી દ્રવ્યો અને પુષ્પોથી પૂજા કરી, એના થડીઆ ઉપર મોતી-માણેકની માળા ચઢાવી અને એ સર્વ વૃક્ષો શ્રીતાળ વૃક્ષોમાં ફેરવાઈ જાઓ એવી પ્રાર્થના કરી. ખીજે દિવસે સવારે બગીચાના માળીઓએ જાહેર કર્યું કે રાજાશ્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા વૃક્ષો શ્રીતાળ વૃક્ષોમાં ફેરવાઈ ગયાં છે. જે માળી આ સારા સમાચાર લઈ આવ્યો તેમને સુંદર શીરપાવ આપવામાં આવ્યો અને પુસ્તકો લખવાનું કાર્ય આનંદપૂર્વક આગળ વધ્યું.’ આ કથાને જિનમંડને તે જ પ્રમાણે કહી છે, પણ એણે એક મોટો ઇતિહાસ વ્યતિક્રમ Anachronism કર્યો છે. એ એમ કહે છે કે લખનારા(લહીઆ)ઓએ કાગળોથી ચલાવ્યું અને એ વાત રાજાને બરાબર પસંદ આવી નહિ. જૈન ભંડારોની શોધખોળે આપણને બતાવ્યું છે કે કાગળનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં આ વખતની પછી ૧૨૦ વર્ષે તે દેશની મુસલમાનોની જીત પછી દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો.^{૧૦૪}

કુમારપાળનો પોતાના ગુરૂ તરફ ખૂબ રાગ હતો. ની બીજી અને વધારે મોટી સાથીતી પોતાનું રાજ્ય ગુરૂચરણે ધરીને રાજ્યે બતાવી આપી. પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે આ પ્રસંગ આ રીતે બન્યો. સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ ધર્મિષ્ઠ શિષ્યે કરવો જોઈએ એ શિષ્યધર્મ બતાવનાર એક ગાથાનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો. આપણને ત્યારપછી એમ કહેવામાં આવે છે કે હેમચંદ્રે તે બક્ષીસનો અસ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું કે એક ચતિતરીકે પોતે સર્વ પરિત્યજી અને સર્વ વાંચ્છાથી મુક્ત હોવા જોઈએ. રાજા કોઈપણ રીતે એ અસ્વીકારની વાતને તાબે થયો નહિ. તે વખતે મંત્રીઓ વચ્ચે પડ્યા અને સૂચના કરી કે કુમારપાળે રાજા તરીકે રહેવું, પણ ગુરૂની સંમતિ લઈને રાજકાજ ચલાવવું. આ નીકાલ સ્વીકારવામાં આવ્યો અને હેમચંદ્રે યોગશાસ્ત્ર લખ્યું અને તેમાં એક આસ્તિક રાજાએ કેવા પ્રકારનું વર્તન કરવું ઘટે તે તેણે કુમારપાળને બતાવી આપ્યું.^{૧૦૫}

કુમારપાળ રાજાની જૈનધર્મપર શ્રદ્ધા સક્રિયરૂપે ઘણી હતી. તેના ચોક્કસ દાખલાઓ અને પ્રસંગો જિનમંડન આપે છે તે કદાચ વગર આધારના (Apoeryphal) હોય. તે જણાવે છે કે રાજાએ જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારપછી મહેશ્વર અને બીજા દેવોની મૂર્તિઓ જેને તેના પૂર્વગુરૂએ પૂજતા હતા તે સર્વ તેણે બ્રાહ્મણોને આપી દીધી અને પોતાના રાજમહેલમાં તેણે માત્ર જિનોની પ્રતિમાઓને રહેવા દીધી.^{૧૦૬} તે ઉપરાંત હેમચંદ્રની સમક્ષ રાજાએ બાર વ્રતો ઉચ્ચર્યા (લીધા) તેના વિસ્તૃત નિવેદનમાં જિનમંડન હરેક નિયમ રાજાએ કેવી રીતે પાળ્યો અને તેને અંગે તેને કેવા બિરૂદો મળ્યા તેની વિગતો આપે છે. જૈનોના નિયમોના અનુસરણને પરિણામે

જે કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા તે પૈકી નીચેના ખાસ વક્તવ્યને પાત્ર છે. સ્નાતકમું વ્રત જે બીનજરૂરી ભોગ અને પાપને લગતા ધંધાઓનો નિષેધ* કરે છે. તેના પાલનમાં રાજાએ કોલસા પાડવાના ધંધામાંથી થતી ઉપજ તથા બળદ ઉપરનો કર, ભાડાના વાહન (શકટ) પરનો કર વિગેરે વિગેરે છોડી દીધાં અને એને લગતા દફતરોનો તેણે નાશ કરાવ્યો. આરમા વ્રત નીચે એ રાજાએ શ્રાધ્ધો (શ્રદ્ધાવાળા જૈનો) તરફથી મળતો લગભગ બાર લાખનો કર મૂકી દીધો. એ જ કારણસર એણે જરૂરીઆતવાળા જૈનોને ધન આપ્યું અને બીજાઓને અન્ન વહેંચવા માટે એ જ કારણે એણે અન્નસત્રો બંધાવી આપ્યાં. બિરૂદોના સંબંધમાં હેમચંદ્ર એને પ્રથમ વ્રતના પાલનને અંગે ‘શરણાગત-ત્રાતા’ (સહાય માટે આવનારનું રક્ષણ કરનાર) કહેતા, બીજા વ્રતના પાલનને અંગે ‘યુધિષ્ઠિર’ કહેતા અને ચતુર્થ વ્રતના પાલનને અંગે એને ‘બ્રહ્મર્ષિ’ કહેતા.^{૧૦૭}

એ ઉપરાંત સર્વ પ્રબંધોમાં એવી હકીકત પણ આપણને સાંપડે છે કે હેમચંદ્રની સાથે કુમારપાળે ગુજરાતના જૈન તીર્થોની કેટલીક યાત્રા કરી. પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે એના રાજ્યનાં છેવટના ભાગમાં એક જ યાત્રાએ થઈ. એ યાત્રામાં રાજાએ શત્રુંજય અને ગિરનારને લેખ્યા; છતાં એ પોતે ગિરનાર ઉપર ચઢ્યો નહિ પણ પર્વતની તળેટીમાં રહી નેમિનાથની પૂજા કરી. એણે પોતાના મંત્રી વાગ્બટને ડુંગરના રસ્તા વધારે સારા કરાવવાનું કાર્ય સોંપ્યું. મેરૂતુંગનો ‘તીર્થયાત્રાપ્રબંધ’ એને મળતું નિવેદન કરે છે, પણ તેની સાથે તે દેહળના રાજાએ ચોળેલો હલ્લો બોલી દે છે અને ધંધુકાને માર્ગે જૈન કોમના નાયક (સંઘા-

* ભોગોપભોગવિરમણ અને કર્મોદાન વ્યાપારત્યાગ.

(ધપતિ) તરીકે શત્રુજય તરફ જતો રજુ કરે છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે તે વખતે ધંધુકામાં 'ઝોલિકાવિહાર' આ પ્રસંગે રાજા ખંધાવે છે. (૫ ૨૦૯) મેરુતુંગ પણ યાત્રાઓને કુમારપાળના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં મૂકતો દેખાય છે. બીજા હાથ ઉપર રાજશેખર એ યાત્રાઓની વાત રજુ કરે છે આમાંની એક કાઠિયાવાડની હતી અને બીજી સ્તંભપુર અથવા ખંભાતની હતી. આ ખંભાત રાજ્યે પાર્શ્વનાથ મહારાજને અર્પણ કરવાનું ત્યાં ધારવામાં આવેલ જણાય છે. જિનમંડન મેરુતુંગસાથે છેવટે મળતા થાય છે, પણ કુમારપાળનાં કાર્યોની રેખાવલિમાં કહે છે કે રાજ્યે સાત યાત્રાઓ કરી પોતાની જાતને પવિત્ર કરી અને કહે છે કે પહેલી યાત્રા વખતે એણે જિનદેવપાસે એક એક લાખની કિંમતવાળા નવ હીરાઓ અર્પણ કર્યાં. એની કુલ કિંમત નવ લાખની થઈ. ૧૦૮ કુમારપાળના સમયના લેખોમાં આ મુદ્દાને પાકો કરે તેવું કંઈ લખાણ નથી, છતાં પ્રખંધકારે બ્યારે એમ કહે છે કે તેના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં રાજ્યે શત્રુજય અને ગિરનારની ભેટ કરી ત્યારે આપણે તે વાત જરૂર માનીએ. દ્વયાશ્રય-કાવ્ય અને મહાવીર ચરિત્રની આ મુદ્દાપરની ચૂપકીદી બહુ અર્થસૂચક નથી, કારણ કે આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમ કુમારપાળના રાજ્યના છેડા પહેલાં સદર બન્ને કૃતિઓ તૈયાર થઈ ગઈ હતી; બીજા હાથપર બન્ને બુના પ્રખંધો એ બનાવને અંગે એટલું બધું સામ્ય બતાવે છે કે એ વક્તવ્યની સત્યતાના લાભમાં એ ઘણી મહત્ત્વની ફલીલ પૂરી પાડે છે અને એની અવાંતરીય સંભવિતતા માટે એ એટલી જ મહત્ત્વની કોટિ પૂરી પાડે છે. હિંદના રાજ્યો પોતાના રાજ્યના

છેવટના ભાગમાં યાત્રાએ જવાની પદ્ધતિ રાખે છે અને કુમાર-પાળે કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પના જૂદા જૂદા વિભાગોમાં મંદિરો ખંધાવ્યાં હતાં તેથી તેણે જાતે ત્યાં જઈ તે જગ્યાઓ ભેટવાની પોતાની ફરજ માની હોય તે સમજવું સહેલું છે. ખીજા હાથ ઉપર એ યાત્રાની પરિસ્થિતિ સંપૂર્ણ સમ્યાધથી કહેવામાં આવેલ છે તે મુદ્દો ઘણો ચર્ચાસ્પદ છે. જો કુમારપાળે ગિરનારની ભેટ કરી હોય તો પાડોશમાં આવેલ જે દેવપટ્ટનમાં એણે કરાવેલાં પાર્શ્વનાથ અને સોમનાથનાં મંદિરો ઊભાં હતાં તેની ભેટ લીધા વગર છોડી દીધેલ હોય તે વાત ભાગ્યેજ માનવા યોગ્ય લાગે છે. ખંભાતની યાત્રાની વાત તથા સાત યાત્રાઓની હકીકત પછવાડેની કૃતિઓમાં જ માલુમ પડે છે તેથી તેનો આપણી માન્યતા ઉપર, અલબત્ત ખડું હલ્લ ન થાય.

હેમચંદ્રના મૃત્યુસંબંધમાં પ્રબંધકારે કશી વિગતો આપતા નથી. તે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૨૯ માં કાળધર્મ પામ્યા (મરણ પામ્યા) એટલું જ તેણે રજુ કરે છે. એના અહેવાલ પ્રમાણે હેમચંદ્રે પોતે જ ભવિષ્યવાણી ભાળી હતી કે પોતાના ચોરાસીમા વર્ષને અંતે પોતાનું મૃત્યુ થશે. જ્યારે પોતે તે ઉમરે પહોંચ્યા ત્યારે એણે જૈનક્રિયાયોગને અનુસારે જે અંતિમ ઉપવાસો (અનશન) નિર્વાણ તરફ જરૂર લઈ જાય છે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

પોતાના મરણ પહેલાં એણે પોતાનો મિત્ર (કુમારપાળ) જે પોતાને માટે દિલગીર થતો હતો તેને આગામી ભવિષ્ય તરીકે જણાવ્યું કે તે છ માસમાં મરણ પામશે અને છાકરા વગર મરણ પામનાર છે એમ પણ જણાવ્યું અને પોતે જ

જીવતાં જ મરણક્રિયા કરી લેવાનો તેને ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે એણે કહ્યા પછી “ શરીરના દશમા દ્વારેથી એનો પ્રાણ-વાયુ છૂટી ગયો. ” કુમારપાળે એના દેહનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને તેની રક્ષાને તે પવિત્ર માનતો હતો તેથી પોતાના કપાળપર તે લગાડી તેનું તિલક કર્યું. તેના રાજ્યના સર્વ અમીર ભાયાતોએ અને અણહિલવાડના શહેરીઓએ રાજાનું અનુકરણ કર્યું. મેરૂતુંગ ઉમેરે છે કે આજે પણ અણહિલવાડમાં એ હેમખંડ* એ કારણે સુપ્રસિદ્ધ છે. આપણને ત્યારપછી કહેવામાં આવે છે કે કુમારપાળે પોતાની બાકીની જીંદગી ઘણા શોકમાં ગુજારી અને ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને ભવિષ્યવાણીમાં કહ્યું હતું તે જ દિવસે સદ્ધ્યાન-પૂર્વક મરણ પામ્યો. આ પછવાડેનું વાક્ય એમ બતાવતું લાગે છે કે પંડિત માણસોના મરણની પેઠે એણે પણ અણુશણુ કરીને મરવાનો માર્ગ પસંદ કર્યો.

હેમચંદ્રપરત્વે મેરૂતુંગ જેવી હકીકત રજુ કરે છે તેવી જ હકીકત જિનમંડન રજુ કરે છે, પણ એનાં છેલ્લાં વર્ષો પરત્વે એ થોડી વધારે વિગતો પૂરી પાડે છે. તે કહે છે કે હેમચંદ્રના શિષ્યોના કલહથી એ વર્ષો દિલગીરીભરેલાં બન્યાં હતાં. કુમારપાળ વૃદ્ધ થયો હતો છતાં એને છોકરો ન હોવાથી પોતાની પછવાડેના ગાદીવારસની પસંદગીના પ્રશ્નપર ધુંધ-વણમાં હતો. એના ભાઈનો પુત્ર અજયપાળ રિવાજ પ્રમાણે ગાદી ઉપર અથ્ર હક્ક કરતો હતો. બીજા બાળુએ કુમારપાળની દીકરી પ્રતાપમાળાનો પુત્ર હતો. એ બે વચ્ચે કોને વારસ કરવો

એની ઘડભાંજ હતી. હેમચંદ્ર પ્રતાપમાળાના પુત્રના લાભમાં જાહેર થયા હતા, કારણ કે તે લોકપ્રિય અને ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતો. બીજા હાથપર અજયપાળ તુચ્છ મનોવિકારને આધીન હતો, બ્રાહ્મણનો પક્ષપાતી હતો અને તેના કાકાના કરેલા કાચઢાઓ બાબુએ મૂકી દે તેવો હતો. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં પોતાના ગુરૂની ઇચ્છાવિરુદ્ધ અને પોતાના ધર્મના હિતની વિરુદ્ધ બાળચંદ્ર અજયપાળનો પક્ષ કરતો હતો. બીજા હાથઉપર રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર પોતાના ગુરૂને નિમકહલાલ રહ્યા હતા.

કુમારપાળના અંતની હકીકત મેરૂતુંગ કરતાં જિનમંડન કાંઈક ફેરફારવાળી આપે છે. તેના અહેવાલ પ્રમાણે હેમચંદ્રની સલાહ અનુસાર પોતાના ગાદીવારસ તરીકે પ્રતાપમહાની પસંદગી કુમારપાળે જાહેર કર્યા પછી અજયપાળે કુમારપાળને ઝેર આપ્યું હતું. જ્યારે રાજાને ઝેરની અસર જણાવા લાગી ત્યારે તેણે પોતાના રાજકોશમાંથી વિષહન શંખ (છીપલી) મંગાવ્યો. અજયપાળે એ શંખને ફૂર કરી દીધો હતો. રાજાને આ વાતની ખબર પડી એટલે તેણે જૈનવિધિએ મરવાની તૈયારી કરી અને સર્વ પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરીને ત્યારપછી એ મરણ પામ્યો. બ્રાહ્મણપક્ષના ટેકાથી ત્યારપછી અજયપાળ ગાદીપર આવ્યો.^{૧૦૯}

આ અહેવાલોમાંથી આપણે સ્પષ્ટતાથી એટલું તારવી શકીએ કે કુમારપાળ પહેલાં થોડે વખતે હેમચંદ્ર વિક્રમ સંવત ૧૨૨૯ માં મરણ પામ્યા. પોતાની જીંદગીના છેવટના ભાગમાં ગાદીવારસની ખટપટમાં એ ધુંચવાઈ ગયા અને જૈનધર્મના હિત ખાતર એનો પ્રયત્ન હલ્કેદાર વારસને ફૂર રાખવા તરફ હતો એ વાત હકીકત તરીકે અસંભવિત ન ગણાય. આના

સંબંધમાં એમ પણ દલીલ કરી શકાય છે કે સર્વ મૂળાધારો પ્રમાણે તેના મરણ પછી જૈનધર્મસામે સજ્જત પ્રત્યાઘાત થયો હતો અને હેમચંદ્ર અને કુમારપાળના પુરાણ મિત્રો-રામચંદ્ર અને આઞ્જલક (ઉદયનનો પુત્ર) ત્યારપછીના રાજ-વડે બહુ સજ્જત રીતે ત્રાસ પામ્યા હતા. તે જ વખત ગાદી-વારસ તરીકે પ્રતાપમણીની પસંદગી અને કુમારપાળપર ઝેરનો પ્રયોગ એ પણ તદ્દન ન માનવાબ્દે વાત નથી છતાં ચોક્કસાઈથી આપણે એ હકીકતોને ઐતિહાસિક કહીએ તે પહેલાં જિનમંડનના કૃતિસંગ્રહ કરતાં વધારે પુરાણી અને આધાર મૂકવા લાયક કૃતિઓથી એ વાતને પાકી કરવાની જરૂરીઆત રહેશે.

હેમચંદ્રનું જીવનવૃત્ત

તેની નોંધો.

૧. પૂર્વર્ષિચરિત્ર રોહણગિરિ અથવા પ્રભાવકચરિત્રનો છેલ્લો-
આવીશમો શૃંગ હેમચંદ્રના જીવનચરિત્ર પરત્વેનો છે. એમના સંબંધી
સહજ હકીકત નોંધરૂપે એકવીશમા શૃંગમાં પણ આવે છે. હેમચંદ્રે
ત્રિષ્ટિશ્વલાકાપુરૂષચરિત્ર પર પરિશિષ્ટ પર્વ બનાવ્યું તેના અનુસંધાન-
માં આ પ્રભાવકચરિત્ર ગ્રંથ ચંદ્રપ્રભના શિષ્ય પ્રભાચંદ્રસૂરિએ બનાવ્યો
છે અને તે ગ્રંથને વૈયાકરણીય દેવાનંદના શિષ્ય કનકપ્રભસૂરિના શિષ્ય
પ્રણમ્નસૂરિએ નીચે પ્રમાણે શોધ્યો છે.

શ્રીદેવાનન્દશૈલશ્રીકનકપ્રમશિષ્યરાટ્ ।

શ્રીપ્રણમ્નપ્રમુર્જાયાદ્ ગ્રંથસ્યાસ્ય વિશુદ્ધિકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

“ શ્રીદેવાનંદના પ્રવર શિષ્ય શ્રીકનકપ્રભ અને આ ગ્રંથનું
શોધન કરનાર શ્રી પ્રણમ્નમુનિવર જયવંત વર્તો. ” (પ્રભાવક ચરિત્ર શ્રી
આત્માનંદ સભા ભાષાંતર પૃષ્ઠ. ૨.)

શ્રીચન્દ્રપ્રમસૂરિપટ્ટસરસીહંસપ્રમઃ શ્રીપ્રમા-

ચંદ્રઃ સૂરિનેન ચેતસિ કૃતે શ્રીરામલક્ષ્મીમુવા ।

શ્રીપૂર્વર્ષિચરિત્રરોહણગિરૌ શ્રીહેમચંદ્રપ્રથા- (દ્રમ્ભોઃ)

શ્રીપ્રણમ્નમુર્જાદુના વિશદિતઃ શૃંગો દ્વિકદ્વિપ્રમઃ ॥૮૧૧॥

“ શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિના પટ્ટરૂપ સરોવરને વિષે હંસસમાન તથા શ્રી
રામ અને લક્ષ્મીના પુત્ર એવા શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પોતાના વિચારપર
ભેતાં, શ્રી પ્રણમ્નમુનીશ્વરે સંશોધન કરેલ, શ્રી પૂર્વર્ષિઓના ચરિત્રરૂપ

રોહણાયજને વિષે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના ચરિત્રરૂપ આ બાવીશમું શિખર પૂર્ણ થયું. ”

[પ્રભાવકચરિત્ર બાવીશમે શૃંગ આત્મા. સલા બાષાંતર પૃ. ૩૩૫].

૧, ૫, ૭, ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૧૯ અને ૨૧ માં શૃંગની પછવાડેના શ્લોકો પણ પ્રદ્યુમ્નની પ્રશંસા માટે લખવામાં આવ્યા છે. એ પૈકી સત્તરમા શૃંગની પછવાડેના શ્લોક આપણને ઉપયોગી છે, કારણ કે તેમાં પ્રદ્યુમ્નના સમય લગભગ નક્કી કરે તેવું એક કથન મૂકેલું છે. આ છંદમાં કહ્યું છે કે “ સુપ્રસિદ્ધ સૂરિ દેવાનંદ જેણે અભણ લોકોને માટે સિદ્ધસારસ્વત નામનું નવું વ્યાકરણ હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધરીને બનાવ્યું તે તમારા પ્રમોદને વિસ્તારે અને તેના શિષ્ય કનક-પ્રભના શિષ્ય પ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ જેની સરખામણી સ્વર્ગનાં કલ્પવૃક્ષ સાથે કરવા યોગ્ય છે તે શબ્દના રૂપ અને અર્થને શુદ્ધિ કરનારા હોય બાષાને પવિત્ર બનાવનારા છે. ”

મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે--

શ્રીદેવાનન્દસૂરિર્દિશતુ મદમંસા લક્ષણાદ્યેન હૈમા-

દુદ્ધૃત્ય પ્રાજ્ઞહેતોર્વિહિતમભિનવં સિદ્ધસારસ્વતાલયમ્ ।

શાબ્દં શાસ્ત્રં યદીયાન્વયકનકગિરિસ્થાનકલ્પદ્રુમશ્ચ

શ્રીમાન્પ્રદ્યુમ્નસૂરિર્વિવદયતિ ગિરં નઃ પદાર્થં પ્રદાતા ॥ ૩૨૯ ॥

એ શ્લોકનું બરાબર બાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે (શ્રી આત્માનંદ સલાના બાષાંતર પ્રમાણે પૃ. ૨૩૭)

“ તે શ્રી દેવાનંદ પ્રમોદ વિસ્તારે કે જેમણે હૈમવ્યાકરણમાંથી ઉદ્ધરીને સુજ્ઞેને સુગમ બોધ થવા માટે નવું સિદ્ધસારસ્વત નામનું વ્યાકરણ બનાવ્યું. તેમના વંશરૂપ કનકાયલને વિષે કલ્પવૃક્ષ સમાન અને અમને પદ અર્થ આપનારા એવા શ્રીમાન્ પ્રદ્યુમ્નસૂરિ આ વાણી પ્રકટાવે છે. ”

આ કવિતાના ઉત્તરપાદનો મેં સામાન્ય અર્થ જ આપ્યો છે, પણ તેમાં રહેલા શ્લેષો ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી. એના ઉપરથી એમ

માલુમ પડે છે કે એ દેવાનંદે હેમચંદ્રના વ્યાકરણપરથી સિદ્ધસારસ્વત નામનું વ્યાકરણ બનાવ્યું. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણનું નામ સિદ્ધ-હેમચંદ્ર આપે છે અને તેનો અર્થ એમ થાય છે કે “એ વ્યાકરણ હેમચંદ્રે જ્યસિંહ સિદ્ધરાજના માનમાં બનાવેલું છે.” તેના ઉપરથી આપણે સહેજે એવો અર્થ કરીએ કે દેવાનંદે જે નામનું વ્યાકરણ બનાવ્યું તે “સારસ્વત વ્યાકરણ રાજા સિદ્ધરાજના માનમાં બનાવેલું” હતું. (એટલે કે એ વ્યાકરણ દેવી સરસ્વતીની કૃપાથી પૂરું થયું હતું) આ ખુલાસો જો સાચો હોય તો દેવાનંદ હેમચંદ્રના સમકાલીન થાય અને એણે એ વ્યાકરણ જ્યસિંહ સિદ્ધરાજના આશ્રય તળે બનાવ્યું હોય. (સિદ્ધરાજનું મરણ કાર્તિક શુદ્ધ ૩ સંવત ૧૧૯૯ અથવા ૧૧૪૨ ઇ. સ.) આ સિવાય બીજો ખુલાસો શક્ય છે, પણ એ સાચો હોય તો તેના શિષ્યના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિની સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ તેરમા સૈકાના પ્રથમ અને બીજા વિભાગમાં લગભગ સંભવે. આવા અચોક્કસ પાયા ઉપર ચણતર કરવાની આપણને જરૂર પડે તેવું નથી, કારણ કે ડૉ. પીટર્સનના ત્રીજા રિપોર્ટ પરિ. નં. ૧ પૃ. ૧૦૧-૧૦૬ માં ખંભાતના ભંડારમાંથી બાલચંદ્રની વિવેકમંજરી ટીકા મળી આવી છે, તેમાં આ મુદ્દાપર ઘણો મહત્વનો પ્રકાશ પડે છે. તેમાં સદરહુ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે ચોક્કસ તારિખ આપવામાં આવી છે. પ્રથમ પ્રશસ્તિ (પૃ. ૧૦૧-૧૦૩ સદર રિપોર્ટ) માં વિવેકમંજરીના કર્તા અને ટીકાના કર્તાની પ્રશંસાનું જાન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચેની વાત આવે છે. બિહ્મમાલ વંશના (એટલે શ્રીમાળી વાણીઆ) એક અષાડ કવિ હતા. એ કટુક રાજના પુત્ર થાય. એ કટુકરાજે કાળિદાસના મેઘદૂત પર વિવરણ કરવા માટે “કવિસભાસંગ્રહ” નું બિરૂદ રાજસભ્યો પાસેથી મેળવ્યું હતું. એ અષાડ કવિને પોતાની જોડલાદેવી પત્નીથી બે પુત્ર થયા હતા. રાજડ-બાલસરસ્વતી અને જૈત્રસિંહ એમાનો પ્રથમ પુત્ર ગુજરી ગયો ત્યારે એણે અત્યંત વિલાપ કર્યો. એને અભયદેવે “જાગ્રત કર્યો.” એણે વિક્રમ સંવત ૧૨૬૮ (પિટર્સનનો પ્રથમ રિપોર્ટ પરિશિષ્ટ નં. ૧ પૃ. ૫૬) અથવા ઇ. સ. ૧૨૧૧-૧૨ માં વિવેકમંજરી લખી.

(શ્લોક ૧૨). તેના દીકરા જૈત્રસિંહે પોતાના પિતાના ગ્રંથપર દીકા લખવા માટે બાલચંદ્રને વિશિષ્ટ કરી. (શ્લોક ૧૩) બાલચંદ્રે ત્રણ વિકાસોની સહાય માગી; નાગેન્દ્રગચ્છના વિજયસેનસૂરિ, બ્રહ્મ-ગચ્છના પદ્મસૂરિ (શ્લોક ૧૪) અને કનકપ્રભના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્ન-સૂરિ-“ દેવાનંદના કુળરૂપ આકાશમાં પ્રકાશ કરનાર ચંદ્રમા ” પ્રભાવક-ચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યો છે તે જ ક્રમ દેવાનંદ, કનકપ્રભ અને પ્રદ્યુમ્ન-આપણને અહીં પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી એમ ચોક્કસ જણાય છે કે પ્રભાવકચરિત્રને શોધનાર બાલચંદ્રના સહાયક થયેલ હતા. બીજી પ્રશસ્તિનો છેલ્લો શ્લોક ખંભાતની પ્રતને અર્પણ કરનાર ઉદાર વ્યક્તિના માનમાં પદ્ય રચના છે. (સદર સ્થાન પૃ. ૧૦૯. શ્લોક ૩૮) એમ કહે છે કે એ ગ્રંથ સંવત ૧૩૨૨ ના કાર્તિક વદ ૮ ને સોમવારે પૂરો કરવામાં આવ્યો હતો અથવા ડો. શામની ગણતરી પ્રમાણે ૨ જી નવેમ્બર ૧૨૬૫ ને રોજ, જે દિવસે બરાબર સોમવાર હતો તે દિવસે, એ ગ્રંથ પૂરો થયો હતો.

ત્યારપછી તુરતજ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે આ પ્રશસ્તિને સુપ્રસિદ્ધ પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ શોધી છે. (પશ્ચિમ : સમાપ્ત । શુભમસ્તુ ! પૂજ્યશ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિભિઃ પ્રશસ્તિ સંશોધિતેતિ) પ્રદ્યુમ્નની પ્રવૃત્તિ માટેની ચોક્કસ તારિખ આથી આપણને પૂરી પાડવામાં આવી છે. અહીં એટલું વિશેષ પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે એક ત્રીજી કૃતિના પ્રકાશન કાર્યને અંગે પણ એમણે સહાય આપી છે અને એ કૃતિ મોડામાં મોડી તેરમા સૈકાની અધવચમાં બનેલી છે એમ આપણે ઘણી સંભાવ્યતાપૂર્વક કહી શકીએ તેમ છીએ. શાંતિનાથચરિત્રના ઉપોદ્ધાતમાં દેવસૂરિ કહે છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ ૧૮૮૨-૮૩ પૃ ૬૦ પરિશિષ્ટ પૃ. ૪-૬) કે એમની કૃતિ દેવચંદ્રસૂરિની એ જ નામની પ્રાકૃત કૃતિનું પુનરાવર્તન છે (ગાથા ૧૩ મી). ત્યારપછી દેવચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હેમચંદ્ર જેણે કુમારપાળ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવ્યો તેની પ્રશંસા કરે છે (ગાથા ૧૪-૧૫). ત્યારપછી (ગાથા ૧૬) સિદ્ધ-સારસ્વતના લેખક દેવાનંદને માન આપે છે અને પછી જણાવે છે (ગાથા ૧૭) કે દેવાનંદના શિષ્ય કનકપ્રભના શિષ્યોમાં શિરોમણિ પ્રદ્યુમ્ને

તેમની કૃતિ સંશોધન કરી. આની ૧૭ મી ગાથા ઉપર ઉતારેલ ૧૭ મા સ્તંભની ૩૨૬ મી ગાથા સાથે એટલું બધું મળતાપણું ધરાવે છે કે એ પ્રદ્યુમ્નસૂરિની પોતાની કૃતિ હોય એમ કહેવું એ તદ્દન સલામતીભરેલું છે. શાંતિનાથચરિત્રનો સમય લગભગ મુકરર થઈ શકે તેમ છે કારણ કે તેની ખંભાતની પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૩૩૮ (૧૨૮૨-૮૩ ઇ.સ.) માં લખાયેલી છે. આની તારિખ તદ્દન સ્પષ્ટતાથી નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે એ માટેની જરૂરી વિગતો ઉપલબ્ધ નથી. ઉપરનો સંવત વિક્રમ સંવત હોવો જોઈએ એમ ધારવાનું કારણ એ છે કે જોનો લગભગ હમેશાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ કરે છે અને તેથી ઉપરનો સંવત વિક્રમ સંવત લીધો છે.

પ્રદ્યુમ્નના સમયની શોધખોળ આપણને સલામતીથી પ્રભાવક-ચરિત્રને તેરમી સદીની કૃતિ મુકરર કરવા પ્રેરણા કરે છે અને એનો રચનાકાળ ઇ.સ. ૧૨૫૦ થી બહુ દૂર નહિ હોય એમ સંભવિત લાગે છે. તેટલા માટે હેમચંદ્રના જીવનવૃત્તને અંગે જુનામાં જુની કૃતિ છે. આ બાબત ખુલાસાપૂર્વક જણાવવાની અને ભાર મૂકીને કહેવાની જરૂર એટલા માટે છે કે મારા વિદ્વાન મિત્ર રાવબહાદુર એસ. પી. પંડિત આ ગ્રંથને ધણી પાછળ થયેલ કૃતિમાં મૂકે છે. ગૌડવહોની ઉપોદ્ધાતમાં પૃ. ૧૪૬ માં તે કહે છે કે આ ગ્રંથ રાજશેખરના પ્રખંધકોશ (જુઓ નોટ નં. ૩) પછી લખવામાં આવેલ છે અને પ્રભાવકચરિત્રમાં (૧૧-૧) માં રાજશેખરનું નામ ઉલ્લેખવામાં આવ્યું છે. એ ગાથા સાચા આકારમાં નીચે પ્રમાણે છે.

લક્ષ્મણદિઃ શ્રિયે શ્રીમાન્યદ્વૃત્તગગનાદ્ગણે ।

સ્વેત્તિ સ્મ ગતાયતૈ રાજેશ્વરકવિર્બુધઃ ॥

મને જે પ્રત લખ્ય થઈ છે તે ડક્કન કોલેજના ૧૮૭૬-૮૦ના સંગ્રહના નં. ૪-૧૨ પ્રમાણે અમદાવાદના હડીસીંગના ભંડારની પ્રત પછી લખવામાં આવેલી છે અને અનેક ભૂલોથી ભરપૂર

છે. તે પ્રતમાં પાઠ “ગતાગતૈઃ રાજેશ્વરઃ” એ પ્રમાણે છે. ડક્કન કોલેજની પ્રતમાં આ બન્ને ભૂલો નથી પણ એને છેડે બુલેઃ ને બદલે અર્થ વગરનો હ્રુવ એવો પાઠ એ પ્રત આપે છે અને તેને બદલે આર. બી. પંડિત મુઢ એવો પાઠ દાખલ કરે છે. આ સુધારો બીનબરૂરી છે એટલું જ નહિ પણ એ અર્થને બગાડી નાખે છે. એ ગાથાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

“શ્રીમાન્ બપ્પભટ્ટિ જેના સમયમાં પંડિત (બુધ) રાજેશ્વર કવિએ ગમનાગમનથી આકાશમાં બુધની પેડે લાગ લગવ્યો હતો તે આપણું કલ્યાણ કરો.”

રાજેશ્વર કવિ એટલે વાકપતિરાજ જ છે-એટલે એ ઝોડ-વહોના કર્તા છે. જૈન દંતકથા પ્રમાણે એ બપ્પભટ્ટિના પ્રસંગમાં ધણી વખત આવ્યા છે. તેને “બુધ” (પંડિત) કહેવામાં આવ્યા છે અને બુધ ગ્રહનું પણ “બુધ” નામ છે તેથી બપ્પભટ્ટિની સરખામણી આકાશ સાથે કરવામાં આવી છે. જૈન કવિઓમાં બપ્પભટ્ટિ ધણા લોકપ્રિય છે અને તેથી ગ્રંથકર્તા એવો ઇશારો કરે છે કે એ ગુરુ-બપ્પભટ્ટિનું જીવન આકાશજેવું નિર્મળ હતું. ભારતવાસીઓ એમ સૂચવે છે કે આકાશને કચરો લાગતો નથી. રાવબહાદુર પંડિતની ધારણા એવી છે કે આ ગાથા પ્રમાણે બપ્પભટ્ટિનો જીવન-વૃત્તાંત પ્રબંધકોશમાંથી ઉદ્ધરીને લખવામાં આવ્યો છે પણ તે નિર્ણય ખોટો છે. પ્રભાવકચરિત્રની વસ્તુમંકળનાએ જ પ્રબંધ-કોશની સંકલનાની સરખામણી કરવામાં આવી હોત તો જરૂર માલુમ પડત કે પ્રબંધકોશની હકીકત પ્રભાવકચરિત્ર ઉપરથી ગોઠવવામાં આવી છે. આર. બી. પંડિતની પ્રભાવકચરિત્રની ખોટી તારિખ (સમય) ને અંગેની બીજી દલીલ પણ તેટલી જ અસંગત (Unsound) છે. તે પૃ. ૧૫૩ માં કહે છે.

“આ ગ્રંથનો કર્તા હેમચંદ્ર (ઇ. સ. ૧૧૭૪) પછી ધણા વર્ષે થયો, કારણ કે પોતાના ગ્રંથમાં એ હેમચંદ્રનું જીવનવૃત્તાંત

આપે છે. તે ઉપરાંત તે કહે છે કે જે માણસોના સંબંધમાં પોતે લખે છે તેના જ સંબંધમાં તેણે (હેમચંદ્રે) અમુક કૃતિઓમાં અગાઉ લખ્યું છે. (પુરા. ૧૧-૧૧)” આ પ્રમાણે લખવામાં ધણી ભૂલો થયેલી છે. આર. ખી. પંડિતના મનમાં જે માથા છે તે ૧૧-૧૧ માંની નથી, પણ ગ્રંથની શરૂઆતમાં ૧-૧૧ મી છે. એ માથા એમ કહેતી નથી કે ગ્રંથકર્તા પોતાનો ગ્રંથ હેમચંદ્રની રચનાઓ ઉપરથી રચવામાં આવ્યો છે પણ તે માત્ર એટલું જ કહે છે કે ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રની પછી પરિશિષ્ટપર્વમાં જૈનગુરનાં જીવન-ચરિત્રો હેમચંદ્રે લખવા માંડેલા હતાં તે કાર્યને તે આગળ ચલાવે છે. એ પરિશિષ્ટ પર્વમાં વર્ણન વજ્રસ્વામીના વૃતાંતથી અટકી જાય છે. મારી પ્રતની અંદરની તે ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

કલૌ યુગપ્રધાનશ્રીહેમચન્દ્રઃ પ્રમુઃ પુરા,
 શ્રીશલાકાનૃણાં ત્રિણં (વૃત્તં) પ્રાસ્તવિન્નૃપબોધકૃત્ ॥ ૧૧ ॥
 શ્રુતકેવલિનાં ષણ્ણાં દશપૂર્વશ્રુતામપિ,
 આવજ્ઞસ્વામિવૃત્તં ચ ચરિતાનિ વ્યધાત(ધત્ત) સઃ ॥ ૧૨ ॥
 ધ્યાતતન્નામમન્ત્રસ્ય પ્રસાદાત્પ્રાપ્તવાસનાઃ,
 આરોદ્યન્નિવ હેમાદ્રિં પાદાભ્યાં વિશ્વહાસ્યમૂઃ ॥ ૧૩ ॥
 શ્રીવજ્રાનુપ્રવૃત્તાનાં શાસનોન્નતિકારિણામ્,
 પ્રભાવકમુનીન્દ્રાનાં વૃત્તાનિ કિયના (તા)મપિ ॥ ૧૪ ॥
 બહુશ્રુતમુનીશેઝ્યઃ પ્રાગ્પ્રન્થેઝ્યશ્ચ કાનિ (ચિત્),
 .... બર્ણિણ્યે કિયન્ત્યપિ ॥ ૧૫ ॥ વિશેષકમ્.

છેલ્લી ગાથામાં જે અંતર છે ત્યાં બહુધા “ અવગમ્ય યથાબુદિ ” શબ્દો ધણેભાગે મૂકવા ધટે છે. પુરા શબ્દનો અર્થ આર. ખી. પંડિત ધણી વખત અગાઉ કરે છે પણ તેનો ‘ : ’ એમ જ કરવાનો છે. ‘ અગાઉ (પુરા) ’ શબ્દ જે

બનાવ સદીઓ પહેલાં બન્યો હોય તેને માટે વાપરી શકાય છે તેમજ વર્ણનના સમયની બહુ પહેલાં જે સમય ન ગયો હોય તેને માટે પણ એ શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે.

૨. મુખ્યમાં થોડા વખત પહેલાં બહાર પડેલી શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથની આવૃત્તિ ઉપરાંત મને આ ગ્રંથની તદ્દન પૂરી નહિ એવી (અધુરી) બે પ્રતો મળી છે. (ઓ. એલ. બુક્સ સંસ્કૃત પ્રત નંબર ૨૯૫ અને ૨૯૬) તેમાં જે છેલ્લા શ્લોકમાં તારિખ આપવામાં આવી છે તે ડૉ. પીટર્સનના બીબી રિપોર્ટમાં પૃ. ૮૭ માં પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એ શ્લોક પ્રત નં. ૨૯૬ સાથે બરાબર મળી રહે છે.

૩. પ્રબંધકોશ અથવા પ્રબંધચતુર્વિંશતીની તારિખ મેં મુખ્ય રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીના જર્નલ પુસ્તક ૧૦ પૃ. ૩૨ ની નોંધ પ્રમાણે આપેલ છે. આની સાથે રાવબહાદુર એસ. પી. પંડિતના ગૌડવહોનું પૃ. ૧૪૩ સરખાવો. જે પ્રતનો મેં ઉતારો કર્યો છે તે ઓ. એલ. બુક્સની સંસ્કૃત પ્રત નં. ૨૯૪ નો છે. હેમચંદ્રનું જીવનવૃત પ્રબંધ દશમામાં છે.

૪. ઉપરના સંગ્રહની પ્રત નં. ૨૮૬ ની છેવટે ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રબન્ધો યોજિતઃ શ્રીકુમારનૃપતેરયમ્ ।

ગદ્યપદ્યૈઃ નવૈઃ કૈશ્ચિત્પ્રાપ્ત(ક)નનિર્મિતૈઃ ॥

શ્રીસોમસુન્દગુરોઃ શિષ્યેણ યથાશ્રુતાનુસારેણ ।

શ્રીજિનમંડનગણિના દ્વયંકમનુ ૧૪૯૨ પ્રમિતવત્સરે રુચિરઃ॥

इति श्रीसोमसुन्दरशा(सू)रीश्वरश्रीजिनमंडनोपाध्यायैः श्री-
कुमारपाल(प्रबन्धो)दृष्टश्रुतानुसारेण योजि(तः) ग्रंथाप्रं

४२०० इति श्री कुमारपालचरितं संपूर्णम् ॥

પ્રથમનો શ્લોક ભાંગ્યોતૂટ્યો અનુષ્ટુબ્ધ છે. પ્રથમાર્ધમાં આપણે “ધીમત્કુમાર” વાંચી શકીએ અને ઉત્તરાર્ધમાં પાત્ક નિમિત્તૈરપિ વાંચી શકીએ. કર્નલ ટોડે ટ્રાવેલ્સ ધન વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ નામના પોતાના પુસ્તકમાં પૃ. ૧૯૨ પર સાચી તારિખ અગાઉથી આપી દીધી છે. પણ મંચંકર્તાનું નામ ત્યાં ભૂલથી સૈલુમ આચારજ બજાવેલ છે.

પ ત્યાં પૃ. ૯૯ પંક્તિ ૯ માં ઉપર જણાવેલ પ્રતમાં આપણે એમ લખેલું વાંચીએ છીએ કે:—

तेन यथा सिद्धराजो रञ्जितो व्याकरणं कृतं वादिनः जितः(ताः)।
यथा च कुमारपालेन सह प्रतिपन्नं कुमारपालोऽपि यथा पञ्चाश-
द्वर्षदेशि(शी)यो निषण्णयो (भिषिको ?) यथा श्रीहेमसूरयो गुरु-
त्वेन प्रतिपन्नः(ज्ञाः) । तैरपि यथा देवबोधिः प्रतिपन्नः पराकृतः ।
राजा सम्यक्तत्वं प्र(प्रा)हितः श्रावकः कृतः । निर्विराधनां च मुमोच
सः । तत्प्रबन्धचिन्तामणितो ज्ञेयम् । किं चर्वितचर्त्रणेन । नवीणा
(नास्)तु केचन प्रबन्धाः प्रकाश्यन्ते ।

प्रपञ्चयिंतामसिमां देवभ्रादिनी वातनो हस्तेषु नथी.

૬ ડક્કન કોલેજ લાઇબ્રેરીના સંગ્રહમાં (ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૧) આ દુર્લભ ગ્રંથની એક પ્રત મળી આવે છે. બુઓ કિલ્હોર્ન રિપોર્ટ સને ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૩૨-૩૪. રાજધિરાજ (ચક્રવર્તી) અભ્યદેવ જેની સેવા યજ્ઞ:પાળે કરી હતી તે કુમારપાળ પછી ગાદીએ આવનાર અભ્યપાળ હોય. એને ધણીવાર અભ્યદેવના નામથી ઉલ્લેખવામાં આવે છે. ચક્રવર્તી શબ્દનો પ્રયોગ કોઇ નાના રાજસંબંધી આપણને વિચાર કરનાં અટકાવે છે. એ નાટક થરાપદ્ર (નાની મારવાડનું) થરાડ-રજપુતાના અને ગુજરાતની સરહદ પર આવી રહેલ) માં ભજવવામાં આવ્યું છે તેને લઇને કોઇ પણ એમ ધારી શકે કે અભ્યદેવ કોઈ થરાદનો ઠાકોર હશે. થરાદનું નામ કદાચ તે જામનો યજ્ઞ:પાળ અણહિલવાડના રાજનો સુબો હોવાને અંગે લેવામાં આવ્યું હોય એવો એનો એક સંભવનીય ખુલાસો છે.

૭ મંગળની પાંચમી ગાથા પછી તુરત જ ગદ્ય ઉપોદ્ધાતમાં આપણે
વાંચીએ છીએ કે પૃ. ૨. પંકિત ૩

इह किल शिष्येण विनीतविनयेन श्रुतजलधिपारंगमस्य क्रि-
यापरस्य गुरोः समीपे विधिना सर्वमध्येतव्यम् । ततो भव्योपका-
राय देशना क्लेशनाशिनी विस्त्रे(धे)या । तद्विधिश्चायम् । अस्त्वलित-
ममिलतमहीनाक्षरं सूत्रम् । अग्रान्यललितभंग्यार्थः कथ्यः । काव्य-
गुप्तेन परितः सभ्येषु दत्तदृष्टिना यावदर्यावबोधं वक्तव्यम् । वक्तुः
प्रायेण चरितैः प्रबन्धैश्च कार्यम् । तत्र श्रीकृष्णादिवर्धमानान्तानां
चक्रयादीनां राज्ञामृषीणां चार्यरक्षितानां वृत्तानि चरितानि
उच्यन्ते । तत्पश्चात्कालझसा(गता)नां तु नराणां वृत्तानि प्र-
बन्धा इति ।

૮ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧

ग्रीगुणचन्द्रगणेशः प्रबन्धचिन्तामणिं नवं ग्रन्थम् ।

भारतमिवाभिरामं प्रथमादर्शेऽत्र निर्मितवान् ॥ ५ ॥

શ્રુશં શ્રુતત્વાન્ન કથાઃ પુરાણાઃ

પ્રીક્ષાન્તિ ચેતાંસિ તથા બુધાનામ્ ।

વૃત્તૈસ્તદાસન્નસતાં પ્રબન્ધ-

ચિન્તામણિગ્રન્થમહં તનોમિ ॥ ૬ ॥

બુધૈઃ પ્રબન્ધાઃ સ્વધિયોચ્યમાના

મવન્ત્યવશ્યાં(શ્યં) યદિ મિશ્રમાવાઃ ।

ગ્રન્થે તથાપ્યત્ર સુસમ્પ્રદાય-

દૃષ્ટેન ચર્ચા ચતુરૈર્વિધેયા ॥ ૭ ॥

૯ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર સર્ગ ૨૨. શ્લોક ૯. ત્યાં એ શહેરને પ્રભા-
વની મળખૂત રંગભૂમિ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે અને ૧૬ મી નોંધ

(જુઓ નોટ નં. ૧૫) માં મેરૂતું કહે કે એ શહેર અર્ધધામ તાલુકામાં આવેલું છે. એ પ્રાંતના જૂદાજૂદા વિલાગેને અર્ધધામ નામ આપવામાં આવ્યું હોય તે બનવાભેગ છે. એનો અર્થ “ બાર શહેર અથવા ગ્રામ અંતર્ગત ” એવો થાય છે. મૂળરાજે કરેલા બક્ષીસપત્રમાં મોઢેરા કાર્ધાધમ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જુઓ ઇંડીયન એન્ટીક્વેરી પુસ્તક ૬. પૃ. ૧૬૨. અત્યારના ધંધુકા શહેર માટે જુઓ સર. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ હન્ટરનું ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર અને બોંબે ગેઝેટીયર પુસ્તક ૪. પૃ. ૩૩૪

૧૦ જન્મ સંવત્સર -વર્ષ જિનમંડને આપેલ છે અને પ્રભાવકચરિત્ર સર્ગ ૨૨ શ્લોક ૮૫૨ (નોટ ૧૪ માં જુઓ) માં આપેલ છે. આની સાથે ૧૬ નંબરની નોંધ સરખાવો. ભવિષ્યમાં હું માત્ર વિક્રમ સંવત જ આપીશ કારણ કે એને મળતી ધરવી સનની તારીખ ચોક્કસ પ્રકારે સામાન્ય રીતે આપી શકાય તેમ નથી.

૧૧ પિતાનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં ચાચ: છે; રાજશેખર હંમેશા ચાચિક: નામ આપે છે અને જિનમંડન કોઇ કોઇ વાર ચાચિક: નામ આપે છે. માતાનું નામ મેરૂતું અને રાજશેખર પાહિની આપે છે. અત્યારે પણ શ્રી મોઢ વાણીઆ મોટી સંખ્યામાં છે. એ જ જગ્યાના નામને અનુસારે કેટલાક બ્રાહ્મણો પણ પોતાની જાતને શ્રી મોઢ કહે છે (બોંબે પ્રાંચ રો. એ. સો. જર્નલ પુસ્તક ૧૦ પૃ. ૧૦૯-૧૦) અણુ-હિલની દક્ષિણે આવેલ મોઢેરા શહેરપરથી એ બંનેનાં નામ પડેલાં છે. જુઓ કે. ફોર્સની રાસમાળા પૃ ૮૦.

૧૨ પ્રતોમાં કોઇ વખત ‘ ચંગદેવ ’ નામ પણ મળી આવે છે. મેરૂતું (જુઓ નોટ નં. ૧૫) કહે છે કે પાહિની ચામુંડ ગોત્રની હતી અને તેટલા માટે તેના પુત્રનું નામ “ ચ ” અક્ષરથી શરૂ થયું; છતાં ચાંગ અથવા ચંગનો સંબંધ દેશી શબ્દ ચંગમ, સિંધી શબ્દ ચંગુ અને મરાઠી ચાંગલા-સારા સાથે જોડી શકાય.

૧૩ પ્રભાવકચરિત્ર સર્ગ ૨૨ શ્લોક ૧૩

સ સ્ત્રીચૂડામણિચિન્તામણિ સ્વપ્નેઽન્યદૈક્ષત ।

દત્તં નિજગુરુણાં ચ ભક્ત્યા.....વેશતઃ ॥ ૧૩ ॥

चन्द्रगच्छसरःपद्मं तत्रास्ते मण्डितो गुणैः ।

प्रद्युम्नसूरिशिष्यश्रीदेवचन्द्रमुनीश्वरः ॥ १४ ॥

आव(च)ख्यौ पाहिनी प्रातः स्वप्नस्वप्नसूचितम् ।

तत्पुरः स तदर्थं व(च) शास्त्रदृष्ट(दृष्टं) जगौ गुरुः(ः) ॥१५॥

जैनशासनपाथोधिकौष्ठुभः संभवी सुतः ।

ते च स्तं(स्त)वकृतो यस्य देवा अपि सुवृत्ततः ॥ १६ ॥

श्रीवीतरागविवी(बिम्बा)नां प्रतिष्ठादोहनं दधौ ।.....

तस्याथ पञ्चमे वर्षे वर्षियस इवाभवत्

मतिः सद्गुरुशुश्रूषाविधौ विधुरितैनसः ॥ २५ ॥

अस्य(न्य)दा मोढचैत्यान्तः प्रभूणां चैत्यवन्दनम् ।

कुर्वतां पाहिणी प्रायात् म(स)पुत्रा तत्र पुण्यभूः ॥ २६ ॥

सा व(च) प्रादक्षिण्यं दत्त्वा यावत्कु(त्कुर्यात्) स्तुतिं जिने ।

चंगदेवो निषद्यायां तावन् नि(न्य) वि(वी)विशद् नुः(गुरोः)॥२७

स्मरसि त्वं महास्वप्नं यं तदालोकयिष्यसि (लोकवत्यसि) ।

तस्याभिज्ञानमीक्षस्व स्वयं पुत्रेण ते कृतम् ॥ २८ ॥

इत्युक्त्वा गुरुभिः पुत्रः सघनदेन नन्दनः (संघानन्दविवर्धनः?)

कल्पवृक्ष इवाप्रार्थी स जनन्या(ः) समीपतः ॥ २९ ॥

सा प्राह प्रार्थ्यतामस्य पिता युक्तमिदं ननु ।

ते तदीयाननुज्ञाया भीतः(ताः) किमपि नाभ्यधुः ॥ ३० ॥

अलङ्घ्यत्वाद् गुरोर्वाचं (चा) आचारास्थितया तया ।

दुनयापि सुतस्नेहादार्यत स्थ(स्व)प्रसंस्मृतेः ॥ ३१ ॥

तमादाय स्तंभतीर्थे जग्मुः श्रीपार्श्वमन्दिरे ।

माघे सितचतुर्दश्यां ब्राह्मे विष्णो(ष्ण्ये) शते(ने)र्विने ॥३२॥

(ધિ)ષ્ણ્યે તથાષ્ટમે ધર્મસ્થિતે ચન્દ્રે વૃષોપગે ।

લગ્ને વૃસ્યતૌનુ (૧) સ્થિતયોઃ(૨) સૂર્યભૌમયોઃ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીમાન્ ઉદયનસ્તસ્ય દીઙ્ગોત્સવમકારયત્ ।

સોમચન્દ્ર ઇતિ ક્લ્યાતં નામ(મા)સ્ય ગુરવો દદૌ ॥ ૩૪ ॥

૭૪૧અન એન્ડીકવેરી પુસ્તક ૨૧ પૃ. ૨૫૪ માં ક્ષાટે આપેલી પંક્તિઓ, નોટ ૫૫ જેમાં હેમચંદ્રના જીવનના અગત્યના પ્રસંગો મળી આતાવવામાં આવ્યા છે.

શરવેદેશ્વરે ૧૧૪૫ વર્ષે કાર્તિકપૂર્ણિમાનિશિ ।

જન્માભવત્ પ્રભોવ્યૌમબાણશંભૌ ૧૧૫૦ વ્રતં તથા ॥ ૮૧૨ ॥

રસષટ્(ઢી)શ્વરે ૧૧૬૬ સૂરિપ્રતિ(ષ્ઠા) સમજાયત ।

નન્દદ્વયરવૌ ૧૨૨૬ વર્ષેડવસાનમભવત્પ્રભોઃ ॥ ૮૧૩ ॥

૧૪ પ્રખ્યાત્યિંતામણિમાં મેરુતુંગ (પૃ. ૨૦૭) મંત્રી હિયનપાસે હેમચંદ્રના બાળપણની કથા નીચેની રીતે પ્રકટ કરાવે છે.

અન્યદા શ્રીહેમચન્દ્રસ્ય લોકોત્તરૈર્ગુણૈરપહૃતહૃદયો નૃપતિ-
મન્ત્રી શ્રીઉદયનમિતિ પપ્રચ્છ । યદીદ્રશં પુરુષરત્નં સમસ્તવંશાવ-
તંસે વંશે દેશે ચ સમસ્તપુણ્યપ્રવેશિનિ નિઃશેષગુણકરે નગરે ચ
કસ્મિન્સમુત્પન્નમિતિ । નૃપાદેશાદનુ સ મન્ત્રી જન્મપ્રમૃતિ તદ્ધ-
રિત્રમિત્યમાહ । અર્ધાષ્ટમનામનિ દેશે ધન્ધુક્કામિધાને નગરે શ્રીમ-
ન્મોઢવંશે ચાચિગનામા વ્યવહારી । સતીજનમતલ્લિકા જિનશા-
સનદેવીવ તત્સદ્ધર્મચારિણી શરીરિણીવ સ્ત્રીઃ (શ્રીઃ)પાદિણીનામ્ની ।
ચામુણ્ડગોત્રજયોરાધ્યાહ્નરેણાંકૃતનામા તયોઃ પુત્રશ્ચાન્નદેવઃ સમ-
જનિ । સ ચાષ્ટવર્ષદેશ્યઃ શ્રીદેવચન્દ્રાચાર્યેષુ શ્રીપટ્ટનાત્પ્રસ્થિતેષુ
ધન્ધુક્કાકે શ્રીમોઢવસાહિકાયાં દેવનમસ્કરણાય પ્રાપ્તેષુ સિંહાસન-

स्थिततदीयनिषद्याया उपरि सवयोभिः शिशुभिः समं रममाणैः
 सहसा निषसाद् । तदंगप्रत्यंगानां जगद्विलक्षणानि लक्षणानि
 निरीक्ष्य । अयं यदि क्षत्रियकुले जातस्तदा सार्वभौमश्चक्रवर्ती ।
 यदि वणिग्विप्रकुले जातस्तदा महामात्यः । चेद्दर्शनं प्रतिपद्यते
 तदा युगप्रधान इव तुर्ये युगेऽपि कृतयुगमवतारयति । स आचा-
 र्य इति विचार्य तन्नगरवास्तव्यैर्व्यवहारिभिः समं तल्लिप्सया
 चाचिगगृहं प्राप्य तस्मिंश्चाचिगे प्रामान्तरभाजि तत्पत्न्या विवे-
 किन्या स्वागतादिभिः परितोषितः श्रीसंघस्त्वत्पुत्रं याचितुमिहा-
 गत इति व्याहरन् । अथ सा हर्षाश्रूणि मुञ्चन्ती स्वं रत्नगर्भा
 मन्यमाना । श्रीसंघस्तीर्थकृतां मान्यः स मत्पुत्रं याचत इति
 हर्षास्पदे विषादः । यत एतत्पिता नितान्तमिथ्यादृष्टिः । अपरं
 तादृशोऽपि संप्रति ग्रामे न । तैः स्वजनैस्त्वया दीयतामित्यभिहिते
 स्वदोषोत्तरणाय मात्रामात्रं गुणपात्रं पुत्रस्तेभ्यो गुरुभ्यो ददे ।
 तदनन्तरं तथा श्रीदेवचन्द्रसूरिरिति तदीयमभिधानमबोधि ।
 तैर्गुरुभिः सोऽपि शिशुः शिष्यो भविष्यसीति पृष्ट्वा(ष्ट) ओमित्युच्चर-
 न्प्रतिनिवृतै(तै)स्तैः समं कर्णावत्यामाजगाम । मंत्री(त्रि) उदयनगृहे
 तत्सुतैः समं बालधारकैः पाल्यमानो यावदास्ते तावता प्रामान्त-
 रादागतश्चाचिगस्तं वृत्तान्तं परिज्ञाय पुत्रदर्शनावधि संन्यस्त-
 समस्ताहारः तेषां गुरुणां नाम मत्वा कर्णावर्ती प्राप्य तद्वसता-
 बुपेत्य कुपितोऽपि तानीषत्प्रणम्य गुरुभिः सुतानुसारेणोपलक्ष्य
 विचक्षणतया विविधाभिरावर्जनाभिरावर्जितस्तत्रानीतेन उदयन-
 मन्त्रिणा धर्मबन्धुबुद्ध्या निजमन्दिरे नीत्वा ज्यायःसहोदरभक्त्या
 भोजयांचक्रे । तदनु चाङ्गदेवं सुतं तदुत्सङ्गे निवेश्य पञ्चाङ्गप्रसा-

દસહિતં દુકૂલત્રયં પ્રત્યક્ષં લક્ષત્રયં ચોપનીય સમક્તિકમાવર્જિતસ્તં
 પ્રતિ ચાચિગઃ પ્રાહ । જ્ઞત્રિયસ્ય મૂલ્યેઽશીત્યધિકસહસ્રં તુરગસ્ય
 મૂલ્યે પચ્ચાશદધિકાનિ સપ્તદશ શતાનિ । અકિશ્ચિત્કરસ્યાપિ
 ઘણિજો મૂલ્યે નવનવતિકલમાઃ । એતાવતા નવનવતિલક્ષા
 ભવન્તિ । ત્વં તુ લક્ષત્રયમર્પયન્ ઔદાર્યછદ્ધનાં કાર્પણ્યં પ્રાદુષ્કુ-
 રુષે । મદીયઃ સુતસ્તાવદનર્ધ્યો ભવદીયા ચ ભક્તિરનર્ધ્યતમા ।
 તદસ્ય મૂલ્યે સા ભક્તિરસ્તુ । શિવનિર્માલ્યમિવાસ્પૃશ્યો મે દ્રવિ-
 ણસશ્રયઃ । इत्थं चाचिगे सुतस्य स्वरूपमभिदधाने प्रमोदपूरित-
 चित्तः स मन्त्र्यकुण्ठोत्कण्ठतया तं परिरभ्य साधु साध्विति वदन्
 श्रीमान् उदयनः प्राह । मम पुत्रतया समर्पितो योगिमर्कत इव
 सर्वेषां जनानां नमस्कारं कुर्वन् केवलमपमानपात्रं भविता ।
 गुरूणां दत्तस्तु गुरुपदं प्राप्य बालेन्दुरिव त्रिभुवननमस्करणीयो
 जायते । यथोचितं विचार्य व्याहरेत्यादिष्टः स भवाद्विचार एव
 प्रमाणमिति वदन् गुरुपार्श्वे नीतः सुतं गुरुभ्योऽदीदपत् । तदनु-
 प्रव्रज्याकरणोत्सवश्चाचिगेन चक्रे ।

ઉપરનું મૂળ આવૃત્તિ સાથે બરાબર મળતું આવતું નથી. એનાં વધારે
 સારા પાઠાંતરો ઉપર જ્યુવેલી પ્રતોપરથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.
 મેરૂતુંગની ભાષા આખા પ્રબંધચિંતામણિમાં થયેલ છે તે પ્રમાણે અહીં
 પણ ગુજરાતી વાક્યપ્રયોગો સાથે વણી દેવામાં આવેલ છે. ઉપર ૧૭ મી
 પંક્તિમાં ‘વસહિકા’શબ્દ આવે છે તેનો ઉપયોગ એક સાથેના મકાનો જેમાં
 ઉપાશ્રય અને મંદિર પણ હોય છે એવો થાય છે અને વસતિ એટલે વસતિ
 ને મળતો એ શબ્દ છે વસતિ શબ્દનો ઉપયોગ દ્વિગંબરો કરે છે.

૬૫ પ્રબંધકોશ પૃ. ૯૮ વિગેરે

તે વિહરન્તો ધન્યુકાપુરં ગૂર્જરધરાસુરાષ્ટ્રસન્ધિસ્થં ગતાઃ । તત્ર

દેશનાવિસ્તરઃ । સભાયામેકદા નેમિનાગનામા શ્રાવકઃ સમુત્થાય
 દેવચન્દ્રસૂરિં જગૌ । ભગવન્નયં મોઢજ્ઞાતીયો મદ્મગિનીપાહિણી-
 કુત્તિસૂષ્ઠક્કુરચાધિ(ચિ)ગનન્દનશ્રાઙ્ગદેવનામા ભવતાં દેશનાં
 શ્રુત્વા પ્રવુદ્ધો દીક્ષાં યાચતે । અસ્મિન્ન ગર્ભસ્થે મમ મગ્ન્યા
 (ગિન્યા) સહકારતરુઃ સ્વપ્ને દૃષ્ટઃ । સ વ (ચ) સ્થાનાન્તરે
 ગુપ્તસ્તત્ર મહર્તી ફલસ્ફાતિમાયાતિ સ્મ । ગુરવ શ્રાઙ્ગઃ । સ્થાનાન્તર-
 ગતસ્યાસ્ય મહિમા પ્રૈધિષ્યતે । મહત્પાત્રમસૌ યોગ્યઃ સુલક્ષ્ણો
 દીક્ષનીયઃ । કેવલં પિત્રોરનુજ્ઞા ગ્રાહ્યા । ગતૌ માતુલભાગ્ને (ગિને)યૌ
 પાહિણી(ણી)ચાવિ(ચિ)ગાન્તિકમ્ । ઉક્તા વ્રતવાસના । કૃતસ્તા-
 મ્યાં પ્રતિષેધઃ । કરુણાવચનશતૈશ્રાઙ્ગદેવો દીક્ષાં લલૌ ।

૧૬ જો કે એના વર્ણનમાં ખાસ નવીન હકીકત લાગ્યેજ ઉપલબ્ધ
 થાય છે. છતાં કુમારપાળ ચરિત્રનો આ ફકરો હું અહીં આપું છું. તેનાથી
 જણાશે કે તેના પૂર્વ કથકોનો એ કેવા પ્રકારનો અને કેવીરીતે ઉપયોગ કરે
 છે. પ્રત નં. ૨૮૬ પૃ. ૨૭-૩૧ પ્રમાણે એ વાર્તામાં પ્રથમ પ્રબંધકોશમાંથી
 ઉદ્ધરેલ દેવચન્દ્રસૂરિયાં હકીકત આવે છે (જુઓ નોટ નં. ૨૦) અને
 ૫૪ થી વાર્તા નીચે પ્રમાણે આપી છે.

શ્રીદેવચન્દ્રસૂરય એકદા વિહરન્તો ધન્ધુકાપુરે પ્રાપુઃ ।
 તત્ર મોઢવંશે વા(ચા)ચિક્રશ્રેષ્ઠી(પ્રી) । પાહિના(ની) માર્યા ।
 તયાન્યેદ્યુઃ સ્વપ્ને ચિન્તામણિર્દૃષ્ટઃ પરં ગુરુમ્યો દત્તઃ । તદા તત્રા-
 ગતઃ(તાઃ) શ્રીદેવચન્દ્રગુરવઃ પૃષ્ઠઃ(ષ્ટાઃ) સ્વપ્નફલં । ગુરુમિરુચે । પુત્રો
 ભાવી તવ ચિન્તામણિમુ(મૂ) લ્યઃ । પરં સ સૂરિરાઙ્ગ જૈનશાસન-
 માસકો મહિતા ગુરુણાં રત્નદાનાદિતિ । ગુરુવચઃ શ્રુત્વા મુદિતા
 પાહિની તદિને ગર્ભં વમાર । સંવત્ ૧૧૪૫ કાર્તિકપૂર્ણિમા-
 રાત્રિસમયે પુત્રજન્મ ।

तदा वागशरीरासि(सी)द्वयोन्मि (श्रीभाव्ये) (भाव्यः) स तत्त्ववित् ।
निज(जिन)वज्जिनधर्मस्य स्थापकः सूरिसे(शे)स्वरः ॥१॥

जन्मोच्छ्र(त्स)वपूर्व चांगदेवेति नाम दत्तं । क्रमेण पञ्चवा-
र्षिको मात्रा सह मोढवसहिकायां देववन्दनायागतो बालचापल्य-
स्वभावेन देवनमस्करणार्थमागतं (त)श्रीदेवचन्द्रगुरुनिषद्यायां
निषन्नः (णः) । तथा दृष्ट्वा गुरुभिरुचे पाहिनि सुश्राविके स्म-
रसि स्वप्नविचारं पूर्वकथितं संवादसफलं । बालकाङ्गलक्षणानि
विलोक्य मातुरग्रेऽकथि । यद्ययं क्षत्रियकुले तदा सार्वभौमो
नरेन्द्र (ः) । यदि ब्राह्मणवर्णिककुले तदा महामात्यः । चेद्दीक्षां
गृह्णाति युगप्रधान इव तुर्ये युगे कृतयुगमवत(ता)रयतीति । सा
पाहिनी गुरुवचोऽमृतोल्लासिता ससुता गृहं गता । गुरवोऽपि
शालायामागत्य श्रीसङ्क्षमाकार्य गता (ः) श्रावका (ः) श्रेष्टि(ष्ठी)गृहे ।
वावि(चाचि)के प्रामान्तरे गते वा(पा)हिन्या श्रीसङ्क्षो गृहागतः
स्वागतकरणादिना तोषितः । मार्गितश्चाङ्गदेवः । हृष्टा पाहिनी
हर्षाश्रूणि मुञ्चति(ती) स्वां रत्नगर्भा मन्यमानापि चिन्तातुरा
जाता । एकत एतत्पिता मिथ्यादृष्टिः । तादृशोऽपि ग्रामे नास्ति ।
एकतस्तु श्रीसङ्क्षो गृहागतः पुत्रं याचत इति किं कर्तव्यं(व्य) मूढ-
चित्ता क्षणमभूत् । तद(द)नु—

कल्पद्रुमस्तस्य गृहेऽवतीर्णश्चिन्तामणिस्तस्य करे लू(लु)लोठ ।
त्रैलोक्यलक्ष्मीरपि तं वृणीते गेहाङ्गणं यस्य पुनीते(नाति) सङ्क्षः ॥१॥

तथा—

ऊर्वा गुर्वा तदनुजलदः सागरः कुम्भजन्मा,
व्यमा (व्योम्या) तौ रविहिमकरौ तौ च यस्यांद्दिपीठे ।

(व्योमोद्घोतौ)

स प्रौढश्रीजिनपरिवृढः सापि यस्य प्रणन्ता,

स श्रीसङ्घस्त्रिभुवनगुरुः कस्य क(किं)स्यान्न मान्यः ॥ २ ॥

इति प्रत्युत्पन्नमतिर्माता श्रीसङ्घेन समं गुरुन् कल्पतरुनिव
गृहागतान् ज्ञात्वावसरज्ञा स्वजनानामनुमतिं लात्वा नि(ज)तुं
(पु)त्रं श्रीगुरुभ्यो ददौ । ततः श्रीगुरुभिः श्रीसङ्घसमक्षं ह(हे)
वत्स श्रीतीर्थकरचक्रवर्तिगणधरैरासेवितां सुरासुरनरनिकर-
नायकमहनीयां मुक्तिकान्तास(सं)गमदूर्ती दीक्षां त्वं लास्यसि
इति प्रोक्ते । स च कुमारः प्रागूभवचारित्रावरणीयकर्मक्षयोपस-
(श)मेन संयमश्रवणमात्रसंजातपरमसंवेगः सहं(ह)सा ॐ
इत्युवाच । ततो मात्रा स्वजनैश्चानुमतं पुत्रं संयमानुरागपवित्रं
लात्वा श्रीतीर्थयात्रां विधाय कर्णावतीं जग्मुः श्रीगुरवः । तत्रोदयन-
मन्त्रिगृहे तत्सुतैः समं बालधारकैः पाल्यमानः सकलसङ्घलोक-
मान्यः संयमपरिणामधन्यः वैनयिकादिगुणविज्ञो यावदास्ते
तावता प्रामान्तरादागतश्चाचिगः पत्नीनिचे(वे)दितश्रीगुरु-
संघागमपुत्रार्पणादिवृत्तान्तः पुत्रदर्शनावधि (सं)न्यस्ताहारः
कर्णावत्यां गतः । तत्र वन्दिता गुरवः । श्रुत्वा (ता) धर्मदेशना ।
सुतानुसारेणोपलक्ष्य विचक्षणतयाऽभाणि श्रीगुरुभिः—

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था, वसुन्धरा भाग्यवती च तेन ।

अवाक्यमार्गे सुखसिन्धुमग्ने, लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥१॥

कल(लं)कं कुरुते कश्चित्कुलेऽतिविमले सुतः ।

धननाशकरः कश्चिद् व्यसनैर्गुण्यनाशनैः ॥ २ ॥

पित्रोः संतापकः कोऽपि यौवने प्रेयसीमुखः ।

बाल्येऽपि नृ(म्रि)यते कोऽपि स्यात्कोऽपि विकलेन्द्रियः ॥ ३ ॥

सर्वाङ्गसुन्दरः किं तु ज्ञानवान् गुणनीराधिः ।

श्रीजिनेन्द्रपथाध्वन्यः प्राप्यते पुण्यतः सुतः ॥ ४ ॥

इति श्रीगुरुमुखादाकर्ण्य सञ्ज्ञातप्रमदः प्रसन्नचित्तश्चा-
चिगस्तत्र श्रीगुरुपदारविन्दनमस्थायै समायातेनोदयनमन्त्रिणा
धर्मबान्धवाधिया निजगृहे नीत्वा भोजयाञ्चके । तदनु च(चा)ङ्ग-
देवं तदुच्छ्र(त्सं)गे निवेश्य पञ्चाङ्गप्रसादपूर्वकं दुक्(कू)लत्रयं
चोपनीय सभक्तिमार्ति(र्जि)तश्चाचिगः सानन्दं मन्त्रिणमवादीत् ।
मन्त्रिन् क्षत्रियस्य मूल्येऽशीत्याधिकः सहस्रः १०८० । अश्व-
मूल्ये पञ्चाशदधिकानि सप्तदश शतानि ७५० (१७५० ?)
सामान्यस्यापि वणिजो नवनवतिः ९९ गजेन्द्राः । एतावता नवनव-
तिलक्षा भवन्ति । त्वं तु लक्षत्रयमर्पयन् स्थूललक्षायसे । अतो मच्छु-
(त्सु)तोऽनर्घ्यः त्वदीया भक्तिस्त्वनर्घ्यतमा । तदस्य मूल्ये सा भक्ति-
रस्तु । न तु मे द्रव्येण प्रयोजनमस्ति । अस्पर्श्य(स्पृश्य)मेतन्मम
शिवनिर्माल्यमिव । दत्तो मया पुत्रो भवतामिति । चाचिगवचः
श्रुत्वा प्रमुदितमना मन्त्री तं परिरभ्य साधु युक्तमेतदिति वदन्पुनः
तं प्रत्युवाच । त्वयायं पुत्रो ममार्पितः । परं योगिमर्कट इव सर्वे-
षामपि जनानां नमस्कारं कुर्वन् केवलमपमपत्र(मपमान)पात्रं
भविता । श्रीगुरुणां तु समर्पितः श्रीगुरुपदं प्राप्य बालेन्दुरिव महती
(तां) महनीयो भवतीति विचार्यतां यसो(शो)चितम् । ततः स
अवादिचार एव प्रमाणमिति वदन् सकलश्रीसङ्गसमङ्गं रत्नकरणमिव

રક્તણીયમ્ ઉદ(દુ)મ્બરપુષ્પમિવ દુર્લભં પુત્રં હમાશ્રમણપૂર્વકં
ગુરુણાં સમર્પયામાસ । શ્રીગુરુભિરભાણિ ।

ધનધાન્યસ્ય દાતારઃ સન્તિ કચન કેચન ।

પુત્રભિદ્ધાપ્રદઃ કોઽપિ દુર્લભઃ પુણ્યવાન્ પુમાન્ ॥ ૧ ॥

ધનધાન્યાદિસમ્પત્સુ લોકે સારા ન(તુ) સંતતિઃ ।

તત્રાપિ પુત્રરત્નં તુ તસ્ય દાનં મહત્તમમ્ ॥ ૨ ॥

સ્વર્ગસ્થાઃ પિતરો વાક્ષ (વીક્ષ્ય) દીક્ષિતં જિનદીક્ષયા ।

મોક્ષાભિલાષિણં પુત્રં તૃપ્તા (ઃ) સ્યુઃ સ્વર્ગસંસાદિન્ (દિ) ॥૩॥

મહાભારતેઽપ્યભાણિ—

તાવદ્ભૂ(ભ્ર)મન્તિ સંસારે પિતરઃ પિણ્ડકાઙ્ગિણઃ ।

યાવત્કુલે વિશુદ્ધાત્મા યતી પુત્રો ન જાયતે ॥ ૪ ॥

इति श्रुत्वा प्रमुदितेन चाचिगेनोदयनमन्त्रिणा प्रब्रज्यामहो-
त्सद(व): कारितः । सोमदेवमुनिर्नाम दत्तम् कचित्सोमचन्द्रमुनि-
रिति वा । श्रीविक्रमात् ११४५ श्रीहेमसूरीणां जन्म ११५४
दीक्षा च ।

આ અહેવાલના છેવટના ભાગમાં પ્રતની અંદરનો મૂળ વિભાગ ધણો અ-
વ્યવસ્થિત થઇ ગયેલ છે, કારણ કે કોઇ મૂર્ખ લઢીઆએ છેવટનો ભાગ અસલ-
માં કૌંસમાં હતો તેને આડાઅવળા ક્રમમાં મૂળમાં દાખલ કરી દીધો છે.
અંથને છેડે પૃ. ૨૮૩ માં હેમચંદ્રના જીવનપ્રસંગો પૈકી અગત્યના બનાવોની
તારિખો ફરી વખત આપવામાં આવી છે. પ્રભાવકચરિત્રના અંત ભાગ પ્ર-
માણે ત્યાં લખવામાં આવ્યું છે કે—‘સંવત્ ૧૧૪૫ કાર્તિક પૂર્ણિમાનિશિ જન્મ
શ્રી હેમચંદ્રસૂરીણાં, સં. ૧૧૫૦ દીક્ષા. સં. ૧૧૬૬. સૂરિપદમ્ સં. ૧૨૨૬
સ્વર્ગઃ ઉપર જિનમંડન માટે જે અભિપ્રાયજતાવવામાં આવ્યો છે (પૃ.૧૭૨)
તે કેટલો વ્યાજબી છે તે આ મુદ્દાપરથી પૂરતી રીતે ખ્યાલમાં આવી જશે.

અને તે બતાવશે કે જ્યાં એણે અલભ્ય કૃતિઓમાંથી ઉતારા કર્યા છે તેન બાદ કરતાં આધારભૂત મૂળ કૃતિ તરીકે તેનું ચરિત્ર તદ્દન નકામું છે

૧૭ ઉપર પ્રમાણે જે વક્તાઓ મેં કર્યાં છે તેનો પાયો મેં પશ્ચિમ હિંદમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૯ની સાલોમાં અન્યાન્ય સ્થાનોમાં જતે કરેલ વિગતવાર શોધખોળો પર રચાયેલો છે. પ્રથમ તો એક સારા આધારભૂત સ્થાનેથી મેં રજપુતાનામાં સાંભળ્યું કે કેટલાક યતિઓ જેની સાથે મેં ઓળખાણ કરી હતી અને જેઓમાંનો એક તો અગત્યનું સ્થાન ધરાવતો હતો તેઓનું જીવન બ્રાહ્મણ વિધવાઓની ભૂલોને આધીન હતું. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં ખેડામાં યતિઓએ આ વાતને પાકી કરી આપી. એમણે તદ્દન નિષ્પાલસપણે તેમના ચેલાઓની માતાઓનાં નામો આપ્યાં અને કોની મારફત તેમને મેળવ્યા હતા તેનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. ૧૮૭૩ માં રજપુતાનામાં આવેલ નામડોલ ગામનો એક બનાવ મારા જાણવામાં આવ્યો. ત્યાં એક યતિએ ૧૮૬૮-૬૯ ના દુકાળમાં એક માબાપ વગરના બાળકને લીધો હતો અને તેને જૂખમરાથી બચાવ્યો હતો. એ છોકરો, જે એના ગુરૂસાથે મને મળવા આવ્યો હતો તે તે વખતે લગભગ આઠ વર્ષની વયનો હતો. એણે થોડાંક સૂત્રો અને સ્તોત્રો ભણી કાઢ્યાં હતા અને દશવૈકાલિકનો શરૂઆતનો ભાગ અને ભકતામરનો પાઠ એ સુંદર રીતે બોલી ગયો. એને હજુ પ્રથમ દીક્ષા આપવામાં આવી નહોતી. એક નાના જૈન છોકરાને એના માબાપે જૈન સાધુની માગણીથી એનો ચેલો બનાવવા અને યતિ બનાવવાના ધરાદાથી આપ્યો હતો તેનો બનાવ સુરતમાં મારા જાણવામાં ૧૮૭૫ કે ૧૮૭૬ માં આવ્યો. આ બાબતની વધારે વિગતવાર તપાસ કરતાં યતિ અથવા ગ્રાવકો એ વાતની ના કહેતા નહોતા કે તેઓના સાધુઓની ભરતી તેમના પવિત્ર શાસ્ત્રની ભાવના (Ideals) મુજબ કરવામાં આવતી નહોતી અને તેઓ કબૂલ કરતા હતા કે દુષ્કર્મ આરા અથવા કળિયુગમાં તેઓ જની શક્તી સારી રીતે પોતાની જાતને મદદ કરતા હતા.

૧૮ કર્ણાવતીના સ્થાન માટે જુઓ ફોર્બ્સની રાસમાળા પૃ. ૭૯-૮૦. ખાસ કરીને નોંધ ૧. ઉદયનના ઉતરી આવવાની હકીકત પ્રબંધ-

ચિંતામણિ પૃ. ૧૩૬-૧૩૮ માં અને કુમારપાળચરિત પૃ. ૬૭-૬૮ માં આપવામાં આવી છે. પ્રથમના પાઠમાં લખવામાં આવ્યું છે કે ઉદા અથવા ઉદયન મારવાડમાંથી ગુજરાતમાં ઘી ખરીદવા આવ્યો. સારા શુકનને પરિણામે એ પોતાના કુટુંબસાથે કર્ણાવતીમાં વાસ કરીને રહ્યો. ત્યાં એણે ધણું ધન મેળવ્યું. ન્યારે નવા ધરનો પાયો જે નળા-આથી ભરેલો હતો તેનું ખોદકામ ચાલતું હતું ત્યારે તેને તેમાંથી સોનાનો ચર મળ્યો. એને પરિણામે એ ઉદયન મંત્રી તરીકે પંકાયો. એણે કર્ણાવતીમાં ઉદયનવિહાર નામનું મંદિર બંધાવ્યું. જુદી જુદી સ્ત્રીઓથી એને ચાર દીકરા થયા: વાહડદેવ (વાગ્ભટ), આંબડ (આમ્ર-ભટ), ખોહડ અને સોલ્લાક. છેલ્લા બેનાં નામો પ્રતોમાં જુદી જુદી રીતે આપવામાં આવ્યાં છે. જિનમંડન મેરુતુંગની હકીકત પુનરાવર્તન કરી ભય છે પણ એ વધારામાં કહે છે કે ઉદયન શ્રીમાળા જ્ઞાતિનો હતો અને એને સિદ્ધરાજે સ્તંભતીર્થનો મંત્રી નીમ્યો હતો (“ તત: સિદ્ધેશેનેન સ્તંભતીર્થે મંત્રીકૃત: ”)

૧૯ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ-૨૩૨ અને પૃ. ૨૦૯ ઉપર.

૨૦ દેવચંદસંબંધી વૃતાંત હેમસૂરિપ્રબંધની શરૂઆતમાં આપ-વામાં આવેલ છે. એમાં યશોભદ્રના જૈનધર્મ સ્વીકારવાની વાત મૂકી દેવામાં આવી છે.

પૂર્ણ(ચન્દ્ર)ગચ્છે શ્રીદત્તસૂરિપ્રાજ્ઞો વાગહદેશે વટપદ્રં પુરં
ગતઃ । તત્ર સ્વામી યશોભદ્રનામા રાણકઃ શ્રદ્ધિમાન્ । તત્સૌધા-
ન્તિકોપાશ્રયઃ શ્રાદ્ધૈર્દત્તઃ । રાત્રાવુન્મુદ્રચન્દ્રાતપાયાં રાણકેન ઋષયો
દૃષ્ટા ઉપાશ્રયે નિષણ્ણાઃ । .... તસ્ય રાણશ્રીયશોભદ્રસ્ય ગી-
તાર્થત્વાત્સૂરિપદં જાતં શ્રીયશોભદ્રસૂરિરિતિ નામ । તદ્દીયપદ્મે પ્રચુ-
ન્નસૂરિમ્ન્યકારઃ । તત્પદ્મે શ્રીગુણસેનસૂરિઃ । શ્રીયશોભદ્રસૂરિપદ્મે
(૧) શ્રીદેવચન્દ્રસૂરયઃ । ઠાળવૃત્તિશાન્તિનાથચરિતાદિમહાશાસ્ત્ર-
કરણનિર્વ્યૂદપ્રજ્ઞાપ્રાગ્ભારાઃ.....

આની પછીનો રાજશેખરનો અહેવાલ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે. નોંધ નં. ૧૫. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૫ વગેરેમાં રાજશેખરે કહેલી હકીકત બિનમંડન ફરી વખત કહે છે. શરૂઆત પૃ. ૨૫ પંકિત ૨ આ પ્રમાણે છે: કોટિકગણો વજ્રશાસ્ત્રાયાં ચન્દ્રગચ્છે શ્રીદત્તસૂરયો વિહરન્તો બાગદેશસ્થવટપત્રપુરે પ્રાપુઃ ગુરુપરંપરા નીચે પ્રમાણે આપી છે: તત્પાટે પ્રથુમ્નસૂરિઃ તત્તિશ્વયઃ ગુણસેનસૂરિઃ તત્પાટે શ્રીદેવચન્દ્રસૂરયઃ । ‘વાગક’ કચ્છના પૂર્વ ભાગનું પુરાણું નામ છે અને અત્યારે પણ તે નામનો ઉપયોગ થાય છે. હેમચંદ્રનો પોતાનો અહેવાલ (વક્તવ્ય) ઉપર પૃ. ૧૭૬ માં આપવામાં આવ્યો છે અને એને માટે નોટ. ૬૬ પણ જુઓ. દેવસૂરિના દેવચંદ્રના શાંતિનાથ ચરિત્રને અંગે વક્તવ્ય માટે ઉપર નોટ નં. ૧ પૃ. ૨૨૧ જુઓ.

૨૧. પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૩૯ વગેરે. હેમચંદ્ર સુવર્ણસિદ્ધિ ખનાવવાને મંત્ર શીખવા ઇચ્છતા હતા, કારણ કે કુમારપાળ, બીજા શકપ્રવર્તાવનારાઓ પેઠે, દુનિયાનું દેવું આપી દેવા માંગતો હતો અને તે માટે જુઓ પૃ. ૧૭૬. દેવચંદ્રનું નામ મૂળ ગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ નથી પણ ત્યાં તેને હેમચંદ્રના ગુરુ તરીકે સંબોધવામાં આવેલ છે.

૨૨. વિદ્યાર્થી તરીકે હેમચંદ્રનાં વર્ષો સંબંધીની પ્રભાવકચરિત્રની અગત્યની ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે.

સોમચન્દ્રસ્તતશ્ચન્દોજ્જ્વલપ્રજ્ઞાવજ્ઞાદસૌ ।

તર્કલક્ષણસાહિત્યવિદ્યા(ઃ) પર્યંતિ(ચ્છિ)નદ્દ્રુતમ્ ॥ ૩૭ ॥

પ્રભાવકધુરાધુર્યમમું સૂરિપદોચિતમ્ ।

વિજ્ઞાય સ(સં)ષમાસ(મં)ઙ્ય મુ(ગુ)રવોઽમંત્રયન્નિતિ ॥ ૪૭ ॥

યોગ્યં શિષ્યં પદે ન્યસ્ય સ્વં કાર્યં કતુ(ર્તુ)મૌચિતી ।

અસ્મત્પૂર્વેસ(ષા)માચાર(ઃ) સદા વિદિ(દિ)તપૂર્વિજ્ઞા(મ્) ॥૪૮॥

તદેવ વિજ્ઞદેવજ્ઞત્તજ્ઞતાજ્ઞનં વ્યા(વ્ય)ષા(ચા)રયન્ ....

મુહૂર્તે પૂર્વનિર્ણયિતે કૃતનંદીવિધિક્રમાઃ ।

શ્વનત્તુર્યરવોન્મુદ્રમંગલાચારબંધુરમ્ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાદ્વૈતેથ વિશ્રાન્તે સમયે યોશિ(ચોચિ)તે સતિ ।

પૂરકાપૂરિતશ્વાસં કુંભકોદ્ગેદમેદુરાઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્રવણેઽગુરુકર્પૂરચન્દનદ્રવચર્ચિતે ।

કૃતિનઃ સોમચન્દ્રસ્ય નિષ્ઠાનિષ્ઠાન્તરાત્મનઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીગૌતમાદિસૂરીશૈરાધિતમવાધિતમ્ ।

શ્રીદેવચન્દ્રગુરવઃ સૂરિમન્ત્રમચીકથન્ ॥ ૧૯ ॥

પશ્ચભિઃ કુલ્લકમ્ ।

તિરસ્કૃતકલાકેલિઃ કલાકેલિકુલાશ્રયઃ ।

દેમચન્દ્રપ્રભુઃ શ્રીમન્નામ્ના વિરુયાતિમાપ સઃ ॥૬૦॥

તદા ચ પાહિની સ્નેહવાહિની સુત ઉત્તમે ।

તત્ર ચારિત્રમાદત્તાવિહસ્તા ગુરુહસ્તતઃ ॥૬૧॥

પ્રવર્તિની(મ્) પ્રતિષ્ઠાં ચ દાપયામાસ નમ્રગીઃ ।

તદૈવાભિનવાચાર્યો ગુરુભ્યઃ સમ્યસાક્ષિકમ્ ॥ ૬૨ ॥

સિંહાસનાસનં તસ્યા અન્વમાનયદેષ ચ ।

કટરે જનનીભક્તિરુત્તમાનાં કષોપલઃ ॥૬૩॥

આ મુસાફરીને અહેવાલ છોડી દેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે ધણીખરા શ્લોકો બહુ ખરાબ રીતે બગાડી નાખવામાં આવ્યા છે. તેને માટે શ્લોકો : ૩૮-૪૬ છે. મેરુતુંગ પોતાનો અહેવાલ ધણી ટુકડા બનાવે છે. ઉપર નોંધ નં. ૧૫ માં જે ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે તેનો છેડો આ પ્રમાણે છે.

અથ ચ કુંભયોનિરિવાપ્રતિમપ્રતિભાભિરામતયા સમસ્તવાદ્મયાંબો-
(મો)ધિમુદ્ધિધયોભ્યસ્તસમસ્તવિદ્યાસ્થાનો દેમચન્દ્ર હિતિ ગુરુદત્તનામ્ના

પ્રતીતઃ સકલસિદ્ધાન્તોપનિષત્ત્રિવિણ્ણાધિઃ(ણધીઃ) ષટ્ત્રિંશત(તા)
 ગુણૈરત્લંકૃતવતનુર્ગુભિઃ સૂરિપદેઽભિષિત્તઃ । इति मन्त्री(न्यु)उदय-
 नोदितं जन्मप्रभृतिवृत्तांतमाकर्ण्य नृपतिर्मुमुदेतराम् ।

એટલા ઉપરથી સોમચંદ્ર એવું બીજું નામ છે તે જણાતા નથી. તેઓ એમ સ્થાપન કરે છે કે હેમચંદ્રના બાલ્યસંબંધી હકીકત ઉદયન કુમારપાળ રાજાપાસે કરે છે તેમાં ગંભીર ઇતિહાસવિપર્યય (Anachronism) છે: ઉદયન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ માં ઉતરી આવ્યો અને કુમારપાળ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં ગાદીપર આવ્યો અને આ વાત થયા પહેલાં એણે અનેક મહાસંગ્રામો કરેલા છે એમ ધારવામાં આવે છે તો તે વખતે ઉદયન જીવતો હોવાનો સંભવ લાગતો નથી.

જિનમંડનકૃત કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૩૧ પંક્તિ ૧૨થીમાંડીને પૃ. ૩૬ પંક્તિ ૫-સુધીમાં હેમચંદ્રની ઉમેદવારીને અંગે બહુ બાબતો જણાવે છે, પણ તે સર્વ વિચિત્ર વાતો છે. હવે તે જણાવે છે (પૃ. ૩૧-૪૨) સોમદેવને હેમચંદ્રનું નામ આપવામાં આવ્યું કારણ કે એક ધના નામના શેઠીઆને ઘેર એણે પોતાની ઉમેદવારીની શરૂઆતમાં કાલસાનું સોનું (હિમ) બનાવી દીધું. ત્યારપછી પૃ. ૩૬ ઉપર એ પાછા પોતાની જ વિરૂદ્ધ લખાણ કરે છે અને ત્યાં એ બહુધા પ્રભાવકચરિત્રને મળતા થાય છે. ત્યારપછી સોમચંદ્રની એક મુસાફરી અને દેવીદર્શનને બદલે એ બે મુસાફરીની વાત બોલે છે. પ્રથમની મુસાફરી કાશ્મીરની હતી અને બીજી મુસાફરી ગૌડ દેશની હતી. એની સોબતમાં દેવેંદ્રસૂરિ અને પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર મલયગિરિ હતા. પ્રથમ પ્રસંગે દેવી સરસ્વતી દેખા દે છે અને બીજી વખત શાક્તનદેવતા દેખા દે છે. છેવટે તે એમ કહે છે કે ધનદ (ધાનડ) નામના શેઠ એમના ગુરૂની અને સંધની પરવાનગીથી વિક્રમ સંવત ૧૧૬૬ માં આચાર્યની પદવી અપાવે છે. આ તારિખ જિનમંડનમાં ત્રણ વખત આવે છે અને તે ત્રણ વખત એકસરખી છે અને તે અગાઉ ઉતારેલ પ્રભાવકચરિત્રની ગાથા અને ભાંડારકરના શોધખોળના રિપોર્ટ (વર્ષ ૧૮૮૩-૮૪. પૃ. ૧૪) સાથે મળતી આવે છે.

२३ अलंकारयूडामणि. १-४

मन्त्रादेरौपाधिकी ॥ ४ ॥

मन्त्रदेवतानुग्रहादिप्रभवौपाधिकी प्रतिभा । इयमपि आवरण-
क्षयोपशमनिमित्तैव । दृष्टोपाधिनिबन्धनत्वात् त्वौपाधिकीत्युच्यते ॥

२४ प्रभावक्यत्रिंशत् सर्ग २२. ६४-७३.

श्रीहेमचन्द्रसूरिः श्रीसंघसागरकौस्तुभः ।

विजहारान्यदा श्रीमदण्डिल्लपुरं पुरम् ॥ ६४ ॥

श्रीसिद्धभूभृदन्येद्यु(द्यु)राजपाटिकया चरन् ।

हेमचन्द्रप्रभुं वीक्ष्य तटस्थविपणिस्थितम् ॥ ६५ ॥

निरुध्य टिबकासन्ने गजप्रसरमंकुशात् ।

किंचिद्भूणिष्यतेत्याह प्रोवाच प्रभुरप्यथ ॥ ६६ ॥

कारय प्रसरं सिद्धहस्तिराजमशंकितम् ।

प्रस्यन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्वयैबोद्धृता यतः ॥ ६७ ॥

भ्रुत्वेति भूपतिः प्राह तुष्टिपुष्टः सुधीश्वरः ।

मध्याह्ने मे प्रमोदायागन्तव्यं भवता सदा ॥ ६८ ॥

तत्पूर्वदर्शनं तस्य जज्ञे कुत्रापि मत्क्षणे ।

आनन्दमन्दिरे राज्ञा यात्राजयमभूत्प्रभोः ॥ ६९ ॥

अन्यदा सिद्धराजोऽपि जित्वा मालवमंडलम् ।

सम्प्राजगाम तस्मै बा(चा)शिषं दर्शनिनो ददुः ॥ ७० ॥

तत्र श्रीहेमचंद्रोऽपि सूरिभूरिकलानिधिः ।

उवाच काव्यमव्यग्रमतिश्रा(सा)य निदर्शनम् ॥ ७१ ॥

तथाहि—

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा—

मुक्तास्वस्तिकमातनुष्वमुदुप त्वं पूर्णकुम्भीभव ।

ઘૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈ દિ(ર્દિ)ગ્વારણાસ્તોરણા—

ન્યાયત્ત સ્વકરૈર્વિજિત્ય જગતીં નન્વૈ(ન્વે)તિ સિદ્ધાધિપઃ ॥ ૭૨ ॥

ઘ્યાઘ્યાવિમૂષિતે વૃત્તે (હેમચં) દ્રવિમોસ્તતઃ ।

આજુહાવાવનીયાતઃ(પાલઃ) સૂરિં સૌધે પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૩ ॥

૭૨ મી ગાથા પ્રબંધચિંતામણિ સાથે સરખાવીને આપવામાં આવી છે અને બીજી કૃતિ જે નીચે (નોંધ નં. ૩૩) ઉલ્લેખવામાં આવી છે તેની સાથે પણ સરખાવી છે. મને જે મૂળ આધારો લખ્ય થયા છે તે સર્વ યોથા પાઠમાં નન્વ હિતિ એવો પાઠ આપે છે. આટલું છતાં નન્વ ઇતિ પાઠ જ સાચો હોઈ શકે,

હેમચંદ્રનો સિદ્ધરાજ સાથેનો પ્રથમ મેળાપ પરત્વેનો ઉપરનો અહેવાલ કુમારપાળચરિત્રમાં મળી આવે છે. ત્યાં હેમચંદ્રે જે કાવ્ય લખ્યું કહેવામાં આવે છે તે પૃ. ૩૬ પંક્તિ ૯-૧૧ આ પ્રમાણે છે.

સિદ્ધરાજ રાજ(ગજ)રાજમુષ્કૈઃ કારય પ્રસરમેતમગ્રતઃ ।

સંત્રસન્તુ હર(રિ)તીમતંગજાસ્તૈઃ કિમદ્ય ભવતૈવ મૂર્ઘૃષ્ટા(તા) ॥

આના જૂદાં જૂદાં રૂપકોને લઈને એમ સાબીત થાય છે કે જિનમંડને કોઈ અન્ય મૂળ કૃતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૨૫ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૪૪.

૨૬ કુમારપાળચરિત્ર રાજ સાથેના પ્રથમ મેળાપ પછી તુરતમાં નીચેના પ્રસંગો વર્ણવે છે. (૧) સર્વ ધર્મના સિદ્ધાંતો અહિંસાના પોષક છે એમ હેમચંદ્ર જાહેર કરે છે. પૃ. ૩૬-૩૮ (૨) પવિત્ર બક્ષિસને પાત્ર ગ્રાણીના ગુણો હેમચંદ્ર વર્ણવે છે. પૃ. ૩૮-૩૯. (૩) હેમચંદ્ર રાજને સિદ્ધપુરનાં મહાદેવ અને જિન વચ્ચેનો તક્ષાવત કહે છે પૃ. ૩૯-૪૦ (૪) જ્યસિંહના કેટલાક પવિત્ર પાયાઓ.

વખતના ફેરફારસંબંધી દલીલો માટે બીજા મૂળ ગ્રંથોના આધાર આ વાર્તાઓ પરત્વે કેવા છે તે માટે જુઓ. પૃ. ૧૮૯

૨૭ કોલક્રુકના પરચુરણ નિબંધો ૨. પૃ. ૨૭૫ કોવેલ પ્રકાશક. ત્યાં એમ ખતાવવામાં આવ્યું છે ધણે ભાગે યશોવર્મા વિક્રમ સંવત ૧૧૬૦ માં ગા-દીએ આવ્યો. કીર્તિકૌમુદી ૨. ૩૨ માં આથી વિરુદ્ધ હકીકત આવે છે તે પ્રમાણે જ્યસિંહે માળવાના જે રાજાને હરાવ્યો તે યશોવર્માની આગળનો રાજા નરવાહન હતો. આ આખી હકીકતને કોઇ જાતના વિચારવગર છોડી દેવા યોગ્ય છે, કારણ કે યશોવર્માનું નામ દ્વાચાત્રય કાવ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે અને આપણે બરોસો રાખીએ કે હેમચંદ્રના રાજાએ જે રાજાને હરાવ્યો તે હારનાર રાજાનું ચોક્કસ નામ હેમચંદ્ર જાણતા હોવા જોઈએ.

૨૮ દ્વાચાત્રય કાવ્યના ઉતારા ફોર્સે ઈટીઅન એન્ટીકવેરી પુ. ૪થું પૃ. ૨૬૬ માં કયો છે તે પ્રમાણે માળવાના વિજય પછી જ્યસિંહે નીચેનાં કાર્યો કર્યાં: (૧) તે થોડો વખત સિદ્ધપુર-શ્રીસ્થળમાં રહ્યો અને રૂદ્રમાળ અથવા વધારે સારી રીતે ખોલતાં રૂદ્રમહાલય-મંદિર જીર્ણો ને સુધરાવ્યું અને મહાવીરનું એક મંદિર બંધાવ્યું. (૨) એણે સોમનાથ પાટણ અને ગિરનારની જાત્રા કરી. અણહિલવાડ પાછા ફર્યા પછી એણે સહસ્રલિંગ તળાવ ખોદાવ્યું અને બીજા કેટલાક બગિચાઓ તૈયાર કરાવ્યા. બીજા અનેક જગ્યા જ્યાં આપણે હેમચંદ્રના ઉપર કાણુક રાખી શકીએ છીએ ત્યાં એ બનાવેને એક પછી એક સાલવાર આપે છે અને ક્રમ બરાબર જાળવે છે તો અહીં પણ આપણે તેના ઉપર બરોસો રાખી શકીએ. જે આપણે આ પ્રમાણે કરીએ તો વગર-શકે એ વાત ચોક્કસ થાય છે કે માળવાથી પાછા ફર્યા પછી જ્યસિંહે ધણા વર્ષો રાજ્ય કરેલ હોવું જોઈએ અને આ બનાવ સંવત ૧૧૬૪ પછી બનેલ હોવો ન જોઈએ.

૨૯ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૬૧-૧૭૧.

૩૦ આ શ્લોકને કલાટે ઈટીઅન એન્ટીકવેરી પુ. ૧૧. પૃ. ૨૫૪ નોંધ ૫૪ માં ટાંકેલ છે. આ ચર્ચા વખતે હેમચંદ્રની હાજરી હતી એમ પ્રભાવક-ચરિત્ર સીધી રીતે કહેતું નથી; છતાં તેની તે પ્રકારની સૂચના છે. કારણ કે

● સરખામણી દ્વેરી ચેકના અર્થમાં જણાય છે.

શ્વેતાંબરના વિભવના માનમાં એક ગાથા બનાવવામાં આવેલ છે તેના કર્તા હેમચંદ્ર હોવાનું ત્યાં કહેવામાં આવેલ છે. આપણે તે સર્ગ ૨૧. ૨૫૩-૫૪ માં જોઈએ છીએ.

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રાભિધાને શંબ્દાંનુશાસને ।

સૂત્રધારઃ પ્રભુઃ શ્રીમન્હેમચન્દ્રપ્રભુર્જગૌ ॥ ૨૧૩ ॥

તથાહિ—

યદિ નામ કુમુદચન્દ્ર (.) નાજ્યે(જે)વ્યદેવસૂરિર્હિમરુચિઃ ।

કતિપરિધાનમધાસ્યત્કતમાઃ શ્વેતામ્બરો જગતિ ॥ ૨૫૪ ॥

આ ગાથા જાણે કાંઈ અમુક શરતે લખાઈ હોય એવી લાગે છે. 'કિલ્હોર્ન' કહે છે કેઃ વ્યાકરણની ટીકામાં એ ગાથા માલુમ પડતી નથી.

૩૧ પ્રભાવકચરિત્ર ૧૨. ૭૪-૧૧૫. (૨૦)

અન્યદાવન્ત્રિકોશીયપુસ્તકેષુ નિયુક્તકૈઃ ।

દર્શ્યમાનેષુ ભૂપેન પ્રૈક્ષિ લક્ષણપુસ્તકમ્ ॥ ૭૪ ॥

કિમેતદિતિ પપ્રચ્છ સ્વામી તે વ્યજિજ્ઞપન્ ।

ભોજવ્યાકરણં હોતચ્છબ્દશાસ્ત્રં પ્રવર્તતે

(હો ચ ષડ્શાસ્ત્રપ્રવર્તને) ॥ ૭૫ ॥

અસૌ હિ માલવાધીશો વિદ્વજ્જ્ઞશિરોમણિઃ ।

શબ્દાલંકારદૈવજ્ઞતર્કશાસ્ત્રાણિ નિર્મમે ॥ ૭૬ ॥

ચિકિત્સારાજસિદ્ધાન્તરમ(સ)વાસ્તૂ(ત)દયાનિ ચ ।

અંકશાકુનિકાધ્યાત્મસ્વપ્નસામુદ્રિકાન્યપિ ॥ ૭૭ ॥

પ્રન્યાભિમિત્તવ્યાખ્યાનપ્રશ્નચૂડામણીનિહ ।

વિષ્ટિં વાયમ(ચાર્થસ)દ્વાવેર્થશાસ્ત્રમેધમાલયોઃ ॥ ૭૮ ॥

ભૂપાલોડપ્યવદત્ કિં નાસ્મત્કોશો શાસ્ત્રપદ્ધતિઃ ।

વિદ્યાન્કોડપિ કયં નાસ્તિ દેશે વિદ્યેપિ ગૂર્જરે ॥ ૮૦ (૭૯)

સર્વે સંભૂય વિદ્વાંસો હેમચન્દ્રં વ્યલોકયન્ ।

મહામક્ષ્યા ચ રાજાસાવભ્યર્ચ્યઃ (ર્ચ્ય) પ્રાર્થિતઃ પ્રભુઃ ॥૮૧॥ (૮૦)

શબ્દવ્યુત્પત્તિકૃચ્છાસ્ત્રં નિર્માયાસ્મન્મનોરથમ્ ।

પૂરયસ્વ મહર્ષે ત્વં વિના ત્વ(ત્વા)મત્ર કઃ પ્રભુઃ ॥ ૮૨ ॥ (૮૧)

સંક્ષિપ્તશ્ચ પ્રવૃત્તોઽયં સમયેઽસ્મિન્કલાપકઃ ।

લક્ષણ ( ) તત્ર નિષ્પત્તિઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ તાદૃશી ॥૮૩॥ (૮૨)

પાણિનેર્લક્ષણં વેદસ્યાંગમિત્યબ્ર(બ્રુ)વન્દિવ્રજાઃ ।

(અવલેપાદસૂચંતિ કોઽર્થસ્તૈરુન્મનાયિતૈઃ) ॥ ૮૪ ॥

(ભૂળમાં છોડી દીધી છે.)

યશો મમ તવ ક્ષ્યાતિ પુણ્યં ચ મુનિનાયક ।

વિશ્વલોકોપકારાય કુરુ વ્યાકરણં નવમ્ ॥ ૮૫ ॥ (૮૪)

इत्याकर्ण्याभ्यधात्सूरिर्हेमचन्द्रः सुधि(धी)निधिः ।

(ભૂળમાં છોડી દીધી છે.)

कार्येषु नः किलोक्तिर्वः स्मरणायैव केवलम् ॥ ८६ ॥ (८५)

પરં વ્યાકરણાન્યષ્ટૌ વર્તન્તે પુસ્તકાનિ ચ ।

तेषां श्रीभारतीदेवीकोश एवास्तित ध्रुवम् ॥ ८७ ॥ (८६)

આનાયયતુ કાશ્મીરદેશાત્તાનિ સ્વમાનુષૈઃ ।

महाराजो यथा सम्यक् शब्दशास्त्रं प्रतन्यते ॥ ८८ ॥ (८७)

इति तस्योक्तिमाकर्ण्य तत्क्षणादेव भूपतिः ।

પ્રધાનપુરુષાન્ પ્રૈષીદ્યાગ્દેવીદેશમગ્યતઃ ॥ ૮૯ ॥ (૮૮)

प्रबराह्यपुरे तत्र प्रस्रास्ते देवतां गिरम् ।

चन्दनादिमिरम्यर्च्य तुष्टुतुः पावनस्तवैः ॥ ९० ॥ (८९)

समादिक्षभूतैः (तु तैः) तुष्टा निजाधिष्ठायकान् गिरा ।

मम प्रसादचित्तः श्रीहेमचंद्रः सितांबरः ॥ ९१ ॥ (६०)

ततो मूर्त्त्यंतरस्येव मदीयस्यास्य हेतवे ।

सत्तप(संतर्प्य) प्रेक्ष्यतां प्रेक्ष्यवर्गः पुस्तकसंचयम् ॥ ९२ ॥ (६१)

ततः सत्कृत्य तान्सम्यग्भारतीसचीवालंसन् (वाः समम्) ।

पुस्तकान्यर्पयामासुः प्रैषुश्चोत्साहपंडितम् ॥ ९३ ॥ (६२)

अचिरान्नगरं स्वीयं प्रापुर्देवीप्रसादिताः ।

हर्षप्रकर्षसंपन्नपुलकांकुरपूरिताः ॥ ९४ ॥ (९३)

सर्व(र्वे) विज्ञापयामासुर्भूपालाय गिरोदिता(तां)

निष्ठो(घृष्टं ?) प्रभौ हेमचन्द्रे (परि)तोषमहादरम् ॥ ९६ ॥ (६४)

इत्याकर्ण्य चमत्कारं धारयन् वसुधाधिपः ।

उवाच धन्यो मदेशो(ह) (मान्यो) यत्रेदृशः कृती ॥ ९७ ॥ (६५)

श्रीहेमसूरयोप्यत्रालोक्य व्याकरणव्रजम् ।

शास्त्रं चत्क(क्रु)र्नवं श्रीमात्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥ ९७ ॥ (९६)

द्वात्रिंशत्पादसंपूर्णमष्टाध्यायमुणादिस(म)त् ।

धातुपारायणा(णो)पेतं र(रं)गालि (सह ।लि)ङ्गानुशासनम् । ६८ । ९७

सूत्रसद्वृत्तिमन्नाममालानेकार्थसुंदरम् ।

मौलिं लक्षणशास्त्रेषु विश्वविद्वद्गिरादृतः(तं) ॥ ९९ ॥ (९८)

त्रिभिर्विशेषकम्

आदौ विस्तीर्णशास्त्राणि न हि पाठ्यानि सर्वतः ।

आयुषा सकलेनापि पुमर्थयवत्तनानि तत् (?) ॥ १०० ॥ (९९)

संकीर्णानि च दुर्बोधदोषस्थानानि कानिचित् ।

एतत्प्रमाणितं तस्माद्विभक्ति (विद्वद्भि) रघुनाथनैः ॥ १०१ ॥ (१००)

श्रीमूलराजप्रभृतिराजपूर्वज(भू)भृताम् ।

वर्णवर्णनसंबद्धं पादांते श्लोकमेककम् ॥ १०२ ॥ (१०१)

तच्चतुष्कं च सर्वांते श्लोकैस्त्रिंशद्विरद्भुता ।

पंचाधिकैः प्रशस्तिश्च विहितावि(व)हितैस्त(तः) ॥ १०३ ॥ (१०२)
युग्मम् ॥

राजःपुर (जगुरु-ज्ञः पुरः)पुरोगैश्च विद्वद्भिर्वाचितं ततः ।

चक्रे वर्षत्रयर्षेव (त्रयेणैव) राज्ञा पुस्तकलेखनो (नं) ॥ १०४ ॥ (१०३)

राजादेशान्नियुक्तैश्च सर्वस्थानेभ्य उद्यतैः ।

दावाहूवसच्चके (समाहूयतपट्टने) लेखकानां शतत्रयम् ॥ १०५ ॥ (१०४)

पुस्तकाः समलेख्यन्त सर्वदर्शनिनां ततः ।

प्रत्येकमेवादीयन्ताध्येतृणामुद्यमस्पृशाम् ॥ १०६ ॥ (१०५)

विशेषकम् ॥

अंगवंगकलिङ्गेषु लाटकणाटकुङ्कणे ।

महाराष्ट्रसुराष्ट्रासु वच्छे(त्से) कच्छे च मालवे ॥ १०७ ॥ (१०६)

सिन्धुसौवीरनेपाले पारसीकमुरङ्गयोः ।

गंगापारे हरिद्वारे काशीचेदिगयासु च ॥ १०८ ॥ (१०७)

कुरुक्षेत्रे कन्यकुब्जे गौडश्रीकामरूपयोः ।

सपादलक्षवज्जालंधरे च स्वसमध्यतः ॥ १०९ ॥ (१०८)

सिंहलेऽथ महाबोधे चोडे मालवकौशिके ।

इत्यादिविश्वदेशेषु शास्त्रं व्यस्तार्यत स्फुटम् ॥ ११० ॥ (१०९)

चतुर्भिः कलापकम् ॥

अन्येभ्यो (अन्येषां च ?) निबन्धानां पुस्तकानां च विंशतिः ।

प्राहीयत नृपेन्द्रेण काश्मीरेषु महादरात् ॥ १११ ॥ (११०)

પતત્તત્ર ગતં શાસ્ત્રં સ્વીયકોશે નિવેશિતમ્ ।

સર્વો નિર્વાહયેત્સ્વનાદૃતં દેવ્યાસ્તુ કા કથા ॥ ૧૧૨ ॥ (૧૧૧)

કાકલો નામ કાયસ્થકુલકલ્યાણશેસ્વરઃ ।

અષ્ટવ્યાકરણાધ્યેતા પ્રજ્ઞાવિજિતભોગિરાટ્ ॥ ૧૧૩ ॥ (૧૧૨)

પ્રમુસ્તં દૃષ્ટમાત્રેણ જ્ઞાતતત્ત્વાર્થમસ્ય ચ ।

શાસ્ત્રસ્ય જ્ઞાપકં ચાશુ વિદધેઽધ્યાપકં તથા ॥ ૧૧૪ ॥ (૧૧૩)

પ્રતિમાસં સ ચ જ્ઞાનપંચમ્યાં પૃચ્છનાં દધૌ ।

રાજા ચ તત્ર નિર્યૂહાન્(ત) કંકણૈઃ સમભૂષયત્ ॥ ૧૧૫ ॥ (૧૧૪)

નિષ્પન્ના અત્ર શાસ્ત્રે ચ દુકૂલસ્વર્ણભૂષણૈઃ ।

સુસ્નામનાતપત્રૈશ્ચ તે ભૂપાલેન યોજિતાઃ ॥ ૧૧૬ ॥ (૧૧૫)

૭૬ મી ગાથાની પછવાડે:પ્રતમાં ૭૮ મી ગાથાનો એક વિભાગ છે અને ૭૮ ના આંકડાની પછવાડે ૭૯ નો આંકડો છે. મારા ધારવા પ્રમાણે કોઈ હકીકત છોડી દેવામાં આવી હોય તેમ લાગતું નથી, કારણ કે એની કાપકુપ પ્રતમાં એવી થઈ ગઈ છે કે તેમાંથી કોઈ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૯૩ મી ગાથામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સરસ્વતીના નોકરોએ ઉત્સાહપંડિતને મોકલી આપ્યો તેનો અર્થ ધણે ભાગે એમ જણાય છે કે એ માણસ જ્યસિંહનો એલચી હતો અને તેને દેશ મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો; કારણ કે પ્રભાવકચરિત્ર સર્ગ. ૨૧ ૧૩૫ પ્રમાણે દેવધરિ અને કુમુદચંદ્રની ચર્ચા વખતે *પાર્શ્વદેશ્વર તરીકે વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧ માં હાજર હતો તેથી આ વખતે જે ત્યારપછી ધણું મોડું છે તે અણહિલવાડ આવી શક્યો નહિ હોય.

૩૨ પ્રત્યંધચિંતામણિ પૃ. ૧૪૪-૧૪૬, પૃ. ૧૪૭-૧૪૮. અહેવાલને અંતે મેરુતુંમ પ્રશસ્તિનો પ્રથમ શ્લોક આપે છે. આની સાથે સરખાવો કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૪૧-૪૨.

૩૩ આ ૩૫ શ્લોકો જે પ્રથમના સાત ચૌલુક્ય રાજ્યોનાં યશોગાન કરે છે તેને ૨જી કરવા A માટે પ્રત ઉપરાંત મેં બ્લીનના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રતનું સૂચીપત્રક (કેટલોગ) પુસ્તક ૨ જી પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૨૧૧, ૨૨૦-૨૧, ૨૩૦-૩૧, ૨૩૫. ૨૪૨-૪૩ માં વેબરે જે હકીકત આપી છે તેનો તથા પીટર્સનના ત્રીજા રિપોર્ટમાં જે હકીકત આપવામાં આવી છે. પીસ્ચેલની પ્રાકૃત વ્યાકરણની આવૃત્તિ પુસ્તક ૧ જી પૃ. ૫(પુ. ૨) પૃ. ૫૭, ૬૮-૬૯, ૧૨૯ માં આપેલ હકીકતનો ઉપયોગ કર્યો છે અને મુબંધની પ્રતોનો સંગ્રહ પ્રથમના ૨૮ શ્લોક માટે વાપર્યો છે. આ છેલ્લી પ્રત કિલ્હેને કૃપા કરીને મારી પાસે રાખેલ છે. એમાં જે આકાર આપવામાં આવ્યો છે તેની સામે K એવી નિશાની કરી છે.

પાદ. ૧ (આર્યા)

હરૈરિવ બલિબન્ધકારશ્ચિશાકિયુક્તઃ પિનાકપાણિરિવ ।

કમલાશ્રયશ્ચ વિધિરિવ જયતિ શ્રીમૂલરાજનૃપઃ ॥ ૧ ॥

પાદ. ૨ (આર્યા)

પૂર્વભવદારગોપીહરણસ્મરણાદિવ જ્વલિતમન્યુઃ ।

શ્રીમૂલરાજપુરુષોત્તમોવર્ધાદિદુર્મદાભીરાન્ ॥ ૨ ॥

પાદ. ૩ (અનુષ્ટુભ)

ચક્રે શ્રીમૂલરાજેન નવઃ કોઽપિ યશોર્ણવઃ ।

પરકીર્તિશ્રવન્તીનાં ન પ્રવેશમદત્ત યઃ ॥ ૩ ॥

પાદ. ૪ (વસંતવિલકા).

સોત્કંઠમંગલગણૈઃ કચકર્ષણૈશ્ચ

વક્ત્રાન્જનુમ્બનનસ્રવતકર્મમિશ્ચ ।

શ્રીમૂલરાજહૃતમૂપતિભિર્વિલેસુઃ

સાંસ્થે ચ લેપિ ચ શિવશ્ચ સુરશિયાશ્ચ ॥ ૪ ॥

पाद. ५ (अनुष्टुम्).

प्रावृज्जातेति हे भूप मा स्म त्यजत काननम् ।

हरिः शेतेऽत्र नन्वेष मूलराजमहीपतिः ॥ ५ ॥

पाद. ६ (अनुष्टुम्).

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे सर्वाकस्याणकारणम् ।

अधुना मूलराजस्तु चित्रं लोकेषु गीयते ॥ ६ ॥

पाद. ७ (अनुष्टुम्).

मूलराजासिधारायां निमग्ना ये महाभुजः ।

उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते स्वर्गगंगाजलेषु ते ॥ ७ ॥

पाद. ८ (उपजाति).

श्रीमूलराजचितिपस्य बाहु-र्विभर्ति पूर्वाचलशृंगशोभाम् ।

संकोचयन् वैरिभुखांबुजानि, यस्मिन्नयं स्फूर्जति चंद्रहासः ॥८॥

पाद. ९ (अनुष्टुम्).

असंरब्धा अपि चिरं दुस्सहा वैरिभूभृताम् ।

चण्डै(ढा)श्चासुंढराजस्य प्रतापशिखिनः कणाः ॥ ९ ॥

पाद. १० (अनुष्टुम्).

श्रीमद्वल्लभराजस्य प्रतापः कोऽपि दुस्सहः ।

प्रसरन् वैरिभूपेषु दीर्घनिद्रामकल्पयत् ॥ १० ॥

पाद. ११ (अनुष्टुम्)

श्रीदुर्लभेशधुमणेः पादास्तुष्टुविरे न केः ।

लुक्ताङ्गिर्मेदिनीपालैर्बाह्विस्त्र्यैरिषामवः ॥ ११ ॥

पाद. १२ (अनुष्टुम्)

प्रतापतपनः कोऽपि मौलराजेर्नवोभवत् ।

रिपुस्त्रीमुखपद्मानां नो सेहे यः किल श्रियम् ॥ १३ ॥

पाद. १३ (अनुष्टुम्)

कुर्वन्कौतलशैथिल्यं मध्यदेशं निपीडयन् ।

अंगेषु विलसन्भूमेर्भर्ताभूद्भीमभूपतिः ॥ १३ ॥

पाद. १४ (अनुष्टुम्)

श्रीभीमप्रीतनोत्खातरजोभिर्वैरिभूभुजाम् ।

अहो चित्रमवर्धन्त ललाटे जलबिन्दवः ॥ १४ ॥

पाद. १५ (अनुष्टुम्)

कर्णं च सिद्धराजं च निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।

श्रीभीमेनाधुना चक्रे महाभारतमन्यथा ॥ १५ ॥

पाद. १६ (उपजाति)

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रबाहु—र्गृहीतचेदीशकरोवतीर्णः ।

अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं, श्रीभीमदेवः किल भीम एव ॥ १६ ॥

पाद. १७ (आर्या)

अगणितपञ्चेषुबलः पुरुषोत्तमचित्तविस्मयं जन्य(नय)न् ।

रामोज्जासनमूर्तिः श्रीकर्णः कर्ण इव जयति ॥ १७ ॥

पाद. १८ (अनुष्टुम्)

अकृत्वासननिर्बन्धमभिरुन्ना पावनीं गतिम् ।

सिद्धराजः परपुरप्रवेशवशितं ययौ ॥ १८ ॥

पाद. १९ (अनुष्टुम्).

मात्रयाप्यधिकं कंचिन्न सहन्ते जिगीषवः ।

इतीव त्वं धरानाथ धरानाथमपाकृथाः ॥ १९ ॥

पाद. २० (शार्दूलविक्रीडित).

क्षुण्णैः क्षोणिभृतामनेककतका भगनाथ धारा ततः,

कुठैः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।

आरुद्धप्रबलप्रतापदहनाः संप्राप्तधागाश्चिरात्,

पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेदिश्यते ॥ २० ॥

पाद. २१ (उपजाति).

श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य, त्वया न किं विप्रकृतं नरेन्द्र ।

यशांस्यहार्षीः प्रथमां समन्तात्—क्षणादभांक्षीरथ राजधानीम् ॥ २१ ॥

पाद. २२ (शिखरिणी).

मृदित्वा दोःकंडु समरभुवि वैरिचितिमुजां,

मुजादंढे दधुः कति न नवखंडां वसुमतीम् ।

यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा,

यशो योगीशानां पिबसि नृप तत्कस्य सदृशम् ॥ २२ ॥

पाद. २३ (शिखरिणी).

जयस्थंभांसीमन्यधिजलधिवेलां निहितवान्,

वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।

यशस्तेजोरूपैरलिपत जयत्यर्घघुसृष्टैः,

कृतो यात्रानंदो विरमति न किं सिद्धनृपतिः ? ॥ २३ ॥

પાદ. ૨૪ (આ શ્લોક નોટ નં. ૨૪ માં આવી ગયો છે.)

પાદ. ૨૫ (અનુષ્ટુભ્).

લબ્ધલક્ષ્મિવિપક્ષેષુ વિલક્ષ્યાસ્ત્વયિ માર્ગણાઃ ।

તથાપિ તવ સિદ્ધેન્દ્ર દાતેત્યુત્કંધરાં યશઃ ॥ ૨૫ ॥

પાદ. ૨૬ (વસંતતિલકા).

ઉત્સાહસાહસવતા ભવતા નરેન્દ્ર,

ધારાવ્રતાં કિમપિ તદ્વિષમં સિષેવે ।

યસ્માત્ફલં ન ચ્છલુ માલવમાત્રમેવ,

શ્રીપર્વતોઽપિ તવ કંદુકકેલિપાત્રમ્ ॥ ૨૬ ॥

પાદ. ૨૭ (માલિની).

અયમવનિપર્તીદો માલવેન્દ્રાવરોધા-

સ્તનકલશપવિત્રં પત્રવર્ણી લુનાતુ ।

કથમશ્વિલમહીશ્રુન્મૌલિમાણિક્યભેદે,

ઘટયતિ પટિમાનં ભગ્નધારસ્તવાસિઃ ॥ ૨૭ ॥

પાદ. ૨૮ (માલિની).

ક્ષિતિઘર ભવદીયઃ ક્ષીરધારાવલકૈ-

રિપુવિજયયશોભિઃ શ્વેત એવાસિદંઢઃ ।

કિમુત કવલિતૈસ્તૈઃ કજ્જલૈર્માલવીનાં,

પરિણતમહિમાનં કાલિમાનં તનોતિ ॥ ૨૮ ॥

પાદ. ૨૯ (શાર્દૂલવિક્રીડિત).

યદ્ દોર્મળલક્ષ્મીકૃતધનુર્દંડેન સિદ્ધાધિપ,

ક્રીતં વૈરિકુલાત્ ત્વયા કિલ લલત્કુન્દાવદાતં યશઃ ।

भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति स्वेदविवशं तन्मालवीनां व्यधा-
दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थलेऽवस्थितम् ॥ २९ ॥

पाद. ३० (उपेन्द्रवज्रा).

द्विषत्पुरक्षोदविनोदहेतोर्भवादवामस्य भवद्भुजस्य ।
अयं विशेषो भुवनैकवीर परं न यत्काममपाकरोति ॥ ३० ॥

पाद. ३१ (शार्दूलविक्रीडित).

ऊर्ध्वं स्वर्गनिकेतनादपि तले पातालमूलादपि,
त्वत्कीर्तिर्भ्रमति क्षितीश्वरमणे पारे पयोधेरपि ।
तेनास्याः प्रमदास्वभावसुलभैरुच्चावचैश्चापलै-
स्ते वाचंयमवृत्तयोऽपि मुनयो मौनव्रतं त्याजिताः ॥ ३१ ॥

पाद. ३२ (वसंततिलका).

आसीद्विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्र-
मुद्रांकितक्षितिर्भक्षमबाहुदंडः ।
श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुंभि-
कंठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥ ३२ ॥

तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप-

तिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः ।

येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ

श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ ३३ ॥

सम्यग्निषेव्य चतुरश्रतुरोप्युपायान्

जित्वापभुज्य च भुवं चतुराब्धिकांचीम् ।

विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा

काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥ ३४ ॥

તેનાતિવિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણ-

શબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્થિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરવમં વિધિવદ્વ્યવસ્થા

શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિદેમચન્દ્રઃ ॥ ૩૫ ॥

(૧) રાજની બેવડી સત્તા તેની મહત્તામાંથી, તેની શક્તિમાંથી અને તેની દેવી ત્રીશક્તિની ભક્તિમાંથી જન્મ પામે છે. જુઓ ઓક્ટેરટ ઓક્સફર્ડ પૃ. ૫૯. ત્રીજી ઉપમા આ કડીમાં વાપરી છે તે મૂળરાજના જમીનના બક્ષીસપત્રમાં પણ મળી આવે છે. ઇંડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૪ પૃ. ૧૯૧

(૨) મૂળરાજે સોરઠનો આબીર રાજા જે નરકાસુરનો અવતાર હતો તેમ ધારવામાં આવતું હતું તેને મારી નાખ્યો. દ્વાચાત્રયમાં આ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે (ઇંડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૪ પૃ. ૭૪-૭૭) એ આબીર રાજાએ કૃષ્ણે છોડી મૂકેલી અનેક ગોવાળણોને ચોરી લીધી હતી અને તેમને તે પરણ્યો હતો. જુઓ એમ. એન. વીલ્સન વિષ્ણુપુરાણ પુ. ૪ પૃ. ૮૭-૯૨, ૧૦૧-૧૦૪ (પ્રકટ કરનાર એફ. ઇ. હોલ)

(૪) છેલ્લા શબ્દો અપસરાતું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં જેને બાહ્યસંભોગ કહે છે તેનો ત્યાં ઉલ્લેખ છે.

(૫) મૂળરાજે જે રાજાઓને હરાવ્યા હતા તેઓ જંગલમાં નાસી ગયા હતા તેઓ એમ ધારતા કે હવે ભય નાશ પામી ગયો છે, કારણ કે ચોમાસામાં લશ્કરતું કાય અશ્વકય થઇ જાય છે. તેઓને છતાં માલુમ પડે છે કે મૂળરાજની સિંહજેવી શક્તિ તેમને શોધી કાઢવા માટે રસ્તો જરૂર શોધી શકે છે.

(૬) સૂર્યનો મૂળ નક્ષત્ર સાથે યોગ થાય તે વિનાશને આણે છે તેવી જ રીતે આ ચંદ્રનું ઘર જેનો આધેદવ નિરિતિ છે તે આપત્તિને આણે છે.

(૯) હું ધારું છું કે અર્થ આ પ્રમાણે છે:-જો કે ચામુંડ પણ

વખતથી મરણ પામ્યો છે છતાં તેના શૌર્યની સ્મૃતિ તેના દુશ્મનોને હજી પણ મુંઝવે છે.

(૧૧) અહીં રાજાએને વાલ્મીક્યો સાથે સંખાવ્યા છે તેનો હેતુ એ છે કે દુર્લભની સાથે સરખામણીમાં વાલ્મીક્યોને માફક તેઓ પણ મગતરા જેવા છે. છઠ્ઠા મણના ધાતુ તરીકે લુલુ ધાતુનો પ્રયોગ પાણિનીના નિયમ પ્રમાણે બરાબર નથી. હેમચંદ્રના ' ધાતુપારાયણ ' માં એ ધાતુને છઠ્ઠા મણમાં સ્થાન મળેલું નથી. લુલુદ્ધિઃ પ્રયોગ કાં તો લલિયાની ભૂલ જણાય છે અથવા હેમચંદ્રે પ્રાકૃત પ્રયોગનો ઉપયોગ કરવાની જવાબદારી લીધા છે.

(૧૨) મૂળરાજના ફરન દ તરીકે પ્રથમ ભીમનો ઉલ્લેખ જણાય છે.

(૧૩) રાજા ભીમની આ શ્રુતો દ્વાચાશ્રયકાવ્યમાં ઉલ્લેખવામાં આવી નથી અને અલંકારના પ્રયોગ તરીકે કવિના તરંગ તરીકે દાખલ કરવામાં આવી હોય એ સંભવિત છે.

(૧૫) દ્વાચાશ્રયકાવ્ય પ્રમાણે પહેલા ભીમે ચેદી અથવા દેહલના રાજા કણ્વને અને સિદ્ધના રાજા હેમકને હરાવ્યા (ઇડીયન એન્ટીકવેરી. પુ. ૪. પૃ. ૧૧૪, ૧૩૨) મહાભારતના ભીમે કણ્વને અનેક વાર હરાવ્યો (મહા. ૭ ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૬.) છતાં કણ્વનો વંશ અણ્વને કયો (મહાભારત. ૮-૯૧.) મહાભારતના સિંધુના રાજા જ્યદ્રથને અણ્વને માર્યો હતો મહાભારત. ૭. ૧૪૬.

(૧૬) અણ્વહિલવાડના ચૌલુક્ય અથવા સોલંકીઓ ચંદ્રવંશના હતા. જુઓ નીચેનો શ્લોક ૩૩ મે અને દ્વાચાશ્રયકાવ્યનો પછવાડેનો ભાગ અને

(૧૭) રત્નમાળામાં (જોએ ખાંચ રા. એ. સોસાયટી જનરલ પુ. ૬. પૃ. ૩૭માં આપણે વાંચીએ છીએ કે " તેનો (ભીમનો) પુત્ર ધર્મ વણ્વનો હતો." મહાભારતના કણ્વનો વણ્વ મહાભારત ૮. ૯૧. ૬૦-૬૧માં સૂર્યના જેવો વણ્વવંશમાં આવ્યો છે. કણ્વની સાથેની લગાઈમાં અણ્વનના સારથિ તરીકે પુરુષોત્તમ અથવા કૃષ્ણ હતા. પાંચ

ધનુષ્યમાં મળજીત તે પાંડુ રાજના પાંચ પુત્રો છે. રાજ કર્ણુ કામ-
દેવની સત્તાને અવગણતો હતો એવી અત્ર સ્થાપના કરવામાં આવી છે
તે કદાચ અયોગ્ય ખુશામત હોય; કારણ કે રત્નમાળામાં આપણે
વાંચીએ છીએ કે “ એ કામલુબ્ધ હતો. ”

(૧૮) આ શ્લોકનો ખેવડો અર્થ છે. એક બાળુએ સિદ્ધરાજને
તેની ઉજ્જયનની જીતને અંગે ભાગ્યશાળી રાજ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો
છે. (ઇંડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૪ પૃ. ૨૬૬.) અને બીજી બાળુએ યોગીઓની
યોગપ્રક્રિયાના પ્રયોગવગર યોગનું ધ્યેય તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવી તેની
પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. હેમચંદ્રે પરપુરપ્રવેશની હકીકત યોગશાસ્ત્ર
સર્ગ પ. ૨૬૪-૨૭૨ શ્લોકોમાં વિગતવાર દર્શાવી છે. અમિત્વા પવની ગતિ
નો બીજો અર્થ પ્રાણાયમ અકૃત્વા એમ થાય છે.

(૧૯) ધારાનો પતિ તે યશોવર્મા છે. એને સિદ્ધરાજે કેદી તરીકે
પકડ્યો હતો.

(૨૦) શ્લોકનો બીજો વિભાગ એમ કહે છે કે તરવારને ફરીવાર
ખસાવી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

(૨૧) જ્યસિંહે વિક્રમાદિત્યનો યશ ચોરી લીધો, કારણ કે ઉજ્જયન-
ના એ પ્રસિદ્ધ રાજ કરતાં વધારે ઉદાર હતો. નીચેનો ૨૫ શ્લોક સરખાવો.

(૨૨) જ્યસિંહના તત્ત્વદર્શનસંબંધી જે ઉલ્લેખ પ્રબંધોએ કર્યો છે
તેને આ શ્લોક પાકો કરે છે.

(૨૩) જે કે ‘ યાત્રા ’ શબ્દના બે અર્થ છે, છતાં અહીં તેનો અર્થ
‘ મુસાફરી- જાત્રા ’ જ થઈ શકે; કારણ કે જ્યસિંહના લડાયક પ્રસંગો-
પરતે અગાઉ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. આ ઉપરાંત ગ્રંથકર્તા રાજની શ્રદ્ધા-
પર ભાર મૂકીને ઇસાવ્રવા ઇચ્છે છે, જે પ્રમાણે આગળના શ્લોકમાં પણ
કર્યું છે. આનાથી કદાચ યાત્રાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે માટે જુઓ ઉપર
પૃ. ૧૮૬

(૨૪) જુઓ ઉપર પૃ. ૧૮૧, જ્યાં મૂળ આપ્યું છે.

(૨૫) “ માર્ગણ ” ના અર્થ ‘ જિખારી ’ તેમજ ‘ તીર ’ થાય છે.

(૨૬) અહીં ચાલુ ‘અસિધારાવૃત’ ને બદલે ‘ધારાવૃત’ શબ્દ વાપર્યો છે તે શબ્દાલંકાર માટે છે, અને તે દ્વારા ધારાનગરીના નામ ઉપર શ્લેષ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રમંધોમાં અથવા દ્વાયાશ્રયમાં શ્રી પર્વતના પર્વતના કિશ્કિના વિજયપરત્વે કાંઈ પણ કહેવામાં આવેલું નથી. કદાચ એ શ્રીપર્વત શબ્દ વિશેષનામ નહિ હોય પણ ‘ લક્ષ્મીનો પર્વત ’-ધનવાન તવંગર પર્વત એ અર્થમાં એનો ઉપયોગ થયો હશે.

(૨૯) આ શ્લોકના છેવટના ભાગ માટે સરખાવો નવસહસંકચરિત્ર જુઓ ૧૧-૧૦૦ ત્યાં ચિંતા અને વિષાદથી થતું સ્ત્રીનું મુખ વિજેતાની કીર્તિ સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે, અને વળી જુઓ પીશ્ચેલતું હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણ પુસ્તક ૨જી પૃ. ૫૭.

(૩૦) જુઓ પીશ્ચેલ સદર પૃ. ૯૯.

(૩૧) જુઓ પીશ્ચેલ સદર પૃ. ૧૨૯. એ ભૂલથી તે નશ્વર: એવું પદચ્છેદ કરે છે અને તેને લઇને શ્લોકનાં અર્ધાં ભાગનો કોઈ અર્થ તેનાથી થઈ શકતો નથી, વેખરે એનો સાચો પદચ્છેદ કર્યો છે. તેન અસ્યા: (એટલે કે કોર્તે:)

(૩૨) અથવા એ કાથીઓને બદલે ‘ સિંહ ’ તેના શત્રુઓ દુર્વર્ષ !

(૩૩) ચૌલુક્યો ચંદ્રવંશના છે. જુઓ ઉપરનો શ્લોક ૧૬ મો. ચંદ્રનાં લંછનોને પોતાના માન્ય રાજાઓની પ્રશસ્તિ તરીકે ધણી વાર વર્ણવવામાં આવ્યાં છે.

(૩૪) વિજ્ઞાનની ચાર શાખાઓનો અભ્યાસ જ્યસિંહે કર્યો તેને માટે સરખાવો મનુ. ૭-૪૩

(૩૫) દુરાગમ ‘શીખવા માટે મુશ્કેલ’ એવો પણ અર્થ થઈ શકે કે “ ખોટું હોય તે શીખવવું. ” “ નિયમ પ્રમાણે ” એટલે કે એમાં ઉચ્ચાદિ સૂત્ર, મણુપાઠ, ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન પાંચે વિભાગ અને નિયમ પ્રમાણે એ પંચાંગી વ્યાકરણ કહેવાય છે.

૩૪ હેમચંદ્રના વ્યાકરણ માટે જુઓ કીલ્હોન' Wiener Leitschrift die Kunde des morgenlandes (વિયેના ઓરી-યેંટલ જર્નલ) પુ. ૨ જી. પૃ. ૧૮., પિસ્ચેલની આઠમા અધ્યાયની આવૃત્તિપરની પ્રસ્તાવના અને બર્લીન પુસ્તકાલયના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું એ. વેબરનું સૂચિ (કેટલોગ) અને જયસિંહના સમયના ઐતિહાસિક બનાવોના ટીકામાંથી પ્રાપ્ત થતાં દાખલાઓના ઉલ્લેખ માટે કીલ્હોન' ઇન્ડીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૭ મું પૃ. ૨૬૭. હેમચંદ્રની ટીકા એ પ્રકારની છે: બૃહતી અને લઘુવૃત્તિ, બન્ને આધાર રાખવા યોગ્ય છે. એ બંને ટીકાઓમાં દાખલાઓ અને પ્રશસ્તિ છે તે ઉપરાંત એના આધારભૂતપણા માટેનીચેની હકીકત પણ કહી શકાય. હેમચંદ્રના શિષ્ય ઉદયનાચાર્યનો શિષ્ય દેવેન્દ્ર હતો. એણે બ્રહ્મદત્તિપર “ કતિચિદ્દુર્ગપદઃયાજ્યા ” નામની ટીકા રચી. કદાચ એ કાર્ય એણે હેમચંદ્રની હયાતીમાં પણ કર્યું હોય. ઇ. સ. ૧૨૧૪ પહેલાં તો એણે લખવાનું કાર્ય જરૂર કર્યું હતું. આ ગ્રંથની પ્રતો બર્લીનમાં છે. જુઓ. વહેબર પૃ. ૨૩૭ સરખાવો પૃ. ૨૩૩, ૨૪૦ એની તાડપત્રની પ્રત જે જેસલમીરમાં બૃહદ્ જ્ઞાનકોશમાં છે તે હેમચંદ્રના મરણ પછી ૪૦ વર્ષ લગભગમાં લખવામાં આવેલ છે. મારી નોંધ પ્રમાણે એનો શરૂઆતનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે:—

અર્હમ્ ॥ પ્રણમ્ય કેવલાલોકાવલોકિતજગન્નયમ્ ।

જિનેશં શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસને ॥ ૧ ॥

શબ્દવિદ્યાવિદાં વંદ્યોદયચન્દ્રોપદેશતઃ ।

ન્યાસતઃ કતિચિદ્દુર્ગપદવ્યાખ્યામિધીયતે ॥ ૨ ॥

છવેટ વ્યાકરણચતુષ્કાવચૂર્ણિકાયાં ષષ્ઠઃ પાદઃ સમાપ્તઃ । પ્રથમ-પુસ્તિકા પ્રમાણીકૃતા । સંવત્ ૧૨૭૧ વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધિ ષષ્ઠ્યાં શુક્રે શ્રીનરચન્દ્રધૂરીણામાદેશનમ્ ।

એ તારિખ અંગ્રેજી ૧૦મી ઓક્ટોબર ૧૨૧૪. શુક્રવારને મળતી છે.

લઘુવૃત્તિની જુનામાં જુની પ્રત ખંભાતના બંડારમાં જળવવામાં આવી છે. એ હેમચંદ્રની પોતાની હયાતીમાં વિક્રમ સંવત ૧૨૧૪ માં લખવામાં આવેલ છે (‘ માદ્રપદે શુદિ ૩ બુધે ’) જુઓ પિટર્સનનો પ્રથમ રિપોર્ટ. પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૦-૭૧. પીસ્ચેલે પ્રાકૃત વ્યાકરણની આવૃત્તિ માટે જે પ્રત વાપરી હતી તેમાં આ લઘુવૃત્તિને ‘ પ્રકાશિકા ’ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ સંજ્ઞા ખીજી રીતે મળી આવતી નથી. હુંદિકા અથવા ટીકામાં આવતાં શબ્દોના વ્યુત્પત્તિને લગતા ખુલાસાઓ હેમચંદ્રે પોતે લખેલ નથી. પાઠોના હાંસીઆમાં જો કે એને હેમચંદ્રની કૃતિ કહેવામાં આવી છે તે ખરાબર નથી. સંસ્કૃત વ્યાકરણની હુંદિકા (વેબર. સદર પૃ. ૨૩૮) વિનયચંદ્રે શરૂ કરી અને પ્રાકૃત વ્યાકરણપરની હુંદિકા ઉદયસૌભાગ્યગણીએ બનાવી. (ડક્લન કોલેજનો સંગ્રહ ૧૮૭૩-૭૪ નં. ૨૭૬) ટીકામાં આવેલી સર્વ પ્રાકૃત ગાથાઓનું સંસ્કૃત ભાષામાં અવતરણ આ છેવટની ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે.

૩૫ જુઓ કિલ્હોર્નનો નિબંધ Wiener Leits-chrif. f. die kundle des morgenlandes (વિયેના ઓરિયન્ટ જર્નલ) અને ઈટીયન એન્ટીકવેરી પુસ્તક ૧૫ મું પૃ. ૧૦૧ વિગેરે; અને જુઓ ક્રાન્કનું હિંગાનુશાસન પૃ. ૧૪. જુહિસાગરનું વ્યાકરણ હેમચંદ્રે ઉપયોગમાં લીધું હતું તેના સંબંધમાં મારે ઉમેરવું યોગ્ય છે કે એ કૃતિ ઉપલબ્ધ છે. એની તાડપત્રની એક પ્રત તેરમી સદીમાં લખેલી જેસલમીરના જૂહુદ્દ ગાનકોશમાં છે. પ્રભાવકચરિત્રનો એક શ્લોક જેનો ઉલ્લેખ કલાટે ઇન્ટીયન એન્ટીકવેરી પુસ્તક ૧૧ પૃ. ૨૪૮ નોટ ૨૦ માં કર્યો છે તે કૃતિમાં આઠ હજાર અંશ (૩૨ અક્ષર એટલે એક અંશ) છે. કલાટે ખરતરમજ્જની પદ્માવલિમાંથી બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે જુહિસાગર અગીઆરમી સદીમાં થયા છે. તેટલા માટે અત્યાર-સુધી જણાયલા શ્વેતાંબર વૈયાકરણીયોમાં તે સર્વથી પુરાણ છે.

૩૬ ઇટીયન એન્ટીકવેરી. પુસ્તક ૧૪.પૃ. ૩૨.

૩૭ કિલ્હોન. છીડીયન એન્ડીકવેરીમાં વેબર-કેટલોગ ૩૨ બર્લિન સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત પ્રતો પુસ્તક બીજું વિભાગ ૧ લો પૃ. ૨૨૪ ટાંકે છે. ત્યાં પ્રશસ્તિનો પાંચમો શ્લોક અને હાંસીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

षट्कर्ककशमतिः कविचक्रवर्ती

शब्दानुशासनमहांबुधिपारदश्वा ।

शिष्यांबुजप्रकरज्जं(जं)भनचक्रमानुः

ककल एव सुकृती जयति स्थिरायाम् ॥ १ ॥

इति पंडितपुंडरीकेन श्रीककलोपदेशेन तत्त्वप्रकाशिका वृत्तिः
श्रीदेवसूरिपादपद्मोपजीविना गुणचन्द्रेण स्वपरोपकारार्थं श्रीहेम-
चंद्रव्याकरणाभिप्रायेण प्रणयि ।

ત્રીજા પદનો સુધારો વેબરનો છે. કકલ, કક્કાલ, કકલ્લ નામોપરત્તે આન્યખેટના છેલ્લા રાષ્ટ્રકુટ રાજાને સરખાવે. લેખોમાં એનું કર્ક, કક્ક, કક્કર અથવા કક્કલ નામો આવે છે. જુઓ ફલીટની કેનેરીઝ ડીસ્ટ્રીક્ટસની ડાઇનેસ્ટીઓ (કેનેરા પ્રાંતના રાજ્યવંશો) પૃ. ૩૮. એમ પણ જણાવવું જોઈએ કે દેવસૂરિની સાથે ચર્ચા થઈ અને શાકટાયન વ્યાકરણને આધાર લઈ કોટી કે કોટિ ૩૫ સાચું છે તેનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તે વખતે પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૬૯ પ્રમાણે કકલ હાજર હતો. પ્રભાવકચરિત્ર આ પ્રસંગ ઉત્સાહપંડિતપરત્તે હતો એમ કહે છે.

૩૮ જુઓ અભિધાનચિંતામણિ (આવૃત્તિ Bothlingk Rieu) અનેકાચંપ્રકાશ ૧. (ખતારસ આવૃત્તિ) છંદોનુશાસન (વેબર, કેટલોગ પુસ્તક ૨. બું. પૃ. ૨૬૮. છંદોનુશાસનમાં કે અલંકારચૂડામણિમાં કોશો પૂરા કરવામાં આવ્યા છે એવી વાત જણાવી નથી. અભિધાનચિંતામણિની ઉપોદ્ધાતમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ત્યાં શબ્દાનુશાસનની વાતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હેમચંદ્રે

કોશો અને સાહિત્ય એક જ વખતે લખ્યા એમ સ્વીકારી લેવાનો કોઈ ના પાડે તો પછી એમ ધારવું વાસ્તવિક ગણાય કે એના મતે કોશો એ શબ્દચતુષ્પત્તિના નીચે આવે અને તેટલા માટે તેને ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની હેમચંદ્રને જરૂર લાગી નહિ હોય. આવી જાતનો ઇસારો પ્રભાવકચરિત્ર કરે છે. શબ્દાનુશાસનનો ઉલ્લેખ અલંકારચૂડામણિમાં કરવામાં આવ્યો છે.

શબ્દાનુશાસનેऽસ્માभिઃ સાધ્વ્યો વાચો વિવેચિતાઃ ।

તાસામિદાર્નો કાવ્યત્વં યથાવદનુશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

હેમચંદ્રે પોતે લખેલી ટીકામાં તે જણાવે છે કે.

अनेन शब्दानुशासनकाव्यानुशासनयोरेककर्तृत्वमाह ।

अत एव हि प्रायोगिकमनयैरिव नारभ्यते ॥

આમાં જે અન્ય શબ્દ વાપર્યો છે તેનાં દાખલા તરીકે વાચન, જે કવિઓ વ્યાકરણ વિરૂદ્ધના પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરે છે તેનો, સમાવેશ થાય.

૩૯ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ ૧૪૮.

तथा च सिद्धराजदिग्विजयवर्णने द्वयाश्रयनामा ग्रंथः कृतः

દ્વાયાશ્રયસંબંધમાં વારંવાર ટાંકવામાં આવતું કે ફોર્સર્સનું છીડીયન એન્ટીકવેરી પુસ્તક ચોથાનું વક્તવ્ય ઉપરાંત મારી સામે વિધેના યુનિ-વર્સિટી લાઇબ્રેરીની એક પ્રત છે જેમાં અભયપતિલકની ટીકા ઉપરાંત પ્રથમના દશ સર્ગો છે.

૪૦ જર્નલ બોમ્બે પ્રાંચ રોયલ એશિયાટીક સોસાયટી પુસ્તક ૯ પૃ. ૩૭

૪૧ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨. ૧૩૦-૧૪૦ (૧૨૬-૧૩૯). પ્રબંધ-ચિંતામણિ પૃ. ૧૫૫-૧૫૬. રામચંદ્રના સંબંધમાં જુઓ પૃ. ૨૧૨. આ વાર્તા પહેલાં પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨. ૧૧૭-૧૨૬ માં એક ભાટની

કથા આપવામાં આવી છે. એ ભાટે અપભ્રંશમાં કવિતાદ્વારા હેમચંદ્રની પ્રશંસા કરી અને તે માટે તેણે મોટો ખર્ચો પ્રાપ્ત કર્યો. મેરુતુંગ પ્રભાવકચિંતામણિ પૃ. ૨૩૫-૨૩૬ લગભગ આને મળતું વર્ણન કરે છે, પણ તે કુમારપાળના રાજ્યમાં બનેલ હોય એમ ત્યાં જણાવવામાં આવેલ છે.

૪૨. પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨ ૧૪૧-૧૭૩ (૧૪૦-૧૭૨)

૪૩ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨. ૧૭૪-૧૮૩ (૧૭૩-૧૮૨) પ્રબંધ-ચિંતામણિ પૃ. ૨૦૫. પુરોહિત આમિગ ઐતિહાસિક પુરૂષ છે અને તેના પૌત્ર સોમેશ્વરે પોતાના સુરતોત્સવમાં એને માટે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ભાંડારકરનો શોધખોળ વિ. નો રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૪ પૃ. ૨૦. એણે કયા રાજાની સેવા કરી તત્સંબંધે ત્યાં કશો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, છતાં સંભવ છે કે એ કુમારપાળના સમયમાં થયો હતો.

હેમચંદ્રે જે ઉપમા જવાબમાં આપી હતી તે પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં હતી.

સિંહો બલી હરિણસૂકરમાંસમોજી

સંવત્સરેણ રતિમેતિ કિલૈકવારમ્ ।

પારાપતઃ સ્વલશિલાકણમોજનોઽપિ

કામી ભવત્યનુદિનં વદ કોઽત્ર હેતુઃ ?

મેરુતુંગ પ્રથમ પાદમાં દ્વિવદસૂકર એવો પાઠ આપ્યો છે અને બીજા પાદમાં રતિં કિલૈકવારં એવો પાઠ આપ્યો છે. એક વધારે પાઠ Bohtingle's " Indis-chen spruchen " (હિંદની કહેવતો) માં ના. ૭૦૪૪ માં આપ્યો છે. મારા જાણવા પ્રમાણે આ શ્લોક હેમચંદ્રનો બનાવેલો હતો તેને માટે વગરવાંધાની સાબીતી મળી શકતી નથી.

૪૪ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨. ૧૮૪-૩૧૦. હેમચંદ્રના માનમાં દેવબોધે જે કવિતા રચી કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

પાતુ વો હેમગોપાલઃ કંબલં દંભમુદ્રહન્ ।

ષટ્દર્શનપશુપ્રામં ચારયન્ જૈનગોચરે ॥

એ જ શ્લોક પ્રબંધચિંતામણિમાં પણ મળે છે. ત્યાં પ્રથમનો વિભાગ બનાવના કવિ વિશ્વેશ્વરે તૈયાર કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે અને બીજો વિભાગ કુમારપાળે પૂરો કર્યો એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. દેવબોધના સંબંધમાં પૃષ્ઠ ૨૦૪ અને નોટ ૭૮ મી જુઓ.

૪૫ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨ ૩૧૧-૩૫૫ હેમચંદ્રની અંબિકાની ભક્તિ સાંપ્રદાયિક છે, કારણ કે આ દેવીને સર્વ જૈનો શાસનદેવી તરીકે પૂજે છે. હેમચંદ્રે જે શ્લોકો શિવને ઉદ્દેશીને કર્યા છે તે નીચે નોટ ૬૧ માં આપવામાં આવ્યા છે

૪૬ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૫૫-૫૭

૪૭ યાત્રા માટે જુઓ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૬૦-૧૬૧. સંજ્ઞાનની વાર્તા માટે જુઓ સદર પૃ. ૧૫૯-૧૬૦. શિવના માનમાં બનાવેલી કવિતા પૃ. ૨૧૩ માં આપવામાં આવી છે.

૪૮ ઇટીયન એન્ડીકવેરી. પુસ્તક ૪ પૃ. ૨૬૭

૪૯ પ્રબંધચિંતામણિ. પૃ. ૧૫૬-૧૫૭

અયુક્તઃ પ્રાણદો લોકે વિયુક્તો મુનિવલ્લભઃ ।

સંયુક્તો સર્વથાનિષ્ઠઃ કેવલી સ્ત્રીષુ વલ્લભઃ ॥

૫૦ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૧૭૩-૧૭૫.

૫૧ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૩૭-૩૮ અહીં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તેનો આકાર જૈન કથાઓને મળતો છે. આ વાત બનવાનું રથળ શંખપુર છે. વેપારીનું નામ જ્ઞાન છે અને તેની સ્ત્રીનું નામ યશોમતિ છે. ત્યાં નાચિકાની હકીકત નથી, પણ એ વ્યાપારી બીજી સ્ત્રી પરણે છે કારણ કે એ પ્રથમની સ્ત્રીને ચાહતો નથી. આમાં કેટલીક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત શાબ્દો. વણી દેવામાં આવી છે.

પર કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૩૮-૩૯

પૃ૩ આ બીજા હેમચંદ્ર જેને વારંવાર કુમારપાળના ગુરુ હેમચંદ્ર-સાથે ધુંચવી નાખવામાં આવે છે તે અભયદેવ-મહધારીની સાખાના સ્થાપકના શિષ્ય થાય. એનું પ્રશ્નવાહનકુલ, મધ્યમશાખા અને હર્ષપુરીય ગચ્છ. આ હેમચંદ્રને કેટલીક વખત તેટલા માટે માત્ર મહધારી-હેમચંદ્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એમણે નીચેના અંથો બનાવ્યા:—

(૧) જીવસમાસ-અંથ પ્રાકૃત છે અને તે પર સંસ્કૃત ટીકા છે. પિટર્સનનો પ્રથમ રિપોર્ટ પરિ. ૧. પૃ. ૧૮ અને કિલ્હોર્નનો રિપોર્ટ ઇ. સ ૧૮૮૦-૮૧ પરિશિષ્ટ પૃ. ૯૩. નં. ૧૫૧. ખંભાતની પ્રત અંથકારે પોતે વિક્રમ સંવત ૧૧૬૪ માં લખેલ છે. પિટર્સન પોતાના રિપોર્ટની નોંધ પૃ. ૬૩ માં તેને જૂલથી ખોટી રીતે વૈયાકરણીય હેમચંદ્રની મનાવે છે અને તેટલી જ જૂલથી મેં તેના ઉપરની મારી ટીકામાં સંમતિ અગાઉ બતાવી હતી.

(૨) લવભાવના-પ્રાકૃતઅંથ અને તેના પર સંસ્કૃત ટીકા. આ અંથ વિક્રમ સંવત ૧૧૭૦ માં પૂરો થયો. જુઓ પિટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પાર. ૧. પૃ. ૧૫૫-૧૫૬ આસ કરીને પ્રશસ્તિના શ્લોકો ૬-૧૧

(૩) ઉપએશમાલા.-પ્રાકૃતઅંથ. પીટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પરિશિષ્ટ ૧. પૃ. ૯૧. એ અંથઉપર ઘણે ભાગે અંથકર્તાએ પોતાની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. પિટર્સન-ત્રીજો રિપોર્ટ. પૃ. ૧૭૬

(૪) શતકવૃત્તિ-વિનેયહિતા-શિવશર્મસૂરિના પ્રાકૃત અંથઉપર સંસ્કૃત ટીકા.

(૫) અનુયોગસૂત્ર ટીકા-પિટર્સન. ત્રીજો રિપોર્ટ. પરિ. ૧. પૃ. ૩૬-૩૭. વેબર કેટલોગ. પુ. ૨. વિભાગ બીજો. પૃ. ૬૯૪.

(૬) શિષ્યહિતાવૃત્તિ-અનુયોગ સૂત્રપર જિનભદ્રની લાખ્યઉપર સંસ્કૃત ટીકા. વેબર. સફર. પૃ. ૭૮૭.

આ સંખ્યામાં ઓટલું નોંધવાનું છે કે જેનો પોતે ઉપરના અંથ

કુમારપાળના ગુરુ હેમચંદ્રના બનાવેલા છે એમ કહેતા નથી અને તેથી તેઓ એક નામના બે પુરુષો સમકાલીન હતા એમ સારી રીતે જાણે છે. અભયદેવના શિષ્ય હેમચંદ્ર સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવ્યા હતા તે વાતનો ઉલ્લેખ પાંડવચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં ત્રીજા શ્લોકમાં દેવપ્રભ કરે છે (પિટર્સન. ત્રીજો રિપોર્ટ. પરિ-૧. પૃ. ૧૩૩) ત્યાં આપણે વાંચીએ છીએ:—

“ અભયદેવની પાટકિપર સુપ્રસિદ્ધ હેમસૂરિ આવ્યા. એ ઉત્કૃષ્ટમાં પણ ચંદ્ર જેવા હતા. એના ભાષા-અમૃતનું પાન સિદ્ધરાજ કરતો હતો. ”

હેમચંદ્ર અને દેવપ્રભ વચ્ચે પ્રશસ્તિ પ્રમાણે ત્રણ પાટો થઈ ગઈ. તેટલા ઉપરથી દેવપ્રભ ધણે ભાગે તેરમી સદીમાં થઈ ગયા. એનાથી વધારે દૂર થયેલ એ જ સંપ્રદાયના રાજશેખર થયા. એ પ્રબંધકોશના બનાવનાર. એણે એ ગ્રંથ ચૌદમી સદીની આખરે લખ્યો. (જુઓ ઉપર નોંધ નં. ૩). શ્રીધરની ન્યાયકંઠલીની ટીકાની પ્રશસ્તિમાં એ અભયદેવના શિષ્ય હેમચંદ્રને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે (પિટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ. પરિ-૧-૫. ૨૭૪);—

(૮) “ શ્રી હેમચંદ્ર નામના સૂરિ અનેક સદ્ગુણોથી વિભૂષિત હતા. એક લાખ શ્લોકના બનાવનાર હતા. એણે નિર્ગ્રંથો માટે કીર્તિ સંપાદન કરી. ”

(૯) “ એણે પૃથ્વીના પતિ સિદ્ધને જનમૃત કયોં અને તેની મારફત પોતાનાં મંદિરોઉપર અને બીજાઓનાં રાજ્યોઉપર ધ્વજઓ અને સોનાનાં ઘડાં ચઢાવરાવ્યાં. ”

(૧૦) “ તેના ઉપદેશને પરિણામે સિદ્ધરાજ રાજાએ ત્રાંબાના પત્રે લેખ કરી આપ્યો કે દરેક વર્ષમાં એંશી દિવસ સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું. ”

૫૪ પિટર્સન ત્રીજો રિપોર્ટ-પરિ. નં ૧ પૃ. ૯૫. શ્લોક ૯ એ અમમસ્વામી ચરિત્રની પ્રશસ્તિનો. અંબકર્તા મુનિરત્ને આ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૨૫૨ માં લખ્યો એ સમુદ્રદોષના શિષ્ય શામ.

૫૫. કુમારપાળના વડિલોનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રે દ્વાચાશ્રયમાં કર્યો છે. છઠીયન એન્ટીકવેરી. સદર. પૃ. ૨૩૨-૨૩૫, ૨૬૭. એના પ્રથમ વાક્યમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે ક્ષેમરાજનું પોતાનું વલણ સંન્યાસ તરફ હોવાથી એણે સ્વેચ્છાથી રાજ્યત્યાગ કર્યો. પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨ ૩૫૪-૩૫૫ આ વંશવૃક્ષનો વલ્લાગ આપે છે જે દ્વાચાશ્રયસાથે મળતો આવે છે.

इतः श्रीकृष्णभूपालबन्धुत्ते(त्त)त्रशिरोमणिः ।

देवप्रसाद इत्यासीत् प्रसाद इव संपदाम् ॥ ३९४ ॥

तत्पुत्रः श्रीत्रिभुवनपालः पालितमं(स)द्वृतः ।

कुमारपालस्तत्पुत्रो राज्यलक्षणलक्षितः ॥ ३९५ ॥

મેસ્તુંગ પ્રબંધચિંતામણી પૃ. ૧૬૧માં જરા જુદા પડે છે. એ નીચેના ક્રમ આપે છે (૧) ભીમ પહેલો. (૨) હરિપાલ. (૩) ત્રિભુવનપાલ. (૪) કુમારપાળ. માત્ર એક એના જ પુસ્તકમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કુમાર-પાળનો વડિલ ચૌલાદેવી નામની નાયિકાનો પુત્ર થતો હતો. આ ઉલ્લેખ જો કે પછવાડેના (Later) લેખકમાં પ્રથમ વખત પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં કદાચ તે સાચો હોય કારણ કે એનાથી સિદ્ધરાજનો કુમારપાળ તરફનો તિરસ્કાર સાદી રીતે ખુલાસાવાર સમજાઈ જાય છે. આ સંબંધમાં હેમચંદ્ર તદ્દન ચૂપ છે, છતાં એ હકીકત વિશેષ અર્થસૂચક નથી; કારણ કે એ પોતાને આશ્રય આપનાર અધ્યક્ષને હલકા કુળનો કહી શકે નહિ. જિનમંડન કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૮ માં કહે છે કે ભીમની વૃદ્ધ સ્ત્રી ચકુલાદેવી ક્ષેમરાજની મતા થતી હતી અને ક્ષેમરાજે પોતાના નાના ભાઈના સ્નેહ ખાતર રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો. એ પૃ. ૪૩ માં વંશવૃક્ષ બરાબર હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે જ આપે છે અને છેવટ ઉમેરે છે કે કુમારપાળની માતા કાશ્મીરની પુત્રી (કાશ્મીરા દેવી) હતી. કોઈ નામ વગરનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ (ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ નં. ૧૧) એમ કહે છે કે તે સિદ્ધરાજ જયસિંહની બહેન થતી હતી

તેના કરતા ઉપરની વાત વધારે સંભવનીય જણાય છે. એક જ કુટુંબમાં આવા પ્રકારના લગ્ન રજપુતોમાં સંમત ગણાતા નથી અને વસ્તુતઃ થતાં નથી. જ્યસિંહનું કુમારપાળ તરફ વૈર જિનમંડનને પૃ. ૫૮ માં એવું કારણ આપે છે કે જેથી તે એમ કહે છે કે રાજાએ હજી પણ કુમારપાળ રસ્તામાંથી સાફ થઈ જાય ત્યારપછી શિવની કૃપાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થવાની આશા રાખી હતી. હેમચંદ્રે રાજપંડિત તરીકે લખ્યું તેથી કદાચ જ્યસિંહના કુમારપાળ તરફના વૈર સંબંધી કશો ઉલ્લેખ દ્વાશ્રયમાં કરતા નથી. કુમારપાળની નાસભાગ અને રખડપાટાની વાત પણ માત્ર પ્રભાવકચરિત્રમાં મેરૂતુંગમાં અને ત્યારપછીના પ્રબંધકારોમાં આવે છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવા છતાં આ છેલ્લી હકીકત સાચી હોવા પરત્વે મોહરાજપરાજ્ય (કિલ્હોર્ન રિપોર્ટ ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૩૪) માં એક શ્લોક છે તેમાં આપણે વાંચીએ છીએ: “ આ રાજા જેણે જિજ્ઞાસાથી આખી દુનિયામાં રડણુ કંઈ હું તે ચૌલુક્યવંશના શિરોમણિ કાનાથી અજાણ્યા છે ? ” અહીં કુમારપાળના રખડપાટાસંબંધી ચોખ્ખો ઉલ્લેખ છે. યશ:પાળે કુમારપાળના મરણ પછી તુરંતજ અજયપાળના રાજ્ય દરમ્યાન સદર અંથ લખ્યો છે તેથી તેના પુરાવાને ધણું મૂલ્ય ઘટે છે. કુમારપાળનું રાજ્યારોહણ, પ્રબંધકારો કહે છે તે પ્રમાણે તેમજ હેમચંદ્ર પણ તેવા જ પ્રકારનું વકતવ્ય મહાવીર ચરિત્રમાં કરે છે તે પ્રમાણે, ચોક્કસ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં થયેલ છે (જુઓ નીચે નોટ નં. ૬૬) એના રાજ્ય સમયનો પ્રથમ લેખ માંગરાજ-મંજળપુરનો પ્રાપ્ત થાય છે. એનો સંવત ૧૨૦૨ છે. ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ પૃ. ૧-૧૦ મેરૂતુંગની વિચારશ્રેણી પ્રમાણે એ બનાવની તારીખ માગશ્વર શુદ્ધ ૪ છે, પણ તે જ અંથકારના પ્રબંધચિંતામણી પ્રમાણે પૃ. ૧૯૪ માં કાર્તિક વદ ૨ રવિવાર હસ્ત નક્ષત્ર આપેલ છે. જિનમંડન કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૫૮ અને ૮૩ માં માગશ્વર શુદ્ધ ૪ રવિવારની તારીખ રજી કરે છે.

૫૬ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨ ૩૫૬-૪૧૭

૫૭ પ્રત્યંધયિતામણિ પૃ. ૧૯૨-૧૯૫

૫૮ કુમારપાળચરિત્ર પ. ૪૪-૫૪ આ વ્યાખ્યાનમાં આહાર-સાહિત્યમાંથી અનેક કહેવાતાં ટાંચણો અલંકૃત કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ આખું ટાંચણ ત્યાં આપવામાં આવ્યું છે.

૫૯ કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૫૮-૮૩. ઉદયન અને હેમચંદ્રનો મેળાપ વર્ણવ્યો છે. પૃ. ૬૬-૭૦

૬૦ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨ ૪૧૭-૫૯૫ આ વિભાગ અપ્રસ્તુત કથાઓવડે ખૂબ લંબાવવામાં આવ્યો છે. વાગ્બટ રાજસાથેના પ્રથમ સંભાષણમાં પોતાના પિતા ઉદયન જે કુમારપાળના ભાઈ કીર્તિ-પાળસાથે સૌરાષ્ટ્રના રાજા નવધણસાથે લડાઈમાં જોડાયા હતા અને મરણ પામ્યા હતા તેના મરણની હકીકત વણી દેવામાં આવી છે. (શ્લોકો ૪૨૯-૪૫૬) ત્યારપછી અર્જુનરાજ સામેની છેલ્લી લડાઈ અને નિર્ણયકારક છેવટનું યુદ્ધ વિગતવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે અને એ અહેવાલને આખુના અને ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા વિક્રમસિંહના કુમાર-પાળ સામેના હલ્લાના પ્રસંગને હાથમાં લઈને ખુબ લંબાવવામાં આવ્યો છે. હેમચંદ્રને યોદ્ધાવવાનો અને કુમારપાળના જેન ધર્મ સ્વીકારનો ઉદ્દેશ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

अन्येद्युर्वाग्भटामात्यं धर्मात्यंतिकवासनः ।

अपृच्छदार्हताचारोपदेष्टारं गुरुं नृपः ॥ ५८१ ॥

सूरेः श्रीहेमचन्द्रस्य गुणगौरवसौरभम् ।

आख्यदक्षामविद्यौघमध्यामोपशमश्रियम् ॥ ५८२ ॥

शीघ्रमाहूयतामुक्तो(क्ते) राज्ञा वाग्भटमंत्रिणा ।

राजवेशमन्यनीयंत सूरयो बहुमानतः ॥ ५८३ ॥

अभ्युत्थाय महीशेन दत्तासंन्यु(सन उ)पाविशन् ।

राजाह सुगुरो धर्मं दिश जैनं तमोहरम् ॥ ५८४ ॥

અથ તં ચ દયામૂલમાચ્છયૌ સ મુનીશ્વરઃ ।

અસત્યસ્તેનતાબ્રહ્મપરિગ્રહવિવર્જનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

નિશામોજનમુક્તિશ્ચ માંસાહારસ્ય હેયતા ।

શ્રુતિસ્મૃતિસ્વસિદ્ધાંતનિયામકશતૈર્દેહા ॥ ૧૮૬ ॥

ઉક્તં ચ યોગશાસ્ત્રે ॥ (પ્રકાશ ૩. ૧૮-૨૨)

....

इत्यादि सर्वहेयानां परित्यागमुपादिशत् ।

तथेति थाति(कृत्वा) जग्राह तेषां च नियमान्मृपः ॥ १९२ ॥

श्रीचैत्यवन्दनस्तोत्रस्तुतिमुख्यमधीतवान् ।

वन्दनक्षामणालोचप्रतिक्रमणकान्यपि ॥ १९३ ॥

प्रत्याख्यानानि सर्वाणि तथागा(गम)विचारिका ।

नित्यद्रव્યसनमाधनु(त्त ?) पर्वस्वेकाशनं तथा ॥ १९४ ॥

स्ता(स्तो)ત્રાચારપ્રકારં ચારાત્રિકસ્યાપ્યશિચ્છતે ।

જૈનં વિધિં સમમ્યસ્ય ચિરશ્રાવકવદ્ભૌ ॥ ૧૯૩ ॥

૬૨ અબંધચિંતામણિ પૃ, ૧૯૫-૧૯૭. અહીં કુમારપાળના મંત્રીઓએ જગાવેલ અંડનો અહેવાલ આપવામાં આવ્યો; પૃ. ૧૯૭-૧૯૯ માં અર્જુન-રાજ સામેનો વિગ્રહ અને પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને આપેલા બદલાની હડીકત આપી છે; પૃ. ૨૦૦-૨૦૧ માં સોલ્લક નામના ગાયકના સાહ-સોની વાત આપી છે; પૃ. ૨૦૧-૨૦૩. મલ્લિકાર્જુન સામેનો વિગ્રહ અને તેની હારની વાત આપી છે. ૨૦૩-૨૦૬, કુમારપાળના દરબારમાં હેમચંદ્રનો પરિચય અને ત્યારપછી તુરતમાં બનતા બનાવોની હડીકત આપી છે; પૃ. ૨૦૭-૨૧૭ માં શિવ-સોમનાથના મંદિરના બંધાવવાની હડીકત, દેવપદ્મની યાત્રાની હડીકત અને રાજાના જૈન ધર્મ સ્વીકારની વાત છે. હેમચંદ્રના બાળપણની વાત આ પછવાડેની હડીકતમાં ઉદ્ધનના

મુખમાં મૂકી છે પૃ. ૨૦૭-૨૧૧ (જુઓ ઉપર પૃ, ૧૭૫) હેમચંદ્રે શિવના માનમાં યનાવેલા શ્લોકો પૃ, ૨૧૩ માં નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા, યોસિ સોસિ અભિધયા યથા તથા ।

વીતદોષકલુષઃ સ ચેદ્ભવા-નેક એવ ભગવાન્નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧ ॥

ભવર્ષાજાંકુરજનના રાગાદ્યાઃ હ્યમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા મહેશ્વરો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ૨ ॥

એ તે જ શ્લોકો છે જે પ્રભાવકચરિત્ર પ્રમાણે હેમચંદ્રે એ માત્રના સ્થળ દેવપદ્મની સિદ્ધરાજસાથે ભેટ કરી ત્યારે યનાવ્યા હતા. આ શ્લોકો આધારભૂત ગણાય કે નહિ એ સવાલનો જવાબ આપવો ઘણો મુશ્કેલ છે, છતાં પોતાના શૈવ મુરખીઓમાંથી અનેકને રાજી કરવા શિવના માનમાં આવી વિચિત્ર રીતે ખેવડા અર્થવાળા શ્લોકદ્વારા પ્રશંસા કરવા હા પાડી હોય તે તદ્દન અનવાજોગ છે.

૬૨ કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૮૮-૮૮

અથ કર્ણાવત્યાઃ શ્રીહેમાચાર્યાઃ શ્રીકુમારસ્ય રાજ્યપ્રાપ્તિં શ્રુત્વા ઉદયનમંત્રિકૃતપ્રવેશોત્સવાઃ પત્તને પ્રાપુઃ । પૃષ્ઠો મંત્રી । રાજાઽસ્માકં સ્મરતિ ન વેતિ । મન્ત્રિણોક્તં । નેતિ । તતઃ કદાચિત્સૂરિભિરુચે । ત્વં ભૂપં બ્રૂયા રહઃ । અથ ત્વયા નં(નવ્ય)-રાક્ષીગૃહે નૈવ મુપ્તવ્યમ્ રાત્રૌ સોપસર્ગત્વાત્ । કેનોક્તમિતિ પૃચ્છે-ત્તદાઽત્યાગ્રહે મન્નામ વાચ્યમ્ । તતો મન્ત્રિણા તથોક્તે રાજ્ઞા ચ તથા કૃતે નિશિ વિદ્યુત્પાતાત્તસ્મિન્ગૃહે દગ્ધે રાજ્યાં ચ મૃતાયાં ચમત્કૃતો રાજા જગાદ સાદરમ્ । મન્ત્રિન્ કસ્યેદમનાગતજ્ઞાનં મહત્પરોપકારિત્વં ચ । તતો રાજ્ઞોતિર્નિર્વંધે મન્ત્રિણા શ્રીગુરુણા-માગમનમૂચે । પ્રમુદિતો નૃપસ્તાનાકારયામાસ સદસિ । સૂરીન્ દૃષ્ટ્વા-સનાદુત્થાય વન્ધિત્વા પ્રાક્ષાન્નિરુવાચ । ભગવન્ ! અહં નિજાસ્યમપિ

દર્શયિતું નાલં તત્રમવતાં । તદા ચ સ્તમ્ભતીર્થે રક્ષિતો માવિ-
 રાજ્યસમયચિટિકા ચાર્પિતા । પરમહં પ્રાપ્તરાજ્યોઽપિ નસ્માર્થ
 યુષ્માકમ્ નિષ્કારણપ્રથમોપકારિણામ્ । કથંચનાપ્યહં નાનૃણો
 ભવામિ । સૂરિમિરુચે । કથમિત્યં વિકથ્થસે ત્વમાત્માનં મુધા
 રાજન્ ઉપકારદ્વણો યત્તે સંપ્રતિ સમાગતોઽસ્તિ । તતો રાજાહ ।
 પૂર્વપ્રતિશ્રુતામિદં રાજ્યં ગૃહીત્વા મામનુગૃહાણ । તતઃ સૂરિઃ
 પ્રોવાચ । રાજન્ ! નિઃસક્લાનામસ્માકં રાજ્યેન (કિં)? । ચેદ્મૂપ ત્વં
 પ્રત્યુપચિકીરસિ । આત્મનીને તદા જૈનધર્મે ઘેદિ નિજં મનઃ ॥
 તતો રાજાહ—ભવદુક્કં કરિષ્યેઽહં સર્વમેવ શનૈઃ શનૈઃ । કામ-
 ચેઽહં પરં સંગં નિધેરિવ તવ પ્રભો ॥ અતો ભવન્નિરિહ પ્રત્યહં
 સમાગમ્યં પ્રસદ્ય । એવમક્લીકૃત્ય યથાપ્રસ્તાવં ચ સભાયામાગત્ય
 ધર્મમર્માન્તરાણિ સૂરિરાહ્યાતવાન્ ।

૬૩ કુમારપાળચારિત્ર પૃ. ૮૮-૧૩૭ અહીં એટલું જણાવવું
 જોઈએ કે અર્જુનરાજસાથેના કુમારપાળનો બાર વર્ષનો વિગ્રહ અને
 અજિતનાથની કૃપાથી અર્જુનરાજની હારસંબંધી જે હકીકત પ્રભાવક-
 ચરિત્રકાર આપે છે તેને જિનમંડન બેદરકારીથી છોડી દેતા નથી. આ
 હકીકત સંબંધ વગર તે આગળ ઉપર પૃ. ૨૩૨ માં દાખલ કરે છે.

૬૪ જે ટોડ. ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ પૃ. ૫૦૪ ના. ૫ ત્યાં
 જ્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે તે આધાર રાખવા લાયક નથી.
 એના થોડા ભાગનો તરજુમો ફોર્બ્સ જર્નલ બોંબે પ્રાંત રો. એ. સોસા-
 ચટી પુ. ૮ પૃ. ૫૮-૫૯ માં આવ્યો છે તે વધારો સારો છે. મી. વજેશ્વર
 છ. આઝાદ અગત્યના શિલાલેખોની એક આવૃત્તિ વિષેના ગ્રીશર ડી
 કુડે ડે મોર્ગેલાંડીસ Vienna Leitschrift K. die Kundle,
 des Morgenlandes પુ. ૩ પૃ. ૧ વિગેરેમાં આવી છે. તેમાં એ
 શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

एवं राज्यमनारतं विदधाति श्रीवीरसिंहासने

श्रीमद्वीरकुमारपालनृपतौ त्रैलोक्यकल्पद्रुमे ।

गन्धो भावबृहस्पतिः स्मररिपोरुद्विद्य देवालयं

जीर्णं भूपतिमाह देवसदनं प्रोद्धर्तुमेतद्वचः ॥ ૧૧ ॥

આ લેખની તારિખ વલ્લભી સંવત ૮૫૦ ની ચોક્કસ તરજુમો કરતાં થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે એમાં માસ, તિથિ અને વાર આપવામાં આવ્યા નથી છતાં એ વિક્રમ સંવત ૧૨૨૫ સાથે મળતા આવે છે અને ઘણે ભાગે ઇ. સ ૧૧૬૯ નો મે અથવા જુન માસ સંભવિત જણાય છે.

૬૫ ઇંડીઅન એન્ટીકવેરી પુ. ૪ પૃ. ૨૬૭-૨૬૯

૬૬ આ અગત્યના વાક્યો તરફ પ્રો. એચ. એચ. વિસ્સને પોતાની કૃતિ પુ. ૧ પૃ. ૩૦૩ વિ. (રોસ્ટ આવૃત્તિ) માં પ્રથમ ધ્યાન ખેંચ્યું. એ મહાવીર ચરિત્રના સર્ગ ૧૨ માં શ્લોક ૪૫-૯૬ માં મળી આવે છે. એની એક નક્કલ શાસ્ત્રી વામનાચાર્ય ઝળકીકરે ૧૮૭૪ માં મેં ખરી-દેલા ડક્કન કોલેજ સંગ્રહમાંથી કરી આપી તે માટે હું ડો. આર. જી. ભાંડારકરનો અનુણી છું. એમાં શ્લોકો ૪૫-૫૨-૫૩-૫૪-૬૨-૬૩-૬૮-૬૯-૭૪-૭૯-૮૩-૮૫-૯૧ માં સુધારા કર્યા છે તે નક્કલ કરનાર લેખકે સૂચવેલા છે.

अस्मि(स्म)त्रिर्वाणतो वर्षशतान्यभय षोडश ।

नवषष्टिश्च यास्यन्ति यदा तत्र पुरे तदा ॥ ૪૬ ॥

कुमारपालभूपालश्चौल्लोक्यकुलचन्द्रमाः ।

अविष्यति महाबाहुः प्रचंडाखंडशासनः ॥ ૪૬ ॥

स महात्मा धर्मदानयुद्धवीरः प्रजां निजां ।

ऋद्धिं नेष्यति परमां पितेव परिपालयन् ॥ ૪૭ ॥

ऋजुरप्यतिचतुरः शांतोऽप्याज्ञादिब्रस्पतिः ।

क्षमावानप्यभृष्यश्च स चिरं क्षમામविष्यति ॥ ૪૮ ॥

- स आत्मसदृशं लोकं धर्मनिष्ठं करिष्यति ।
विद्यापूर्णमुपाध्याय इवान्तेवासिनं हितम् ॥ ४९ ॥
- शरण्यः शरणेच्छूनां परनारीसहोदरः ।
प्राणेभ्योऽपि धनेभ्योऽपि स धर्मं बहु मंस्यते ॥ ५० ॥
- पराक्रमेण धर्मेण दानेन दययाह्वया ।
अन्यैश्च पुरुषगुणैः सोऽद्वितीयो भविष्यति ॥ ५१ ॥
- स कौबेरीमातुरुष्कं ऐद्रीमात्रिदशापगम् ।
याम्यामाविन्ध्यमावार्धिं पश्चिमां साधयिष्यति ॥ ५२ ॥
- अन्यदा वज्रशास्त्रायां मुनिचन्द्रकुलोद्भवम् ।
आचार्यं हेमचन्द्रं स द्रक्ष्यति च(क्षि)तिनायकः ॥ ५३ ॥
- तद्दर्शनात्प्रमुदितः केकीवाम्बुददर्शनात् ।
तं मुनिं वंदितुं नित्यं स भद्रात्मा त्वरिष्यते ॥ ५४ ॥
- तस्य सूरैर्जिनचैत्ये कुर्वतो धर्मदेशनाम् ।
राजा सश्रावकामात्यो वन्दनाय गमिष्यति ॥ ५५ ॥
- तत्र देवं नमस्कृत्य स तत्त्वमविदम्नापि ।
वन्दिष्यते तमाचार्यं भावशुद्धेन चेतसा ॥ ५६ ॥
- स श्रुत्वा तन्मुखात्प्रतिष्ठा विशुद्धां धर्मदेशनाम् ।
अगुप्त्रतानि सम्यक्तत्त्वपूर्वकाणि प्रपत्स्यते ॥ ५७ ॥
- स प्राप्तबोधो भविता श्रावकाचारपारगः ।
आस्थानेऽपि स्थितो धर्मगोष्ठ्या स्वं रमयिष्यति ॥ ५८ ॥
- अन्नशाकफलादीनां नियमांश्च विशेषतः ।
आदास्यते स प्रत्यहं प्रायेण ब्रह्मचर्यकृत् ॥ ५९ ॥

- साधारणस्त्रीर्न परं स सुधीर्वर्जयिष्यते ।
 धर्मपत्नीरपि ब्रह्म चरितुं बोधयिष्यते ॥ ६० ॥
- मुनेस्तस्योपदेशेन जीवाजीवादितत्त्ववित् ।
 आचार्य इव सोऽन्येषामपि बोधिं प्रदास्यति ॥ ६१ ॥
- येऽर्हद्वर्मद्विषः केऽपि पांडुरंगद्विजादयः ।
 तेऽपि तस्याज्ञया गर्भश्रावका इव भाविनः ॥ ६२ ॥
- अपूजितेषु चैत्येषु गुरुच (ह्व) प्रणतेषु च ।
 न भोदयते स धर्मज्ञः प्रपन्नश्रावकव्रतः ॥ ६३ ॥
- अपुत्रमृतपुंसां च द्रविणं न ग्रहीष्यति ।
 विवेकस्य फलं ह्येतदृप्ता ह्यविवेकिनः ॥ ६४ ॥
- पांडुप्रभृतिभिरपि या त्यक्ता मृगया न हि ।
 स स्वयं त्यज्यति जनः सर्वोऽपि च तदाज्ञया ॥ ६५ ॥
- हिंसा निषेधके तस्मिन् दूरेऽस्तु मृगयादिकम् ।
 अपि मत्कुणयूकादि नान्त्यजोऽपि हनिष्यति ॥ ६६ ॥
- तस्मिन्निषिद्धपापद्धाविरण्ये मृगजातयः ।
 सदाप्यविघ्नरोमन्था भाविन्यो गोष्ठधेनुवत् ॥ ६७ ॥
- जलचरस्थलचरस्त्रग(स्त्रे)चराणां स देहिनाम् ।
 रक्षिष्यति सदा मारिं शासने पाकशासनं(नः) ॥ ६८ ॥
- ये वा (चा)जन्मापि मांसादास्ते मांसम्ब(स्य) कथामपि ।
 दुःस्वप्नमिव तस्याज्ञावशाभ्येक्ष्यन्ति विस्मृतिम् ॥ ६९ ॥
- दशार्हेर्न परित्यक्तं यत्पुरा श्रावकैरपि ।
 तन्मद्यमनवद्यात्मा स सर्वत्र निरोत्स्यति ॥ ७० ॥

स तथा मद्यसन्धानं निरोत्स्यति महीतले ।	
न यथा मद्यमांढानि घटयिष्यति चक्रचपि	॥ ७१ ॥
मद्यपानं (नां) सदा मद्यव्यसनक्षीणसम्पदाम् ।	
तदाज्ञात्यक्रमधानां प्रभविष्यन्ति सम्पदः	॥ ७२ ॥
नल्लाविभिरपि क्षमापैद्युतं त्यक्तं न यत्पुरा ।	
तस्य स्ववैरिण इव नामाप्युन्मूलयिष्यति	॥ ७३ ॥
पारावतपणक्रीडाकुर्कुटायोषनान्यापि ।	
न भविष्यन्ति मेदिन्यां तस्योदयिनि शासने	॥ ७४ ॥
प्रायेण स प्रतिग्राममपि निःसीमवैभवः ।	
करिष्यति महीमेतां जिनायतनमंडिताम्	॥ ७५ ॥
प्रतिग्रामं प्रतिपुरमासमुद्रं महीतले ।	
रथयात्रोत्सवं सोऽर्हत्प्रतिमानां करिष्यति	॥ ७६ ॥
दायं दायं द्रविणानि विरचय्यान्वृणं जगत् ।	
अंकयिष्यति मेदिन्यां स संवत्सरमात्मनः	॥ ७७ ॥
प्रतिमां पाशु(पांसु)गुप्तां तां कपलर्षिप्रतिष्ठिताम् ।	
एकदा श्रोष्यति कथाप्रसंगे तु गुरोर्मुखात्	॥ ७८ ॥
पांगु(सु)स्थलं स्नानयित्वा प्रतिमां विश्वपावि(व)नीम् ।	
आनेष्यामीति स तदा करिष्यति मनोरथम्	॥ ७९ ॥
तदेवं (तदैवं) अननुत्साहं निमित्तान्यपराण्यपि ।	
ज्ञात्वा निम्नेष्यते राजा प्रतिमां हस्तगामिनीम्	॥ ८० ॥
ततो गुरुमनुज्ञाप्य निचोष्यायुक्तपौडषाम् ।	
प्रारप्स्यते स्नानयितुं स्थलं वीतमयस्य तत्	॥ ८१ ॥

- सत्त्वेन तस्य परमार्हतस्य पृथिवीपतेः ।
 करिष्यति (तु) सान्निध्यं तदा शासनदेवता ॥ ८२ ॥
- राज्ञः कुमारपालस्य तस्य पुण्येन भूयसा ।
 स्वन्यमाने स्थले मुं(मं)क्षु प्रतिमाविर्भविष्यति ॥ ८३ ॥
- तदा तस्यै प्रतिमायै यदुदायनभूभुजा ।
 ग्रामाणां शासनं दत्तं तदप्याविर्भविष्यति ॥ ८४ ॥
- नृपायुक्तास्तां प्रतिमां प्रज्ञा(त्ना)मपि नवामिव ।
 रथमारोपयिष्यन्ति पूजयित्वा यथाविधि ॥ ८५ ॥
- पूजाप्रकारेषु पथि जायमानेष्वनेकशः ।
 क्रियमाणेष्वहोरात्रं संगीतेषु निरन्तरम् ॥ ८६ ॥
- तालिकारासकेषूच्चैर्भवति(त्सु) ग्रामयोषिताम् ।
 पञ्चशब्देष्वतोद्येषु बाद्यमानेषु संमदात् ॥ ८७ ॥
- पक्षद्वये चामरेषूपतत्सु च पतत्सु च ।
 नेष्यन्ति स(त्) प्रतिमां तां युक्तः पत्तनसीमनि ॥ ८८ ॥
- ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
- सान्तःपुरपरीवारश्चतुरंगचमूवृतः ।
 सकलं संघमादाय राजा तामभियास्यति ॥ ८९ ॥
- स्वयं रयात्समुत्तीर्य गजेन्द्रमधिरोह्य च ।
 प्रवेशयिष्यति पुरे प्रतिमां तां स भूपतिः ॥ ९० ॥
- उपस्वमु(भ)वनं क्रीडाभवने सन्निवेश्य ताम् ।
 कुमारपालो विधिवन्निर्वाहं पूजयिष्यति ॥ ९१ ॥
- प्रतिमायास्तथा तस्माद्वाचयित्वा च शासनम् ।
 उदा(वा)यनेन यद्वत् तत्प्रमाणीकरिष्यति ॥ ९२ ॥

પ્રાસાદોષ્ટાપદસ્યૈવ યુવરાજઃ(જા) સ કારિતઃ ।

જનયિષ્યતિ સંભાવ્યો વિસ્મયં જગતોઽપિ હિ ॥ ૬૩ ॥

સ ભૂપતિઃ પ્રતિમયા તત્ર સ્થાપિતયા તયા ।

અધિષ્યતે પ્રતાપેન ઋદ્ધયા નિઃશ્રેયસેન ચ ॥ ૬૪ ॥

દેવભક્તયા ગુરુભક્ત્યા ત્વત્પિતુઃ સદૃશોઽભય ।

કુમારપાલો ભૂપાલઃ સ ભવિષ્યતિ મારતે ॥ ૬૫ ॥

ઇતિ શ્રુત્વા નમસ્કૃત્ય ભગવન્તમથાભયઃ ।

ઉપશ્રો(શ્રે)ણિકમાગત્ય વક્તુમેવં પ્રચક્રમે ॥ ૬૬ ॥

પહેલા શ્લોકમાં જે તારીખ આપવામાં આવી છે તે અસાધારણ ઉપયોગી હકીકત છે. એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે સર્વ શ્વેતાંબરોની પેઠે હેમચંદ્ર-મહાવીર નિર્વાણનો કાળ વિક્રમ સંવતની પૂર્વ ૪૭૦ વર્ષે મૂકે છે; કારણકે ૧૬૬૯ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ ત્યારે કુમારપાળના રાજ્યનો આરંભ કાળ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ માં આવે. જેકાળી કલ્પસૂત્ર પૃ. ૮ માં ધ્યાન ખેંચે છે કે પરિશિષ્ટ પર્વમાં જે હકીકતો હેમચંદ્રે રજુ કરી છે તે આ ચાલુ ગણતરીને ટેકા આપતી નથી. ત્યાં ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારંભ કાળ (૮-૩૩૯) નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે મૂકવામાં આવ્યો છે, જ્યારે પુરાણી ગાથાઓ તેમાં ૬૦ વર્ષોનો વધારો કરે છે. એ પુરાણી ગાથાઓ કહે છે કે જે રાત્રે પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો તે રાત્રે મહાવીર કાળધર્મ પામ્યા-ગુજરી ગયા. તેમના કહેવા પ્રમાણે પાલકે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, નદોએ ૧૧૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારંભ કાળ અને વિક્રમના સંવતપ્રવર્તનની વચ્ચે ૨૨૫ વર્ષ પસાર થયાં. આના ઉપરથી જેકાળી ખે સિદ્ધાંતો રજુ કરે છે: પ્રથમ એ કે હેમચંદ્રને સાંપ્રદાયિક હકીકતોની માહિતગારી હોવાથી વધારે આધાર મૂકવા લાયક હકીકતોપર ધ્યાન આપીને તે પાલકના રાજ્યના ૬૦ વર્ષ મૂકી દેતા હશે; અથવા તો વિક્રમ સંવત પહેલાં ૪૧૦ વર્ષે એ નિર્વાણને ગણતા હશે (એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭-૬૬). આ બન્ને

નિર્ણયો ટકી શકે તેવા છે તેમ હું માનતો નથી, કારણ કે-પરિશિષ્ટ પર્વ ૬. ૨૧૩ પ્રમાણે અનંતરં વર્ધમાનસ્વામિનિર્વાણવત્સરાત્ । ગતાચાં ષષ્ટિવત્સર્યામેષ નંદોડમવન્નૃપઃ ॥ નંદરાજ મહાવીરનિર્વાણ પછી ૬૦ વર્ષે રાજ્યારોહણ કરે છે. પરિશિષ્ટ પર્વની ગણતરી તેટલા માટે આ પ્રમાણે છે: મહાવીરનિર્વાણથી પ્રથમ નંદ સુધી ૬૦ વર્ષ; પહેલા નંદના રાજ્યારોહણથી ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ સુધી ૯૫ વર્ષ; અથવા બીજાનો સરવાળો ૧૫૫ વર્ષ. આટલા ઉપરથી જોકાબીનો પ્રથમ સિદ્ધાંત (નિર્ણય) ખોટો ઠરી ચૂકે છે. બીજા સિદ્ધાન્તસંબંધી એટલું કહેવાનું છે કે અત્યારસુધીમાં હેમચંદ્રનું કથન એવું જાણવામાં આવ્યું નથી કે જેમાં તેણે એમ જણાવ્યું હોય કે ચંદ્રગુપ્ત અને વિક્રમ સંવત્પ્રવર્તન વચ્ચે ૨૫૫ વર્ષ પસાર થયા. મહાવીર ચરિત્ર પ્રમાણે નિર્વાણ વિક્રમ સંવત પહેલા ૪૭૦ વર્ષે થયું એ સંયોગ (પરિશિષ્ટ પર્વમાં બેદરકારી ભરેલી ગણતરીની રખણના ન હોય તો) એમ બતાવે છે કે હેમચંદ્ર ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યારોહણ અને વિક્રમ સંવત્પ્રવર્તન વચ્ચે ૩૧૫ વર્ષ માનતા હતા અને ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારોહણ પ્રસંગ સીલોનના બુદ્ધીરોની પેઠે ઘણો વહેલો મૂકતા હતા. આ કારણે અને એમ લાગે છે કે બારમી સદીના જૈનો મહાવીર નિર્વાણની બે તારખો માનતા હતા: ઇ. સ. ૫૨૭/૨૬ અને ૪૬૭/૬૬ એ તફાવત બંનવાળો નથી. જૈનો સંબંધી મારા લાપણ પૃ. ૩૮ ની નોટ ૧૫ માં જુદા પૃષ્ઠ ઉપર મેં બતાવ્યું છે કે જો શાક્યમુનિનો મરણ કાળ ઇ. પૂર્વે ૪૭૭ હોય તો વર્ધમાનનો મરણ સં. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭/૬૬ સાચો ન હોઈ શકે.

૬૭ કુમારપાળનો મંત્રી વાગ્બટ હતો તે હકીકત કુમારવિહાર પ્રશસ્તિ શ્લોક ૮૭ માં ઉપલબ્ધ થાય છે. (જુઓ પિટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૩૧૬) આ બાબત થોડી મહત્વની છે, કારણ કે અત્યાર સુધી જે શિલાલેખો કુમારપાળના રાજ્યના મળ્યા છે તેમાં વાગ્બટનો કાંઈ ઉલ્લેખ લખ્યો જતો નથી, છતાં આ પ્રશસ્તિ હેમચંદ્રના શિષ્યે લખેલી છે તેથી તેમાં કહેલ હકીકત વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. પ્રભાવક-

ચરિત્ર ૨૨. ૬૭૬ માં શત્રુંબય ઉપર દેરાસરની પ્રતિષ્ઠાનો સંવત ૧૨૧૧ આપે છે. કુમારપાળ ચરિત્ર એની સાથે મળતું થાય છે. આત્ર-ભટ્ટની ભરૂચના મંદિરની પ્રતિષ્ઠાની તારીખનો ઉલ્લેખ કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૮૫ માં છે.

૬૮ મોહરાજપરાજય જેમાં શ્રીશ્વેતાંબરદેમચંદ્રવચસમ્ વિગેરેવાળો શ્લોક આવે છે તેનો જે ઉતારો કિલ્હોર્ન ૧૮૮૦-૧૧ ના રિપોર્ટમાં આપ્યો છે તે કુમારપાળ ચરિત્રમાં પૃ. ૧૬૧ પં. ૧૪ માં શરૂ થાય છે અને તે પૃ. ૧૭૭ પંક્તિ ૧ સુધી લંબાય છે. પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ પૃ. ૧૬૭ મં. ૧૭ વ. માં છે તે નીચે પ્રમાણે.

અથ સંપ્રાપ્તે શુભલગ્ને નિર્મલભાવવારિભિઃ કૃતમંગલમજ્જનઃ
સત્કીર્તિચન્દનાવલિપ્રદેહો નૈકમિપ્રહૌહ્લસદ્મૂષણાલદ્કૃતઃ(તો)
દાનકંકણરોચિષ્ણુદક્ષિણપાણિઃ સંવેગરંગંગ(ગંગ)જાધિરૂઢઃ સ-
દાચારચ્છત્રોપશોભિતઃ શ્રદ્ધાસહોદરયા ક્રિયમાણલવણોત્તારણ-
વિધિઃ (૧૩)ત્રયોદશશતકોટિવ્રતમંગસુભગજન્યલોકપરિવૃતઃ
ભીદેવગુરુમક્તિદેશવિરતિજાનિનીમિર્ગીયમાનધવલમજ્જલઃ ક્રમેણ
પ્રાપ્તઃ પૌષ્પાગારદ્વારતોરણે પશ્ચવિધસ્વાધ્યાયવાદ્યમાનાતોદ્યધ્વાનિ-
રૂપે પ્રસર્પતિ વિરતિશ્ચશ્ચા કૃતપ્રોક્ષણાચારઃ શમદમાદિશા(શ્યા)-
લકદર્શિતસરણિર્માતૃગૃહમધ્યસ્થિતાયાઃ શીલધવલચીવરધ્યાન-
દ્વચકુંઢન(લ)પદૂર્હેરે (?). તપોમેદમુદ્રિકાચલંકૃતાયાઃ કૃપાસુન્દર્યાઃ
સમ્ ૧૨૧૬ માર્ગસું ૨ દિને પાણિં જગ્રાહ શ્રીકુમારમહીપાલઃ ।
શ્રીમદેવતાસમન્તં તતઃ શ્રીઆગમોક્તશ્રાદ્ધગુણગુણિતદ્વાદશવ્રત-
કલશાવર્ણિ વિચારચારુતોરણાં નવતત્ત્વનવાક્ષવેદીં કૃત્વા પ્રબો-
ધાગ્નિમુદાપ્ય(વહીપ્ય) ભાવનાસર્પિસ્તર્પિતં શ્રીદેમાચાર્યો મૃદેવઃ
સવધૂકં નૃપં પૃ(પ્ર)દક્ષ(ક્ષિ)ણ્યામાસ ।

૬૯ આ પ્રતસંબંધી હકીકત પિટર્સને ત્રીજા રિપોર્ટ પરિ. ૧. પૃ. ૬૭ માં વર્ણવી છે. એ લેખ પ્રતાપસિંહ “ મહામંડલિકે ” કરેલી જમીનની બક્ષીસસંબંધી છે અને નકુલ-નાંડોલના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં એ લેખ જળવી રાખવામાં આવ્યો છે. ૧૮૭૩માં મેં એની નકકલ કરી હતી તે પ્રમાણે શરૂઆતમાં તેમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

ૐ ॥ સંવત્ ૧૨૧૩ વર્ષે માઘે વદિ ૧૦ શુક્લે શ્રીમદણ-હિલપાટકે સમસ્તરાજાવલિસમલંકૃતપરમમહારકમહારાજાધિરા-જપરમેશ્વરડમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપનિજમુજવિક્રમરણંગણ-વિનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલશ્રીકુમારપાલદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે । તત્પાદોપજીવિનિ મહામાત્યશ્રીચાહડદેવે શ્રીશ્રીકરણાદૌ સકલ-મુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપંથયતિ ।

આ ઉલ્લેખ જોનાને કરેલી બક્ષીસપરત્વે હોવાને કારણે જો તેની તારિખ પહેલાં કુમારપાળે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હોય તો તેની હકીકતનો ઉલ્લેખ તેમાં આવવો જોઈએ એમ કોઈ પણ આશા રાખે. ડૉ. શ્રામ (Schram) ની ગણતરી પ્રમાણે આની તારિખ ૨૦ જાન્યુઆરી ૧૧૫૬ શુક્રવાર આવે છે.

૬૯ A. અલંકારચૂડામણિ સૂત્રકારે લખેલ છે અને તેના ઉપર વિગતવાર ચોખ્ખી ટીકા પૂરી પાડવામાં આવી છે, જેમાં સૂત્રની બાબત-ના દાખલાઓ (દ્રષ્ટાંતો) મોટી સંખ્યામાં આપવામાં આવ્યા છે: એ ગ્રંથના આઠ અધ્યાયો છે જેમાં નીચેની બાબતો આપવામાં આવી છે.

(૧) મંગલ, કાવ્યનો હેતુ, કવિના ગુણો, કાવ્યનું લક્ષણ, શબ્દની ત્રણ શક્તિઓ. પૃ. ૧-૪૮

(૨) રસનો સિદ્ધાંત પૃ. ૪૯-૯૬

(૩) કાવ્ય કૃતિની રચનાઓ. પૃ ૯૭-૧૬૯

(૪) કાવ્ય કૃતિના લાભો પૃ. ૧૬૯-૧૭૪

(૫) શબ્દાલંકારો પૃ. ૧૭૫-૨૦૦

(૬) અર્થોલંકારો પૃ. ૨૦૧-૨૫૦

(૭) કાવ્યલેખનને અનુરૂપ પાત્રો. પૃ. ૨૫૧-૨૭૯.

(૮) કાવ્યકૃતિની જાતિઓ. પૃ. ૨૮૦-૨૯૫.

જે પ્રતનો મેં ઉપયોગ કર્યો છે તે ઈંટીઆ ઓફિસ પુસ્તકાલય સંસ્કૃત પ્રતો. (બુલ્લર) નં. ૧૧૧. શાસ્ત્રી વામનાયાર્પ ઝળકીકરે એને બીજી જુની પ્રતો સાથે સરખાવીને ગોઠવ્યું હતું.

૭૦. જુઓ વાઝલટાલંકાર (આવૃત્તિ બોરો Borooah) ૪, ૪૫, ૭૬, ૮૧, ૮૫, ૧૨૫, ૧૨૯, ૧૩૨, ૧૫૨, પાંચમા અને આઠમા વાક્યોમાં જ્યસિંહની વર્ણક અથવા બર્ણક ઉપરની જીતનો ત્યાં ઉલ્લેખ છે. એનો ઉલ્લેખ દ્વાચાત્રય કાવ્યમાં અને ચૌલુક્ય શિલાલેખોમાં પણ આવે છે.

૭૧. છંદોનુશાસન અથવા છંદચ્યૂડામણિની બર્ણીનની પ્રત માટે જુઓ વેબર કેટલોગ પુસ્તક ૨ જી. વિભાગ ૧ લો. પૃ. ૨૬૮. એણે જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં એટલો વધારો કરવાનો છે કે પાના ૨૭-૨૯-૩૧ અને ૩૬-૪૦માં ડાબી બાજુએ પાનની સંખ્યા જણાવવા ઉપરાંત “ અક્ષરા-પદ્ધી ” ની નિશાનીઓ મૂકવાની પ્રાચીન પદ્ધતિ પણ ત્યાં મળી આવે છે. આ નાની કૃતિપરની ટીકા ધણી વિગતવાર છે અને જેસલમીરના ભંકારની પ્રતના અંત ભાગમાં લખેલ હકીકત પ્રમાણે તેમાં ૪૧૦૦ ગ્રંથ (શ્લોકો) છે. આ મોટા સદર ગ્રંથની નકકલ અને લખ્ય થઈ નથી. મેં અગાઉ જે નોંધ કરેલી તેને આધારે મેં ઉપરની ટીકા કરી છે.

૭૨ અલંકારચ્યૂડામણિ ૩-૨ સખલનાનો ખુલાસો કરતાં લખે છે કે
હતવૃત્તત્વઃ एतदपवादस्तु स्वच्छंदोनुशासनेऽस्माभिर्निरूपित इति नेह प्रतन्यते.

૭૩ શેષાખ્યાનામમાળા બ્હોલીંગ અને રી (Bohtlingk & Riey) અભિધાનચિંતામણિની આવૃત્તિમાં ફરીથી સુદ્રિત કરવામાં આવેલ છે, બર્ણીનની પ્રત માટે જુઓ વેબરનું કેટલોગ પુસ્તક ૨ જી વિભાગ ૧ લો. પૃ. ૨૫૮ વિ. આ કૃતિ વાક્યપ્રકાશની વૈજયંતિ જે પુરાણો ગ્રંથ છે તેની સાથે ધણી હદ સુધી મળતી આવે છે અને એમાંથી સંખ્યાબંધ શબ્દો ઉદ્ધરી લેવામાં આવ્યા છે.

૭૪ પ્રભાવકચરિત્રને અંતે હેમચંદ્રની કૃતિઓના પત્રકમાં નિધં-
ટુનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. નિધંટુના નામ નીચે આપણે શ્લોક
૮૩૬-૮૪૦ માં વાંચીએ છીએ

વ્યાકરણ(ણં) પદ્ધાંગં પ્રમાણશાસ્ત્ર(શ્ચં) પ્રમાણમીમાંસા:(સાં) ।

હંદોલંકૃતિચૂડામણી ચ શાસ્ત્રે વિભુર્વ્યધિત્ત:(ધિત) ॥ ૮૩૬ ॥

एकार्थानेकार्था देश्या निर्घट इति च चत्वारः ।

बिहिताश्च ता(ना)मकोशाः शुचिकवितानद्युपाध्यायाः ॥ ८३७ ॥

स्त्यु(ञ्यु)त्तरषष्टिशलाकानरेतिवृत्तं गृह्णितविचारे ।

अध्यात्मयोगशास्त्रं विदधे जगदुपકૃતિવિધિત્સુ: ॥ ૮૩૮ ॥

लक्षणसाहित्यगुणं विदधे च द्वयाश्रय(०) महाकाव्यम् ।

चक्रे विंशतिमुखैः स वीतरागस्तवानां च ॥ ૮૩૯ ॥

इति तद्विहितग्रन्थसंख्यैव न हि विद्यते ।

नामानि न विदन्त्येथा(न्त्येषાં)માદૃશા મન્દમેઘસઃ ॥ ૮૪૦ ॥

આના છુટા છુટા વિભાગોની શોધખોળ માટે જુઓ મારો રિપોર્ટ
સંસ્કૃત ગ્રંથોની શોધખોળ પરત્વેનો. વર્ષ ૧૮૭૪-૭૫ પ. ૬ વિ. અને
એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજના ૧૮૬૬-૬૮ વર્ષના સંગ્રહોનું પત્રક. “કોશ”
શિર્ષક નીચે. નિધંટુ શેષ ધન્ય કાંડની એક નકલ ડક્લન કોલેજના સંગ્રહમાં
ધ. સ. ૧૮૭૫-૭૭ ના ૭૩૫ માં છે.

૭૫ કુમારપાળનું જેમાં નામ આવે છે તેવા શ્લોકો આ ગ્રંથની
પીચ્ચેલની ખોળે સંસ્કૃત સીરીઝ નં. ૧૭ પ્રમાણે આ છે. ૧, ૬૭,
૧૦૭, ૧૧૬, ૧૨૭; ૨. ૩૯, ૬૦; ૩. ૪૬; ૪. ૧૬; ૬. ૧૦, ૧૯,
૨૬; ૭. ૭, ૧૩, ૪૦ પૃ. જે શ્લોકોમાં ચુલુક્ક અથવા ચલુક્કનું
નામ આવે છે તે આ છે. ૧. ૬૬, ૮૪; ૨. ૩૦; ૬. ૫, ૭, ૧૫,
૧૭, ૧૧૧; ૮. ૫૧.

અહીં એટલી વાત પર ધ્યાન ખેંચીએ કે જયસિંહ સિદ્ધરાજનું નામ એક શ્લોકમાં આવે છે. ૨. ૪. અને બર્ષરક ઉપરનો તેનો વિજય ઉલ્લેખવામાં આવ્યો છે.

શ્લોક ૪. ૩૨. ધણે ભાગે એ જ રાજને ઉદેશીને છે “અહો સ્વર્ગના પાર્થિવ વૃક્ષ ! તું” કે જેનો મજબૂત હાથ ઝાડ જેવો છે. પૈઠનના ધરોન્ની મટરો તારા હાથીઓનાં બળના જોરથી ભરાયલી છે” વિગેરે.

ભાંડારકરે હાલમાં એક ઐતિહાસિક કૃતિના થોડા ભાગો પ્રાપ્ત કર્યા છે જેમાં પ્રતિષ્ઠાનપુર-પૈઠનના વિજયનો ઉલ્લેખ છે. સંસ્કૃત પ્રતીઓની શોધખોળનો રિપોર્ટ સને ૧૮૮૩-૪૦ નો પૃ. ૧૦ માં જુઓ. એ બનવાબોગ છે કે “સ્વર્ગના પાર્થિવ વૃક્ષ” ના મર્લમાં હલસત-વાહનનો ઉલ્લેખ છે. આ પ્રમાણે તેનું નામ દેશી નામમાળામાં બીજી રીતે આવે છે.

૭૬ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૨૫-૨૨૬ જણાવે છે કે કુમારપાળે “ઉપમા” અથવા “ઔપમ્ય” ને બદલે “ઔપમ્ય” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે એણે ભાષાદોષનો ગુન્હો કર્યો પછી આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે “માત્રિકા પાઠ” થી માંડીને એણે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કાઢ પંડિત પાસે કરવા માંડ્યો. એણે એક વર્ષમાં ત્રણ કાવ્યો અને તેની ટીકાઓ તૈયાર કરી આપ્યા અને તે પછી તેણે વિચાર્યતુમુખનું બિરુદ મેળવ્યું. એ જ વાર્તા કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૦૫ માં આવેલ છે જ્યાં હેમચંદ્રને પંડિત તરીકે રજુ કરવામાં આવેલ છે.

૭૭ હેમચંદ્રના સમય પહેલાં અણહિલવાડમાં જૈન ધર્મનું અર્થ-સૂચકત્વ કેવા પ્રકારનું હતું તેના સંબંધમાં એક રસાત્મક પુરાવો કલ્પ-સુંદરીના નાટકથી મળી પડે છે. મુજબની કાવ્યમાળામાં હાલ એ ગ્રંથ પંડિત દુર્ગાપ્રસાદે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સુપ્રસિદ્ધ કવિ બિસ્મિલે એ નાટકનો ઉલ્લેખ બતાવેલ છે. શાંતિનાથના મંદિરમાં નાભેય મહોત્સવ પ્રસંગે એને ભજવવા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ હર્ષ એ મહોત્સવ મંત્રી

સંપત્કરે (શાંતુ ?) કર્યો હતો. નાંદિનો પ્રથમ શ્લોક, નાગાનંદ કવિના મગળાચરણનું અનુકરણ કરીને જિનને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે. કવિ પોતે પહેલા અંકમાં દશમા શ્લોકમાં કહે છે તેમ એ નાટકનો નાયક (મુખ્ય પાત્ર) બીમદેવ રાજાનો પુત્ર કર્યું હતો. આ કર્ણરાજાએ વિક્રમ સંવત ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. અણહિલવાડના રાજદર-બારમાં જૈનોની લાગવમ પુરાણા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાંથી મળી આવે છે. શરૂઆતના ચૌલુક્ય રાજાઓની નીચે અનેક જૈનો મોટા રાજ્યાધિકારીના સ્થાનપર હોવાનો અને ખાસ કરીને નાણા પ્રકરણી ખાતાઓમાં હોવાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે.

૭૮ આ વાત કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૩૭ અને ત્યારપછીના પાના-ઓમાં મળી આવે છે અને તેની અંદરની હકીકત આ પ્રમાણે:-

જ્યારે કુમારપાળ જૈન ધર્મ તરફ વલણ બતાવવા લાગ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ રાજાચાર્ય દેવબોધિને બોલાવ્યા. એ એક મહાન યોગી હતા. એણે દેવી બારતિને પોતાને વશ કરી હતી, એને જાદુ વિદ્યા આવડતી હતી અને એને ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન હતું. રાજાને ખબર પડી કે દેવબોધિ અણહિલવાડની નજદીકમાં આવેલ છે, એટલે તેણે તેના ખૂબ માનપૂર્વક સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાના રાજમહેલમાં લઈ ગયો. દિવસનો મોટો ભાગ આદરસત્કારની ક્રિયામાં પસાર થઈ ગયો. બપોર પછીના ભાગમાં રાજાએ શાંતિનાથના એક ચિત્ર (છબી) ની પૂજા આખા રાજદરબારની હાજરી વચ્ચે કરી. તે વખતે દેવબોધિએ જૈન ધર્મમાંથી અટકાવવા માટે ઠપકો આપ્યો. જ્યારે કુમારપાળે અહિંસાના સિદ્ધાન્તને અંગે જૈન ધર્મની પ્રશંસા કરી અને શ્રોત ધર્મની હિંસાને કારણે અવહેલના કરી. ત્યારે દેવબોધિએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવને તથા મૂળરાજથી માંડીને તેની પછી ગાદીએ બેસનાર કુલ સાતે ચૌલુક્ય રાજાને ખડા કર્યા અને તેઓએ વેદધર્મની તરફેણમાં સંભાષણ કર્યું. બીજે દિવસે પ્રભાતે હેમચંદ્રે દેવબોધિના કામ કરતાં પણ બારે જખરજસ્ત પ્રયાગ કરી

જતાવ્યો. પ્રથમ તેણે પોતાની નીચેનું આસન ખેંચરાવ્યું અને પોતે અદ્વર અંતરિક્ષમાં સ્થિર થઈને રહ્યા. આ પ્રયોગ યોગીઓમાં અત્યંત પ્રિય ગણાય છે. પછી એણે જિનોની મોટી હારમાળા રાગ સમક્ષ રજુ કરી અને તેની સાથે રાગના સર્વ પૂર્વજોને રજુ કર્યા અને તેઓ સર્વ જિનને પૂજતા દેખાડ્યા. પછી હેમચંદ્રે ખુલાસો કર્યો કે આવા પ્રયોગો ઐદ્રગલિક હોય છે અને દેવભોધિના પ્રયોગો પણ એ જ કક્ષામાં આવે છે. માત્ર દેવપદ્મના મંદિરમાં સોમનાથે રાગને કહ્યું હતું તે જ સાચું હતું. અલબત્ત, આને લઈને હેમચંદ્રનો વિશ્વ પાકો થઈ ગયો. આ દેવભોધિ જે ઘણે ભાગે ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી તેને માટે ઉપર પૃ. ૧૮૮ જુઓ.

૭૩. આ સંબંધમાં મેરુગુપ્ત વક્તવ્ય ઉપર પૃ. ૧૯૬ અને નોટ નં. ૬૧માં ટાંકવામાં આવ્યું છે તે કહે છે કે—યોગશાસ્ત્ર પહેલાં ત્રિષ્ટિશ્લોકાકાપુરુષચરિત્ર લખવામાં આવ્યું હતું. જિનમંડને આ વક્તવ્યને પુનઃ ઉચ્ચારિત કર્યું છે. પ્રભાવકચરિત્ર :૨૧-૭૭૫ વિગેરે અને ૮૯૯ વિગેરેમાં એ બંને કૃતિઓના તારિખ ઘણી મોટી આપે છે, પણ તે યોગશાસ્ત્રને પ્રથમ મૂકે છે.

૮૦ યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ ચાર પ્રકાશો ઇ. વીન્ડીશ (E. Windisch) ની આવૃત્તિદ્વારા જાણવામાં આવ્યા છે. એ ગ્રંથ અને તેનો તરજુમો The Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft (જર્મન ઓરીએન્ટલ સોસાયટી) પુસ્તક ૨૮ પૃ. ૧૮૫ વિગેરેમાં પ્રાસદ્ થયેલ છે. પછવાડેના આઠ પ્રકાશો જે ઘણી થોડી પ્રતોમાં જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે તેના વિષયો નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રકાશ ૫ મો—યોગની કેટલીક પ્રક્રિયાઓ અને તેનાં પરિણામો જેને પતંજલિની ટીકા પ્રમાણે અન્ય લોકો શીખવે છે તે પ્રમાણે આમાં નીચેનો સમાવેશ થાય છે.

(૧) પ્રાણાયામ:—શરીરના બામુઉપર અને યનુઉપર અંકુશ કેવી રીતે રાખવો તે શીખવે છે. શ્લો ૧-૨૫

(૨) ધારણા:-એનાથી શરીરના કેાષ પશુ ભાગમાં પવનને કષ્ટ રીતે લઇ જવેા અને પાછો કષ્ટ રીતે તેને બહાર કાઢવેા તે શીખાય છે. શ્લોક ૨૬-૩૫

(૩) શરીરમાં વાયુનું સંચલન થાય તેનું અવલોકન-આનાથી પ્રાણી મરણ અને જીવનસંબંધી ભવિષ્ય કથન કરી શકે તેમજ સદ્ભાગ્ય-દુર્ભાગ્યનું કથન કરી શકે. શ્લોક ૩૬-૧૨૦

(૪) મરણનિર્ણયની ખીજ રીતિઓ-ધ્યાનથી અને દિવ્ય કથનથી. શ્લોક ૧૨૧-૨૨૪

(૫) જય-પરાજય. ફતેહ-હાર-કેાષ પશુ કાર્યપરત્વે વિગેરે. શ્લોક ૨૨૫-૨૫૧

(૬) નાડિની શુદ્ધિ, શિરાઓની શુદ્ધિ-એ પવનના માર્ગો છે. શ્લોક ૨૫૨-૨૬૩

(૭) વેધવિધિ અને પરપુરપ્રવેશ-આ શરીરમાંથી આત્માને જીદો કરવાની અને ખીજના શરીરમાં તેનો પ્રવેશ કરાવવાની કળા, શ્લોક ૨૬૪-૨૭૩

પ્રકાશ ૬ કુો-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે પરપુરપ્રવેશ અને પ્રાણાયામની નિષ્ફળતા. એને માટે કેટલાક શીખવે છે તેવો પ્રત્યાહાર ઉપયોગી છે. ધ્યાન માટે શરીરના ભાગોનો ઉપયોગ.

પ્રકાશ ૭ મો-શ્લોક ૨૮ પિંડસ્થ, શરીરસંબંધી ધ્યાન, એના પાંચ પેટા વિભાગો: ધારણા, પાર્થિવી, આગ્નેયી, માટ્તી, વારૂણી, તત્રબુ-જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૧૦-૧૧૧

પ્રકાશ ૮ મો-શ્લોક ૭૮. પદસ્થ ધ્યાન. પવિત્ર શબ્દો અથવા વાક્યો પરત્વે ધ્યાન. કમળપત્રપર એ શબ્દો કે વાક્યો લખેલા છે એમ ધારવાનું છે. (જુઓ ભાંડારકર સદર પૃ. ૧૧૧)

પ્રકાશ ૯ મો-શ્લોક ૧૫. રૂપસ્થ ધ્યાન. અહંતાના રૂપપર ધ્યાન (જુઓ ભાંડારકર સદર પૃ. ૧૧૨)

પ્રકાશ ૧૦ મો. શ્લોક ૨૪.

(૧) રૂપાતીત ધ્યાન. નિરાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન પરમાત્મા એટલે માત્ર જ્ઞાન અને આનંદ એટલે કે મુક્ત આત્મા. એનીસાથે એકતા કરવાની અને તેદ્વારા તેની જેવા થવાની રીતિ.

(૨) ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર. તેના ચાર વિભાગ: આજ્ઞાવિચયધ્યાન, અપાયવિચયધ્યાન, વિપાકવિચયધ્યાન અને સંસ્થાનવિચયધ્યાન.

પ્રકાશ ૧૧ મો.—શ્લોકો ૬૧. શુદ્ધધ્યાન. (બુઓ ભાંડારકર સદર. પૃ. ૧૧૦.)

પ્રકાશ ૧૨ મો.—શ્લોકો ૫૫. યોગીમાં શું જરૂર હોવું જોઈએ અને કંઈ બાબતો તેને મુક્તિમાં લઈ જાય તત્પરત્વે સ્વાનુભવપર બંધાયેલ ગ્રંથકર્તાના છેવટના ઉપસંહારો.

ગ્રંથનો આ વિભાગ જેને અંગે ગ્રંથના નામનો સાચો પ્રસંગ થાય છે તેની લણી નકલો (કોપીઓ) કરવામાં આવતી નથી. પ્રથમના ચાર પ્રસ્તાવો શ્રાવકો સમક્ષ અત્યારે પશ્ચુ ખુલાસાસાથે વાંચવામાં આવે છે અને તેઓના ધર્મ સમજવનાર પુસ્તક તરીકે રજુ કરવામાં આવે છે. તે સર્વ બાબતો હવે સહેલાઈથી સમજાય છે.

હેમચંદ્રે આ યોગશાસ્ત્રનું તથા વીતરાગસ્તોત્રનું મૂળ લખ્યા પછી યોગશાસ્ત્રની ટીકા લખી. પ્રબંધકારોના મન પ્રમાણે વીતરાગસ્તોત્ર એ યોગશાસ્ત્રનો વિભાગ છે. (બુઓ નોટ ૮૧) યોગશાસ્ત્રમાં વીતરાગસ્તોત્રના શ્લોકો વારંવાર ટાંકવામાં આવ્યા છે. દા. ત. ૨, ૭; ૩. ૧૨૩; ૪. ૧૦૩ અને ૧. ૪ ની ટીકામાં યોગશાસ્ત્રનો છેલ્લો શ્લોક ટાંકવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમના ચાર પ્રકાશપરના ખુલાસાઓ (ટીકા) અસાધારણ રીતે વિખતવાર-લંબાણુ છે. મૂળના શબ્દો અનેક ઉતારાઓથી અલંકૃત કરવામાં આવ્યા છે અને જે વાર્તા-કથાઓનો મૂળમાં ઉલ્લેખ નામમાત્ર કરવામાં આવ્યો હોય તે વાર્તાઓ ધણી વિસ્તારથી લખવામાં આવી છે. ખાસ કરીને એ સાનંદાશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે કે સ્થૂળભદ્રની કથા ૩. ૧૩૧ માં જે આપવામાં આવી છે તે ગ્રામ્યર પરિચિદ પર્વ ૮. ૨-૧૬૩

અને ૬ ૫૫-૧૧૧ અ ના શબ્દોમાં જ આપવામાં આવી છે અને છતાં નોંધવા જેવું એ છે કે પરિશિષ્ટપર્વ નામનું પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવેલ છે એવો ત્યાં ઉલ્લેખ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. હેમચંદ્રની પોતાની કૃતિઓમાં જ્યારે જ્યારે ઉતારા કરવામાં આવેલ છે ત્યારે ત્યારે એમ લખવામાં આવેલ માલુમ પડે છે કે “યદ્ અવોચામ અને યદ્ ઉક્તમ્ અસ્માભિઃ” આવા ઉતારા તેમણે વીતરાગસ્તોત્રમાંથી કર્યા તે ઉપરાંત વ્યાકરણમાંથી, ધાતુપાઠમાંથી, અભિધાનચિંતામણિમાંથી અને લિંગાનુશાસનમાંથી ઉતારાઓ કરેલા છે. એ ઉપરાંત એ ટીકામાં મુશ્કેલીવાળા મુદ્દાઓપરત્વે પરિશિષ્ટ રૂપે ખુલાસાઓ ગ્રંથકર્તાના આપ્યા છે ત્યારે તેનો પરિચય કરાવતાં અત્રાંતરે શ્લોકઃ એવો વાક્યપ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એાથા પ્રકાશની ટીકાને છેડે એક શ્લોક લખ્યો છે જેના ગર્ભમાં એવી સૂચના છે કે પ્રથમનો અગત્યનો વિભાગ ત્યાં પૂરો થયો છે.

इति निगदितमेतत्साधनां ध्यानसिद्धे—

येतिगृहिगतभेदोदव रत्नत्रयं च ।

सकलमपियदन्यादृष्या नभेदादि सम्यक् ।

प्रकटितमुपरिष्ठादष्टभिस्तत्प्रकाशैः ॥

અંથનો છેડો ૧૨-૫૫ આ પ્રમાણે છે.

या शास्त्रात्सुगुरोर्मुखादनुमवाचाज्ञायि किंचित्कचित् ।

योगस्योपनिષद्वિવેકपरिषच्चैतश्चमत्कारिणी ।

श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यार्थमभ्यर्थना—

दाचार्येण निवेशिता पथિ गिरां श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥ ૧૧ ॥

યા યોગસ્યોપનિષદ્વરહસ્યમજ્ઞાયિ જ્ઞાતા । કુતઃ । શાસ્ત્રાદ્
દ્વાદશાંગાત્ । સુગુરોઃ સદાગમવ્યાખ્યાતુર્મુખાત્ સાક્ષાદુપેદશાત્ ।
અનુમવાચ સ્વસંબેદનરૂપાત્ । કિંચિત્કચિદિતિ સ્વપ્રજ્ઞાનુસારેણ ।

કચિદિતિ એકત્ર સર્વસ્ય જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્પ્રદેશભેદે કચન । ઉપ-
 નિષદં વિશિનષ્ટિ । વિવેકિનાં યોગરુચીનાં યા પરિષદ્ સમા
 તસ્થા યચ્ચેતસ્તચ્ચમત્કારોતીત્યેવંશીલા સા યોગોપનિષત્ । શ્રી ચૌ-
 લુક્યો યઃ કુમારપાલનૃપતિસ્તસ્યાત્યર્થમભ્યર્થન યા । સ હિ યો-
 ગોપાસનપ્રિયો દૃષ્ટયોગશાસ્ત્રાન્તરૈશ્ચ.....ભ્યો યોગશાસ્ત્રે-
 ભ્યો ની.....ણમ્ યોગશાસ્ત્રં શુશ્રૂષમાના..... સર્વનરો વચન-
 સ્ય.....ગિરં પથિ નિવેશિ(તવા)ન્ આચાર્યો હેમચન્દ્ર
 इति शुभम् ।

શ્રીચૌલુક્યક્ષિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોડહં

સ(ત)ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય વૃત્તિમ્ ।

સ્વોપક્ષસ્ય વ્યરચય ઇ(માં તાવદ્)એષ ચ નંદ્યા-

દ્યાવજ્જૈનપ્રવચનવર્તી ભૂર્મુવઃ સ્વ(સ્ત્ર)યિયામ્ ॥ ૧ ॥

સંપ્રાપિ યોગશાસ્ત્રાત્તદ્વિવૃત્તેશ્ચાપિ યન્મયા સૂકૃતમ્ ।

તેન જિનબોધિલાભપ્રણયિ મન્યોજનો ભવતાત્ ॥ ૨ ॥

ત્યારપછી સુપ્રસિદ્ધ પૃષ્ઠાંકુતિ આવે છે. વીથેના યુનિવર્સિટિની જે
 પ્રત મારી પાસે છે તેમાં ૧૬૭ પાના છે અને પ્રત્યેક પૃષ્ઠપર ૧૯
 પંક્તિઓ છે. બહુ વપરાશને પરિણામે દુર્ભાગ્યે છેલ્લું પાતું ઘણું ખરાબ
 થઈ ગયેલ છે અને બરાબર ઉકેલી શકાતું નથી. તારીખનો પતો તેમાંથી
 લાગતો નથી. એની પુરાણી ક્ષિપિ જોતાં એ પ્રત લેખનનો કાળ
 ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ પહેલાનો હોવો જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રકાશના ગ્રંથોએ
 શ્લોકપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે:

પ્રકાશ ૧ લો—૨૦૦૦

પ્રકાશ ૩ જો—૩૯૦૦

પ્રકાશ ૫ મો—૬૪૦

પ્રકાશ ૨ જો—૩૫૦૦

પ્રકાશ ૪ થો—૨૩૦૦

પ્રકાશ ૬ જો—૧૮

પ્રકાશ ૭ મો—૩૯

પ્રકાશ ૯ મો—૨૧

પ્રકાશ ૧૧ મો—૨૧૦

પ્રકાશ ૮ મો—૧૪૯

પ્રકાશ ૧૦ મો—૮૪

પ્રકાશ ૧૨ મો—વાંચી

શકાવું નથી.

ત્યાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે છેલ્લા આઠ પ્રકાશની ગ્રંથ સંખ્યા ૧૫૦૦ છે અને આખા ગ્રંથની ગ્રંથસંખ્યા ૧૨૦૦૦ છે. આ હકીકત તદ્દન સાચી ન હોઈ શકે. આ કૃતિની જુની પ્રતિઓનું વિવેચન પિટર્સનના પ્રથમ રિપોર્ટમાં છે. પરિશિષ્ટ ૨૨, ૫૭ અને ત્રીજા રિપોર્ટમાં પરિશિષ્ટ ૧૪, ૧૫, ૭૪, ૧૪૩, ૧૭૬ જુનામાં જુની પ્રત ત્રીજા રિપોર્ટ પૃ ૭૪ વાળી વિક્રમ સંવત ૧૨૫૧ ની શાલની છે અને તેટલા ઉપરથી તેનો ઉતારો હેમચંદ્રના મરણ પછી ૨૨ વર્ષે થયેલ છે.

૮૧ હાલમાં મુજબથી મને વીતરાગસ્તોત્રની પ્રત મોકલવામાં આવી છે તે પ્રમાણે વીતરાગસ્તોત્રમાં નાના નાના વીશ વિભાગો છે એને સ્તવ અથવા પ્રકાશનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

વીતરાગસ્તોત્રના ૨૦ સ્તવનાં નામો અને તેની સામે તેનો શ્લોક સંખ્યા:—

૧ પ્રસ્તાવનાસ્તવ. ૮ શ્લોક. પ્રથમ શ્લોક:—

ય: પરાત્મા પરં જ્યોતિ: પરમ: પરમેષ્ઠિનામ્ ।

આદિત્યવર્ણ તમસ: પુર:સ્તાદામનંતિ ચં ॥ ૧ ॥

૨ સહજાતિશયસ્તવ. ૯ શ્લોક. પ્રથમ શ્લોક:—

શ્રીહેમચન્દ્રપ્રમવાદ્વીતરાગસ્તવાદિત: ।

કુમારપાલભૂપાલ: પ્રાપ્નોતુ ફલમિપ્સિતમ્ ॥ ૧ ॥

૩ કર્મક્ષયજ્ઞતિસ્તવ. ૧૫ શ્લોક.

૪ સુરકૃતાતિશયસ્તવ. ૧૪ શ્લોક.

૫ પ્રાતિહાર્યસ્તવ. ૯ શ્લોક.

૬ પ્રતિપક્ષનિરાસસ્તવ. ૧૨ શ્લોક

૭ જન્મકર્તૃનિરાસસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૮ એકાંતનિરાસસ્તવ.	૧૨ શ્લોક.
૯ કલિસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૦ અદ્ભુતસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૧ મહિતસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૨ વૈરાગ્યસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૩ હેતુનિરાસસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૪ યોગસિદ્ધિસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૫ ભક્તિસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૬ આત્મગર્હાસ્તવ.	૯ શ્લોક.
૧૭ શરણાગમનસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૧૮ કઠોરોક્તિસ્તવ.	૧૦ શ્લોક.
૧૯ આશાસ્તવ.	૮ શ્લોક.
૨૦ આશીસ્તવ.	૮ શ્લોક.

તવ પ્રેષ્યોઽસ્મિ દાસોઽસ્મિ સેવકોત્યસ્મિ કિંકરઃ ।

ઉન્મિતિ પ્રતિપદ્યસ્ય નાથ નાતઃ પરં બ્રુષે ॥ ૮ ॥

જેન તત્ત્વજ્ઞાનનું 'તુંકું' સ્વરૂપ આ સ્તોત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે અને જેનધર્મના સિદ્ધાન્તમાં કુમારપાળને માહીતી આપવાના હેતુ-ચંદ્રના પ્રાથમિક પ્રયાસ જેવું હોય તેમ લાગે છે.

૮૨ ઇંદીયન એન્ટીકવેરી પુ. ૪ થું પૃ. ૨૬૦-૨૬૯.

૮૩ યુકાવિહારની વાત પ્રબંધચિંતામણિમાં પૃ. ૨૩૨ માં મળી આવે છે. લક્ષ્મીની વાત પ્રભાવકચરિત્ર ૨. શ્લોક ૮૨૩-૮૩૦ માં આવે છે. નાકુલનો કસ્તૂર્યુ એતિહાસિક વ્યક્તિ છે. એનું નામ વિક્રમ સંવત ૧૨૧૮ ના લેખમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. જુઓ ઉપર પૃ. ૨૦૩. અલખત અમારિપડહસંબંધી હકીકત-એ માટેનું દુરમાન કાલ્પાની હકીકત સર્વ પ્રબંધોમાં જણાવવામાં આવી છે. પ્રભાવક-ચરિત્ર ૨૨. ૬૯૧ માં આપણે વાંચીએ છીએ કે એ રાજ્યશાસન ટોલ

વગડાવીને આખા રાજ્યમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રબંધ-
ચિંતામણિ પૃ. ૨૧૧ માં કહેવામાં આવ્યું છે કે એ રાજ્યશાસન મર્યાદિત
સમય-ચૌદ વર્ષ માટે કાઢવામાં આવ્યું હતું. એના સંબંધી હકીકત
કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૪૪ પંક્તિ ૧૬. પૃ. ૧૫૨ વિગેરેમાં આપવામાં
આવી છે. ત્યાં ધણી વધારે વિગતો આપવામાં આવી છે. એમાં
દયાશ્રયમાં અને પ્રબંધચિંતામણિમાં આવેલ હકીકતનું પુનરાવર્તન છે
અને તેમાં ધણી વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

૮૪ પ્રભાવકચરિત્ર. ૨૨. ૬૯૦--૬૯૧. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૫૪.

૮૫ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨. ૬૯૨-૭૦૨; પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૧૬-
૨૧૭; કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૨૦૫. ત્યાં એક કેસસંબંધી હકીકત પણ
વર્ણવવામાં આવી છે. કીર્તિકૌમુદી. ૨. ૪૩-૪૪. પ્રભાવકચરિત્ર શ્લોક
૬૯૩ માં સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે જેઓ પુત્રને મૂક્યા વગર મરણ પામે
તેની મિલકત રાજ્ય દાખલ-જપ્ત કરવામાં આવતી હતી. તેઓ વ્યાપારી
(વ્યવહારિન્) હતા. ઉપર જે અભિજ્ઞાનશાકુંતલના વાક્યનો ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે તે જૂઠા અંકમાં પૃ. ૧૩૮-૧૩૯ (પીશ્વેલેની
આવૃત્તિ) પર આવેલો છે.

૮૬. પ્રભાવકચરિત્રના આ શ્લોકો ધણી ખીસ્માર હાલતમાં છે.
પ્રભાવકચરિત્ર. ૨૨. ૬૦૩. ૬૦૬. ત્યાં કુમારવિહારનો ઉલ્લેખ છે.
મકાનો મંદિરો માટે એક ખીળું વાક્ય છે. શ્લોકો ૬૮૩-૬૮૬ ન્યાં
આપણે વાંચીએ છીએ.

પ્રાસાદેઃ સપ્તહસ્તૈશ્ચ ચવા(થા)વર્ણો મહીપતિઃ ।

દ્વાત્રિશતાં વિહારાણાં સારણ્યાં નિરમાપયત્ ॥ ૬૮૩ ॥

દ્વૌ દુઝૌ (ચામલૌ) દ્વૌચ દ્વૌ રક્ષોપલવર્ણકૌ ।

દ્વૌ નીલૌ ષોઢશાયસ્યુઃ પ્રાસાદાઃ કનકપ્રભાઃ ॥ ૬૮૪ ॥

શ્રીરોહિણિશ્ચ સમવસરણં પ્રમુપાદુકા ।

અયોકવિદ્યપી ચૈવં દ્વાત્રિશત્સ્થાપિતાસ્તદા ॥ ૬૮૫ ॥

ચતુર્વિંશતિચૈત્યેષુ શ્રીમન્તઋષભાદયઃ ।

સીમંધરાદ્યાશ્ચત્વારો ચતુર્ણુ નિલયેષુ ચ ॥ ૬૮૬ ॥

દ્વાત્રિંશતઃ પૂરુષાણામનૃનાસ્માતિગર્ભિતમ્ (૧)

મનૃણોઽસ્મીતિ ગર્ભિતમ્

વ્યજિજ્ઞપત્ પ્રભોર્મૂપ(ઃ) પૂર્વવાહ્યા(કયા)નુસારતઃ ॥ ૬૮૭ ॥

સપંચવિંશતિવા(શ)તાંગુલમાનો જિનેશ્વરઃ ।

શ્રીમત્તિહુણપાલાશ્ચ્યે પંચવિંશતિહસ્તકે ॥ ૬૮૮ ॥

વિહારે સ્થાપ્યત શ્રીમાન્નેમિનાથોઽપરૈરપિ ।

સમસ્તદેશસ્થાનેષુ જૈનચૈત્યાન્યચીકરત્ ॥ ૬૮૯ ॥

પોતાના બત્રીશ દાંતોના પ્રાયશ્ચિત્તને અંજે કુમારપાળે બત્રીશ મંદિર બંધાવવા બોધ્યે એ સંબંધી હેમાચાર્યના ઉપદેશ સદર શ્લોક ૭૦૧માં છે.

શ્લોકા ૭૧૨-૭૨૬માં શત્રુંબય પર્વતપર મંદિર બંધાવવાનો ઉલ્લેખ છે. એની ઉંચાઈ ૨૪ હાથ કહી છે. અંશકર્તા ઉમેરે છે કે એ મંદિર હાલ પણ ત્યાં બોધ સ્થાન છે.

ચોથું વાક્ય તે શ્લોક ૮૦૭-૮૨૦ છે

एवं कृतार्थयन्जन्म सप्तश्रेष्ठया(०) धनं वपन् ।

चक्रे संप्रतिवज्जैनभवनै मंडितां महीम् ॥ ૮૦૭ ॥

શ્રીશક્તાકાનૃણાં વૃત્તં સ્વોપજ્ઞપ્રભવોઽન્યદા ।

व्याचक्षुर्नृपतेर्धर्मस्थिरीकरणहेतवे ॥ ૮૦૮ ॥

શ્રીમહાવીરવૃત્તં ચ વ્યાહ્યાતા(ન્તઃ) સૂરવોઽન્યદા ।

देवाधिदेव संयं(वं)धं व्याचक्षुर्मूपतेः पुरः ॥ ૮૦૯ ॥

યથા પ્રભાવતી દેવી મૂપાક્ષોદ્ધનપ્રિવા ।

શ્રીવેઠ(ચેટ)કાવનીપાલપુત્રી તત્સ્યા યથા પુરા ॥ ૮૧૦ ॥

વારિઘૌ ઘ(વ્યં)તરઃ કશ્ચિદ્યાનપાત્રં મહાલયમ્ ।

સ્થંભયિત્વાર્પયત્ (ચ્) શ્રાદ્ધતસ્યાર્દ્ધં (ચ) સંપુટં દૃઢમ્ ॥ ૮૧૧ ॥

एनं देवाधिदेवं य उपलक्षयिता प्रभुम् ।

સ પ્રકાશયિતાન્વદ્ય ઇત્યુક્તવાસૌ તિરોદધે ॥ ૮૧૨ ॥

पुरे वीतभये यानपात्रे संघटिते यथा ।

अन्यैर्नोदघाटितं देव्या वीराख्यायाः (या) प्रकाशितः(तं) ॥ ૮૧૩ ॥

यथा प्रद्योतराजस्य हस्तं सा प्रतिमा गता ।

दास्या तत्प्रतिबિंबं च मुक्तं पश्चात्पुरे यथा ॥ ૮૧૪ ॥

ग्रन्थगौरवभीत्या च ता(ना) तथा वर्णिता कथा ।

શ્રીવીરચરિતાદ્રો(જ્ઞે)યા શ્રુતિસકૌતુકૈઃ ॥ ૮૧૫ ॥

षड्भिः कुलकम् ।

તાં શ્રુત્વા ભૂપતિઃ કલ્પહસ્તાન્નિપુણધિરઘૌ(ધીઃ) ।

પ્રેષ્ય વીતભયે ઇશન(શૂ)ન્યેઽચીલ્લનત્તદ્ભુવં જ્ઞાનાત્ ॥ ૮૧૬ ॥

રાજમંદિરમાલोक्य भुबोन्तस्तेति हर्षतः ।

देवतावसरस्थानं प्रापुर्बिंबं तथार्हतम् ॥ ૮૧૭ ॥

आनीतं च विभो राजधानीमतिशयोत्सवैः ।

સ પ્રવેશં દધે તસ્ય સૌધદૈવતવેશમનિ ॥ ૮૧૮ ॥

प्रासादः स्फाटिकस्तत्र तद्योग्यः पृथ्विभृता ।

પ્રારેભેઽથ નિષિદ્ધાશ્ચ પ્રમુખિર્ભાવિવેદિભિઃ ॥ ૮૧૯ ॥

એ જ વાત કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૬૪ વિગેરેમાં કહી છે.

૮૭ પ્રબંધચિંતામણિ. પૃ. ૨૧૬, ૨૧૯, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૮.

જનમંડન પોતાના પૂર્વ પ્રણેતાઓએ કહેલી હકીકતનું પુનરાવર્તન કરે છે, પણ ખાસ મહત્વનું એ આપણને કાંઈ આપતા નથી. એ

હકીકત તેમાં બાદ કરવાની છે અને તે એ છે કે પૃ. ૨૮૨ માં જિલ્લો-
દાર કરાવેલાં મંદિરોની સંખ્યા ૧૬૦૦૦ સોળ હજારપર લઘુ આવે છે.

૮૮. કલ્પયૂર્ણીની એક પ્રતના છેવટના ભાગમાં પ્રતબંધ કરવાની સહીમાં મંત્રી યશોધવળના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કિલ્હો-
ન રિપોર્ટ પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૧૦. સોમેશ્વર પ્રશસ્તિમાં (કીર્તિકૌમુદી.
પરિશિષ્ટ A પૃ. ૫ અને ૧૪. શ્લોક ૩૫) યશોધવળ સંબંધી આપ-
ણને કહે છે કે તે ચંદ્રાવતી અને અચલગઢનો પરમાર રાજા હતો
અને તે માળવાની સામે કુમારપાળના પક્ષે લડ્યો હતો અને ત્યાંના
બલ્લાલ રાજાનો એણે વધ કર્યો હતો. પ્રભાવકચરિત્ર એના સંબંધમાં
એટલું જણાવે છે કે એના કાકા વિક્રમસિંહને સળ થયા પછી તેને
કુમારપાળે રાજ્યગાદીપર બેસાડ્યો હતો. વિક્રમનું નામ સોમેશ્વરે
આવ્યું નથી, પણ તેનો ઉલ્લેખ દ્વાચાત્રય મહાકાવ્યમાં કરવામાં આવ્યો
છે. ચંદ્રાવતીના રાજાઓ ધણા બળવાન ન હોતા અને બારમા અને
તેરમા સૈકામાં ચૌલુક્ય નરપતિઓના પટાવતો હતા. એટલા ઉપરથી
યશોધવળ થોડો વખત કુમારપાળનો પ્રધાન થયો હોય તે વાત ન
બનવાનું જ લાગતી નથી. કપર્દીના સંબંધમાં દાખલા તરીકે જુઓ
પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૨૬-૨૩૦ પ્રબંધકોશ પૃ. ૧૦૨ પ્રમાણે તે પર-
માર રજપુત હતો.

૮૯ કમનસીબે આ ગ્રંથ (ત્રિપષ્ટિશ્લોકાકાપુરુષચરિત્ર) ના પરિમાણ-
પુર સંબંધમાં તદ્દન ચોક્કસ વક્તવ્ય કરવાની સ્થિતિમાં નથી, કારણ કે
હું માત્ર તેના છુટાછવાયા ફકરાઓ જોઈ શક્યો છું: કલકતામાં મુદ્રિત
ચયેલ જૈન રામાયણ જેકેબિએ પ્રકટ કરેલ બીખ્લીઓ થોડા ઇન્ડીકા-
વાળું પરિશિષ્ટ પર્વ અને રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીવાળી પ્રત જેનાં
આઠમું પર્વ આપવામાં આવ્યું છે તે. હજુન કોલેજવાળી પ્રત નં.
૪૭. ૧૮૭૪-૭૫ નો સંગ્રહ, જેમાં પર્વ પહેલું, બીજું અને ચોથું
માલુમ પડતા નથી, તે ૭૫૦ પાનાપર લખેલ છે. પ્રત્યેક બાજુપર
૧૫ પંક્તિઓ છે. અંભાતના જઈડામાં પ્રથમ પર્વની તાડપત્રની પ્રત

છે તેમાં પ્રથમ પર્વ છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પૃ. ૮૭), બીજું પર્વ છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પૃ. ૧૯), ત્રીજું પર્વ છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૧૧ ત્રીજો રિપોર્ટ A પૃ. ૧૨૪), સાતમું પર્વ છે પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પૃ. ૨૩ ત્રીજો રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૧૪૫), આઠમું પર્વ છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૩૪. ત્રીજો રિપોર્ટ પરિ. ૧૪૪), દશમું પર્વ છે (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૭૫) અને પરિશિષ્ટ પર્વ (પિટર્સન પ્રથમ રિપોર્ટ પૃ. ૩૦૫). આ બાબતનો જિનમંડનનો અહેવાલ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૩૫. પં ૧૬માં છે અને ઘણે ભાગે સાચો છે.

૯૦. એક પ્રતમાંથી મેં આકૃતિ શોધી કાઢી (જુઓ સંસ્કૃત પ્રતોનો રિપોર્ટ ૧૮૭૬-૮૦ પૃ. ૨, ૫.) ત્યાં એ સંસ્કૃત દ્વાઅચ કાવ્યની પછવાડે આવી રહેલ છે. બીજી પ્રતો માટે જુઓ પિટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પૃ. ૧૯ અને કિલ્હોર્ન રિપોર્ટ વર્ષ ૧૮૮૦-૮૧ પૃ. ૭૭. નં. ૩૭૪ એમાં ટીકા સાથે મેળવતાં માત્ર ૯૫૦ શ્લોકો છે. એના ઉતારા જિનમંડને કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૯૪માં કર્યા છે. આ લઘુકૃતિના ઉપરના વિભાગો જ મને ઉપલબ્ધ થઈ શક્યા છે

૯૧ જુઓ બોટલીંગ અને રયુ Bohtlingk Rieu પૃ. ૧૪૫), ચિંતામણિ પૃ. ૭

૯૨ પ્રસ્તુત શ્લોકો નં ૭૦૨ ડક્કન કોલેજ સંગ્રહ ૧૮૭૫-૭૭ ની મારી નકલ પ્રમાણે આ પ્રમાણે છે

શ્રીદેવસૂરિશિષ્યેષ્ઠ શ્રીમન્મહેન્દ્રસૂરિણા ।

મક્ષિનિષ્ઠેન ટીકેયં તન્નામ્નૈવ પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૧ ॥

સમ્યક્તત્ત્વાનનિર્ધેર્ગુરોરનવધેઃ શ્રીદેવચન્દ્રપ્રભો-

ર્થન્યેવ્યાકૃતકૌસ(શ)લં વ્યસનિ(નં) કાસ્માદૃશાં તાદૃશીમ્ ।

વ્યાક્યામ સ્મ તથાપિ તં પુનરિદં નાશ્ચર્યમન્તરમના-

સ્તસ્યાત્ત્વલં સ્થિતસ્ય દિ વચં વાક્યામનુબ્રુમહે ॥ ૨ ॥

૯૩ આ કૃતિની પ્રતિઓ મલિષેણની ટીકાસાથે ડક્કન કોલેજના ૧૮૭૨-૭૩ના સંગ્રહમાં નં ૧૯૫-૧૯૬ ૧૮૭૩-૭૪નો નંબર ૨૮૬ અને ૧૮૮૦-૮૧નો નં ૪૧૩ છે. આ ગ્રંથની મારી પાસે નકલ ન હોવાથી હું એના સંબંધમાં કંઈ પણ કહી શકું તેમ નથી.

૯૪ રામચંદ્રના રઘુવિલાપને અંગે જુઓ ૧૮૭૪-૭૫ ની સંસ્કૃત પ્રતોની શોધ ખોળનો મારો રિપોર્ટ: ડક્કન કોલેજના વર્ષ ૧૮૭૫-૭૭ ના સંગ્રહમાં નં ૭૬૦ માં એ કૃતિની એક પ્રત છે, નિર્ભયભીમ નાટકનો ઉપસંહાર પીટર્સનનાં પ્રથમ રિપોર્ટ પરિ. પૃ. ૮૦ માં આપ્યો છે. કુમારપાળના રાજ્યનો છેડો આવ્યો ત્યારપછી રાજ્યગાદીપર કોણ આવે તે બાબતની ખટપટમાં રામચંદ્ર સડોવાયા હોય અને કુમારપાળ ના ભત્રિજા અજયપાળની વિરૂદ્ધમાં કામ કર્યું હોય એમ જણાય છે. પછી જ્યારે અજયપાળ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે મેરુતુંગ વધુવે છે (પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૪૮) તે પ્રમાણે તેને તાંબાના પતરા ઉપર જીવતો સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો. યજ્ઞપાળના સંબંધમાં પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૨-૭૪૬ માં, પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૦૬-૨૨૩ માં અને કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૮૮ માં ઉલ્લેખ છે. બાલચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર સંબંધી ઉલ્લેખ કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૨૮૩ માં છે. એ માટે પૃષ્ઠ ૨૧૮ ઉપર પણ જુઓ. જેસલમીરના બહદુરગાનકાશમાં શ્રી રામચંદ્ર ગુણચંદ્ર વિરચિતા સ્વોપચ-દ્રવ્યાલંકાર ટીકાના ચોઠા ચોડા વિભાગો છે. તૃતીયોંક પ્રકાશની પછવાડે સંવત ૧૨૦૨ ની શાલ છે. મેરુતુંગ-પ્રબંધ ચિંતામણિ પૃ. ૨૩૦ માં ઉદયચંદ્રના સંબંધમાં એક વાર્તા કહે છે તેને કદાચ ઐતિહાસિક પાથો હોય. ત્યાં આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે એક વખતે પોતાના ગુરૂની હાજરીમાં રાજપાસે યોગશાસ્ત્ર વાંચતો હતો. જ્યારે એ ૩-૧૦૫ માં શ્લોક વાંચતો હતો “ ત્યારે દંતકેશનશ્ચા સ્થિત્ય પ્રોમ્થામ્ પ્રહણમાકરે” એ શબ્દો એણે એકથી વધારે વખત ફરી ફરીને ઉચ્ચાર્યાં. હેમચંદ્રે એને સલાહ કર્યો કે પ્રતમાં કંઈ ભૂલ થયેલી છે કે કેમ ? એણે જવાબ આપ્યો કે વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે પ્રોમ્થો એક વચનમાં બોલે, કારણકે સમાસને છેડે

જનાવરના અવયવોનો સમુચ્ચય એકવચન લે છે. તે વખતે ગુરમહારાજે એની પ્રશંસા કરી. સર્વ પ્રતોમાં એ સ્થાને હાલ તો એક વચનજ માલુમ પડે છે અને ટીકામાં વ્યાકરણનો હવાલો પણ આપવામાં આવ્યો છે. ઉદયચંદ્રની પોતાના ગુરના વ્યાકરણના ખુલાસાઓ માટે જુઓ નોટ નં. ૩૪.

૯૫ પ્રથમનો શ્લોક પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૧૬-૨૧૭ અને પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૨-૭૦૧ માં છે; બીજો શ્લોક પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૨૩ અને પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૨-૭૬૫ માં છે; ત્રીજો શ્લોક પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૩૨૪ અને કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૮૮ માં છે. દંડકનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૩૮ માં છે અને કપદી મંત્રીએ શરૂ કરેલી અર્ધકવિતા પૃ. ૨૨૮ માં છે. કુમારપાળ રાજ્યએ જૈન ધર્મના બાર પ્રતો કેવી રીતે પાળ્યાં તેનું વર્ણન કુમારપાળ ચરિત્ર પૃ. ૧૮૭-૨૧૩ માં છે.

૯૬ પ્રબંધકોશ પૃ. ૯૬-૧૦૦

કુમારપાલેનામારૌ પ્રારબ્ધાયમાશ્વિનશુદિપત્તઃ સમાગાત્ ।
 દેવતાનાં કાંતેશ્વરીપ્રમુખાનામતો(ચો ?)કૈર્નૃપો વિજ્ઞાતઃ । દેવ સ-
 પ્તમ્યાં સપ્તશતાનિ પશવઃ સપ્ત મહિષા અષ્ટમ્યામષ્ટ મહિષા અષ્ટૌ
 શતાનિ પશવો નવમ્યાં તુ નવશતાનિ પશવો નવમહિષા દેવીભ્યો
 રાક્ષા દેયા ભવન્તિ પૂર્વપુરુષક્રમાત્ । રાજા તદાકર્ણ્ય શ્રીદેમા-
 ન્તિકમગમત્ । કથિતા સા વાર્તા । શ્રીપ્રભુભિઃ કર્ણે એવમેવમિત્યુ-
 ક્તમ્ । રાજોત્થિતઃ । માષિતાસ્તે । દેયં દાસ્યામ ઇત્યુક્ત્વા
 અટિકાક્રમેણ રાત્રૌ દેવીસદને હિષ્તાઃ પશવઃ । તાલકાનિ દૃઢી-
 કૃતાનિ । ઉપવેશિતાસ્તેષુ પ્રભૂતા આત્મરાજપુત્રાઃ । પ્રાતરાયાતો
 નૃપેન્દ્રઃ । હૃદ્ઘાટિતાનિ દેવીસદનદ્વારાણિ । મધ્યે દૃષ્ટાઃ પશવો
 રોમંથાયમાના નિર્વાતશચ્યાસુસ્થાઃ । ભૂપાલો જગાદ । મો અચો-
 ટિકા પડે પશવો મયાભૂમ્યા (મૂખ્યો) દત્તાઃ । યદ્યમૂખ્યોરોધિ-

(ચ)ધ્યન્તૈતે તદા પ્રસિદ્યન્ત । પરં ન પ્રસ્તાસ્તસ્માના(ન્ના)મૂખ્યો
 દે(વી)મ્યઃપલં રુચિતમ્ । ભવદ્મ્ય એવ રુચિતમ્ । તસ્માત્તુષ્ણી-
 માષ્વં ના(હં) જીવન્ ઘાતયામિ । સ્થિતાસ્તે વિલક્ષ્ણાઃ । મુક્ષા-
 મ્હાગાઃ । છાગમૂલ્યસમેન તુ ઘનેન દેર્વામ્યો નૈવેદ્યાનિ
 દાપિતાનિ ।

જિનમંડનનો અહેવાલ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૫૫ વિગેરેમાં છે.

૯૭ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૩૩ અને પૃ. ૨૩૪-૫. આ બન્ને
 વાર્તાઓ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૯૦-૧૯૧ ના ક્રમથી ઉલટા ક્રમે
 ત્યાં આપી છે.

૯૮ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨-૭૦૩ વિગેરે. પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૩૭.
 કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૪૬ વિગેરે.

૯૯ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૪૦. પ્રબંધકોશ પૃ. ૧૧૨ વિગેરે. કુમા-
 રપાળચરિત્ર પૃ. ૨૬૮ વિગેરે.

૧૦૦ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૬૭

૧૦૧ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨-૭૩૧ વિગેરે. પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૨૩
 વિગેરે. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૮૮ વિગેરે.

૧૦૨ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૪૩ વિગેરે. પ્રબંધકોશ પૃ. ૧૧૦ વિગેરે.
 કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૫૬ વિગેરે અને ૨૭૨ વિગેરે.

૧૦૩ પહેલી વાર્તા કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૧૩ વિગેરેમાં માલુમ
 પડે છે. બીજી વાર્તા પૃ. ૨૬૭ વિગેરેમાં છે તે કૃતિના છેવટના ભાગમાં
 છે અને તે કાળસે રાસમાળા પૃ. ૧૫૫ વિગેરેમાં શંકરાચાર્ય અને
 હેમાચાર્ય પરત્વે જે વાત લખી છે તેને ધણે ભાગે સંબંધવાળી લાગે છે.
 આ પછવાડેની હકીકત જોન હંતકથાને આધારસ્વાગમાં ગોઠવાયલી
 જણાય છે.

૧૦૪ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨-૭૧૦ વિગેરે. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૩૬ વિગેરે. સાધારણ તાડવૃક્ષ એટલે પશ્ચિમ હિંદમાં જે ખજુરના ઝાડો (Phoenix sylvestris) હોય છે તે જ આ જણાય છે. શ્રીતાળ એ Borassus flebel Ti Formis જે ગુજરાતમાં કવચિત જ જણાય છે તે હોય તેમ ધણેભાગે લાગે છે.

૧૦૫ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨-૭૬૯ વિગેરે. બાકીના પ્રબંધો પણ કહે છે કે કુમારપાળે પોતાનું રાજ્ય હેમચંદ્રને અર્પણ કર્યું હતું. આ પ્રમાણે કરવાનો હેતુ જુદી જુદી રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

૧૦૬ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૧૪૬.

૧૦૭ કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૧૧-૨૧૩. ગ્રંથને છેડે પૃ. ૨૬૯માં બિરહોનું એક વધારે પત્રક છે જે ધણા મુદ્દાઓપર જુદું પડે છે.

૧૦૮ પ્રભાવકચરિત્ર ૨૨-૮૫૦ વિગેરે. પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૩૭ વિગેરે. પ્રબંધકાશ પૃ. ૧૦૨ વિગેરે અને પૃ. ૧૧૨. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૪૩ અને પૃ. ૨૭૯.

૧૦૯ પ્રભાવક ચરિત્ર ૨૨ ૮૫૨-૫૩. પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૪૪ વિગેરે. કુમારપાળચરિત્ર પૃ. ૨૮૬. કદાચ જિનમંડનનો કુમારપાળના મરણનો અહેવાલ અતિહાસિક તત્ત્વાન્વિત હોય તેટલા માટે એવિગત-વાર આપવો યોગ્ય જણાય. તે નીચે પ્રમાણે છે.

તતઃ શ્રીગુરુવિરહાતુરો રાજા યાવદ્દૌહિત્રં પ્રતાપમહાં રાજ્યે નિવેશયતિ તાવત્કિચિદ્વિકૃતરાજવર્ગભેદોઽજયપાલો ભ્રાતૃવ્યઃ શ્રીકુમારપાલદેવસ્ય વિષમદાત્ । તેન વિધુરિતગાત્રો રાજા જ્ઞાત-તત્પ્રપંચઃ સ્ત્રાં વિષામહારશુક્તિકાં કોશસ્થાં શિશ્રમાનયતેતિ નિજાપ્તપુરુષાનામિદેશ । તે ચ તાં પુરાઽપ્યજયપાલગૃહીતાં જ્ઞાત્વા તુષ્ણીં સ્થિતાઃ । અત્રાંતરે વ્યાકુલે સમસ્તરાજકુલે વિષા(પ)દા-

રે(ર)શુક્લેનાગ(મ)હ(હે)તું જ્ઞાત્વા કોઽપિ પ્રપાઠ.....

इत्याकर्ण्य यावद्राजा विमृशति तावत्कोप्यासन्नस्थ (:प्राह)

કૃતકૃત્યોઽસિ મૂપાલ કલિકાલેઽપિ ભૂતલે ।

आमन्त्रयति तेन त्वां सा.....विधि ॥

(વિધિઃ સ્વર્ગે યથાવિધિ)

द्वयोर्लक्षं लक्षं दत्त्वा शिप्रानागमहेतुं ज्ञात्वा—

अर्थिभ्यः कनकस्य दीपकपीशा विश्राणिताः कोटयो

वादिषु प्रतिवादिनां प्रतिहताः शास्त्रार्थगर्भा गिरः ।

उत्तान (उत्तान ?) प्रतिरोપितैर्नૃપતિભિઃ સારૈરિવ ક્રીઢિતં

कर्तव्यं कृतमर्थना यदि विधेस्तत्रापि सज्जा वयम् ॥

इत्युदीर्य दशधाराधनां कृत्वा गृहीतानशनो वर्ष ३० मास

ઠ દિવસાન્ ૨૭ રાજ્યં કૃત્વા કૃતાર્થીકૃતપુરુષાર્થઃ ।

सर्वज्ञं हृदि संस्मरन् गुरुमपि श्रीहेमचन्द्रप्रभुं

धर्मं तद्गदितं च कल्मषमषीप्रक्षालनापुष्कलम् ।

વ્યોમાન્યર્યમ્ ૧૨૩૦ વત્સરે વિસ(ધ)લહર્યુત્સર્પિમૂર્ઝામરો

મૃત્વાવાપ કુમારપાલનૃપતિઃ સ ધ્યં(વ્યં)તરાધીશતામ્ ॥

જે પંકિત છોડી દેવામાં આવી છે તે ન સમજાય તેવી રીતે ધુન્ધ-
વાદ ગયેલી તુટક પ્રાકૃત કવિતા છે.

સુધારાવધારા માટે મૂળ સાથે તપાસવું.

આ ગ્રંથ ૮ એપ્રિલ ૧૮૮૨ માં પ્રકટ કર્યો. ફોર્સની રાસમાળા

આ ગ્રંથમાં ટાંકવામાં આવી છે તે મુદ્રણમાં ૧૮૭૮ માં પ્રકટ થયેલી

જીજ્ઞ આવૃત્તિ છે.

—ॐ समाप्तम् ॐ—

આજની અગત્ય.

શાસનની ઉન્નતિ માટે શિક્ષણ-પ્રચાર એ
એ આજની અનિવાર્ય અગત્યને પહેંચી
વળવા માટે પાલીતાણામાં શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગુરુકુળ આજે દોઢસો વિદ્યાર્થીઓને
ધાર્મિક તેમજ વ્યવહારિક શિક્ષણ આપી
રહેલ છે. તમારી શક્તિનો પ્રવાહ આ સંસ્થાને
ઉન્નત કરવા તરફ વાળી શાસન-સેવાનો
અપૂર્વ લાભ લ્યો.

રિપોર્ટ અને વિગત માટે પૂછો:-

હેડ ઓફીસ
યશોવિજયજી જૈનગુરુકુળ
પાયધુની: ગાલીજના ચાલ
મુખધ.

શ્રી યશોવિજયજી જૈન
ગુરુકુળ-પાલીતાણા.

વાંચો ! વિચારો !! જ્ઞાનક્ષેત્રમાં મદદ કરો ! ! !

કોલક નદીના રમણીય કિનારે પુરાણા અર્જુનગઢની તળેટીમાં શ્રી અજિતનાથ લગવાનના ભવ્ય જિનાલયની છત્ર-છાયા નીચે આવેલી શ્રી બગવાડા પરગણા જૈન એજ્યુકેશન સોસાયટી, બગવાડા, જે જ્ઞાનવિહોણી ગ્રામ્ય પ્રજાના જીવનમાં ધર્મ અને નીતિના પવિત્ર જલનું સિંચન કરી, ઉચ્ચ જ્ઞાનનો ફેલાવો કરી સાચા નાગરિકો બનાવનારી સંસ્થા, વળી જૈન ખાલકોના હૃદયમાં ધર્મના પવિત્ર સંસ્કારોનું બીજ રોપી સાચા જૈન બનાવનારી સંસ્થા, તેમજ અંગ્રેજી અને ધાર્મિક જ્ઞાનની સાથે નૈતિક, શારીરિક, ઔદ્યોગિક, ખેતીવાડી તેમજ સંગીત અને વ્યાપારને લગતી કેળવણી આપવાનો ધ્યેય રાખનારી સંસ્થા પણ સંસ્થાની પાસે સ્થાયી ફંડ નથી. સ્કુલ તેમજ આશ્રમને પોતપોતાનું સ્વતાંત્ર મકાન નથી; તેથી—

(૧) આપ સ્થાયી ફંડમાં નાણાં આપી પેટ્રન અને વાઇસ પેટ્રન થઈ સંસ્થાને પગલર કરી શકો છો.

(૨) સ્કુલ તેમજ આશ્રમને માટે સારી રકમ આપી પોતાના નામની કરી શકો છો.

(૩) ફરનીયર અને વ્યાયામના સાધનો તેમજ અન્ય ખાતામાં મદદ કરી શકો છો.

(૪) લોજનશાળામાં એક તિથિના પાકાં લોજનના રૂ. ૧૫) અને સાદાં લોજનનાં રૂ. ૧૧) આપી જમણુ આપી શકો છો, માટે દરેક શુભ પ્રસંગે સંસ્થાને યાદ કરી તન, મન, ધનથી મદદ કરી મહાન પુણ્યને ઉપાર્જન કરે.

પત્રવ્યવહાર કરવાનું સરનામું:—

જોન. સેક્રેટરી	}	લી. સમાજસેવક
બગવાડા પરગણા જૈન એજ્યુકેશન સોસાયટી.		વીરાલાલ રાયચંદ શાહ
બગવાડા-વાયા ઉદવાડા. (B. S.)		જોનરરી સેક્રેટરીના વડે વીરમ.

અનાથ બાળકોની સેવા ભૂલશો નહિ

આખા સૌરાષ્ટ્રમાં જુનામાં જુનું આ એક જ હિંદુ અનાથાશ્રમ છે. સેંકડો અનાથોને જીવતઠ્ઠાન આપી પોતાની ઉપયોગિતા પૂરવાર કરી આપી છે.

આ આશ્રમમાં હાલ ૫૦ ઉપરાંત અનાથ બાળકોને પોષણ, શિક્ષણ આપી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે તેવા બનાવવામાં આવે છે.

જરૂર યથાશક્તિ મોકલો.

ઓનરરી સેક્રેટરી

હિંદુ અનાથાશ્રમ

વઢવાણ કેમ્પ-(કાઠિયાવાડ).

मारवाड़ की महत्त्वपूर्ण एक आदर्श संस्था.

“ श्रीरत्नप्रभाकरज्ञानपुष्पमाला ”

फलोदी (मारवाड़)

मारवाड़ भर में यह एक ही संस्था है कि जिसने स्वल्प समय में छोटे-बड़े १४३ ग्रन्थ की करीबन् ३००००० प्रतिमें छपवा के देश के चारों ओर ज्ञान-प्रचार की धूम मचा दी है। इस संस्था की पुस्तके जितनी बोधदायिक उपयोगी है उतनी ही सस्ती है। सूचिपत्र मंगवा के पढिये और शीघ्र ओर्डर भेजवाइये।

मारवाड़ का महान् प्रभाविक तीर्थ

श्रीकापरदाजी (मारवाड़)

भारत की विभूति और प्राचीन शिल्पकला का नमूना—चार मंजल चौमुखजी का विशाल भीमकाय महान् चमत्कारी भूमि से ९५ फीट उच्चा परमदर्शनीय अपने ढंग का यह एक ही मन्दिर है वि०। यहाँ पर हाल दो वर्षों से एक जैन बोर्डिंग के साथ श्रीपार्श्वनाथ जैन विद्यालय स्थापित हुआ है, अतएव प्रार्थना है कि यात्रार्थ अवश्य पधार कर तीर्थयात्रा और विद्यालय का निरीक्षणदि अनेक लाभ हासल करावें।

मेनेजर—श्रीस्वयंभू पार्श्वनाथ जैन विद्यालय.

तीर्थ श्री कापरदाजी, पोष्ट पीपाड़ सीटी (मारवाड़)

દેવમંદિરોમાં પૂજામાં વપરાતી દરેક ચીજો
ખાત્રીથી વેચનાર.

પ્રમાણિકપણું એ જ અમારો મુદ્રાલેખ છે.

જુના ને જાણીતા અનુભવી જૈન ગાંધી

કેસર

કેશર. કસ્તુરી. અંબર. ખરાસક-
પુર. અગરચંદન. ધૂપ. વાસકેપ.
ગોચંદન. બાદલુ. ખાપરીયું. હાંગ.
હરડે. શિલાજીત મોમાઇ. મમીરો.
મુરમો. ગુલકંદ. સોના-ચાંદીના
વરખ. સેંટ. સાળુ. લવંડર

કસ્તુરી

અંબર

વગેરેના વેપારી

ખરાસ

કસ્તુરી અંબરની ગોળીઓ

શાંતિપીઠસ

અગરબત્તી

કમતાકાત. નપુંસકતા. અજીર્ણ.
ખાંસી. દમ વગેરે ઉપર અક-
સીર બાટલી ૧) કીમત રૂ. ૧.

ધૂપ

શા. શાંતિલાલ ઓધવજીની કુંપની

નં. ૩૧૭ જુમામસીદ—મુંબઇ.

જૈન માલીકીનું સર્વત્ર સત્કાર પામેલ

દેશી દવાઓ મળ-
વાનું ૩૭ વર્ષનું
જીવન અને બાણીનું

અમારે ત્યાં તમામ જાતના રસો,
ભસ્મો, ગૂટિકા, આસવ, અબલેહ,
ધૂત, તૈલ, ચૂર્ણ, ક્વાથ વિગેરે
મોટા જથ્થામાં તૈયાર મળશે.

વિ
શ્વા
સ
પા
ત્ર
સ્થ
ળ

આખા હિન્દુસ્તાનમાં જૈન
માલીકી ધરાવતી જીનામાં જીની
આ એક જ ફાર્મસી છે.

સાધુ-સાધ્વી તથા ધર્મદા દવાઓ
આપનારને ઘણા જોછા ભાવે દવાઓ
અપાય છે.

જોડીસો:—ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.
કાલબાદેવી-મુંબઇ.
લક્ષ્મીરોડ-પુનાસીટી.
કારખાનું-ઉંઝા.

વધુ વિગત માટે સચિપત્ર મફત
મંગાવવા લખો—

ઉંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી—અમદાવાદ.

શક્તિ માટે— મકરંધવજ વટી

આ ગોળીમાં આયુર્વેદનું અત્યંત પ્રભાવશાલી ઔષધ મકરંધવજ (પૂર્ણ ચંદ્રોદય) રસના ઉપરાંત સોનું, કરતુરી વગેરે મહાન શુભકારી ચીજો આવતી હોવાથી ધાતુક્ષીણતા, વીર્ય-વિકારના તમામ રોગો, શારીરિક કે માનસિક નબળાઈ ચિંતાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગો, દમ, મૂર્ચ્છા, ચિત્તભ્રમ. પ્રમેહ વગેરે અનેક રોગોમાં ફાયદાકારક છે. ૧-૧ગોળી સવાર-સાંજ સાદા કપુરી અગર મલખારી પાન અગર દૂધ સાથે આપવી. ગોળી ૩૦ ના રૂ. ૩-૦-૦

બાળકોના તમામ રોગો માટે

બાળરક્ષક પીલ્સ.

આ ગોળી બાળકો માટે ઘણી શોધ કરી ખાસ વનસ્પતિ-ઔષ્ધોથી બનાવેલી છે. આ ગોળીમાં કોઈપણ બાતની કેફી કે વ્યસની ચીજ આવતી નહિ હોવાથી હમેશાં ચાલુ રાખવાથી ટેવ પાડવાનો કે નુકશાન થવાનો જરાએ સંભવ નથી. આ ગોળી બચ્ચાંનાં તમામ બાતના તાવ, ઝાડા, ઉલટી, ખાંસી, શ્વાસ, ભરાઈ જવું, ગળું પડવું, ચુંક, આફરો, રતવા વગેરે બાળકોના તમામ રોગો મટાડી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે. નિરોગી બાળકોને આપવાથી તેઓની તંદુરસ્તી કાયમ રાખી શરીરે પુષ્ટ તથા મજબુત બનાવે છે. ઘણી દવાઓ આપી બાળકોના શરીરની પાચમાલી ન કરતાં આ એક દવા ચાલુ રાખવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. કીમત બા. ૧ ના રૂ. ૦-૧૨-૦ જાની બા. ૧ ના રૂ. ૦-૬-૦

બાળકો માટે વરાધની દવા મફત મળશે.

(પોસ્ટથી મંગાવનારે એક આનાની ટીકીટ બીડવી.)

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક સ્વાદિષ્ટ ચાટણુ

અમીરી જીવન. (૨૭૨૬૬)

જેમાં અવનપ્રાશાવલેહની બધી ચીજો ઉપરાંત કેશર, અબ્રકશસ્મ, બંગલશસ્મ, પ્રવાલશસ્મ, રસસિન્દૂર વગેરે કીમતી ચીજો તથા યુનાની પૌષ્ટિક ચીજો નાખી તૈયાર કરેલું હોવાથી સાતે ધાતુને વધારી ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપલ્લવિત કરે છે. અશક્તિ, ધાતુક્ષીણતા, મંદાગ્નિ, ક્ષય, ખાંસી, હમ, છાતીના રોગો વગેરેમાં ૦૧ થી ૧ તોલો સવાર-સાંજ દૂધ સાથે આપવું. કિંમત રતલ એકના રૂા. ૪-૦-૦ ૦૧ રતલના ૧-૪-૦

શુદ્ધ વનસ્પતિઓમાંથી તૈયાર કરેલી “ આરોગ્યવધ ક ”

અમીરી ચાહ

તુલસી, કુદીનો, મજાહ, સુંઠ, એલચી, ચોપચીની વગેરે જીવનોપયોગી વસાણામાંથી બનાવેલી આયુર્વેદિક ચાહ (મસાલો) છે.

અને તેના સેવનથી—

તાકાત, તંદુરસ્તી, તાજગી, આરામ અને સ્ફુર્તાઈ મેળવશે. સાબ, માંદા, નાના-મોટા, સ્ત્રી-પુરૂષ સર્વેને સરખી ઉપયોગી છે. રતલી પેકેટના રૂા. ૦-૧૪-૦ ૦૧ રતલી પેકેટના રૂા. ૦-૪-૦

લોહી સુધારનાર [હાથી છાપ]

સાસાંપરિલા

આ સાસાંપરિલા આયુર્વેદિક પદ્ધતિ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવતી હોવાથી આપણા દેશની હવાને ઘણી જ અનુકૂળ આવે છે. આ સાસાંપરિલાના સેવનથી ખસ, લુખસ, ખરજવું, દાદર, ગડગુમડ, ગરમી, ચાંદી, વીસ્ફોટક વગેરે લોહીવિકારના તમામ દર્દો, ચક્કર આવવા, સુસ્તી, વાયુ, સંધિવા, શુર્ણજવર, અશક્તિ વગેરે અનેક રોગોનો નાશ કરી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે. નાના બાળકોના રતવા, ગડગુમડ વગેરે માટે પણ અકસીર છે. ૦૧ થી ૧ તોલો સવાર-સાંજ દૂધ અગર પાણી સાથે આપવી. મોટી બા. ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦ નાની બા. ૧ ના રૂ. ૦-૧૨-૦

પુરૂષોના પ્રમેહ માટે

પ્રમેહાન્તકવટી.

પ્રમેહ પરમાની બીમારી આજકાલ સામાન્ય થઈ પડી છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં જેને પ્રમેહ કહેલ છે તે કરતાં આ પરમે કાંઈક જુદો છે છતાં સામાન્ય લોકો જેને પરમે અથવા પરમીઓ કહે છે તેને જ અમે અહિં પ્રમેહ તરીકે કહીએ છીએ. આ પ્રમેહની બીમારી જેમને થઈ હોય છે તેમને પ્રારંભમાં પેસાળ કરતાં બળતરા થાય છે, પેસાળ માર્ગમાંથી રસી નીકળે અને તે રસીથી કપડામાં લીલા પીળા કે ગાંબા ડાઘા પડે છે. આ દર્દ ઘણું કરીને રોગી સ્ત્રીઓના ચેપમાંથી લાગુ પડે છે. આની દવા તત્કાળ કરવામાં આવતી નથી તો તેથી અંતે બહુ હાનિ આવે છે. ૨-૨ ગોળી સવાર-સાંજ દૂધ સાથે આપવી અગર ગોખરૂના પાણી સાથે આપવી. કીંમત શીશીના ૧ રૂ. ૨-૦-૦

કબજઆતનો અકસીર ઇલાજ કબજઆત નાશક પીલ્સ.

કબજઆતથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે માટે તાત્કાલિક ઉપચાર કરવા બલામણુ છે. આ ગોળી દસ્તની કબજઆતના માટે અકસીર છે. ૧ થી ૨ ગોળી રાત્રે સુતી વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. ગોળી ૩૨ ની કિં. રૂ. ૦—૮—૦

મુંબઈના પાણી વિકારનો અકસીર ઇલાજ આરોગ્યવટી

આ ગોળીઓનું હમેશાં સેવન કરવાથી મુંબઈનું પાણી લાગતું નથી અને અજીર્ણ, અપચો, મંદાગ્નિ, આક્રેશ વગેરે રોગોમાં ફાયદો કરે છે. ૨ થી ૪ ગોળી જમ્યા પછી બન્ને વખતે આપવી. કિંમત તો. ૫ ની બા. ૧ ના રૂ. ૧-૪-૦.

ઔષધ પેકેટ

આ પેકેટમાં તાવ, વિષમજ્વર, સન્નિપાત, બેહોશી, મૂર્છા, અજીર્ણ, શૂળ, કોલેરા, સ્વરભંગ, શ્વાસ, ખાંસી, બુલાબ, અતિસાર, સંગ્રહણી, મરડો, વાયુગોળો, પેટનું દર્દ, માથાનો દુખાવો, ઉલટી, સંધીવા, વીંછી વગેરે ઝેરી જંતુઓના ડંખ, આંખના રોગ, રક્તસ્રાવ બાળકોના રોગો વગેરે ઘણા રોગોની અનુભવ સિદ્ધ આયુર્વેદિક (૧૨) દવાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. દવાઓ વાપરવાની રીત પેકેટની અંદર છાપેલી છે. દરેક માણસે આ પેકેટ અવશ્ય રાખવું જોઈએ. કિંમત રૂ. ૪)

આનંદધારા ઓફીસની પ્રસિદ્ધ દવાઓ

આનંદધારા (રલ્સડ)

અજીર્ણ, અપચો, ઝાડો, ઉલટી, કોલેરા, અરૂચી, ખાંસી, શ્વાસ, અતિસાર, તાવ, બોળો અક્રેશ, પેટનો દુઃખાવો. શુભ,

ચસ્કો, પક્ષધાત, લકવો, શરીરનું રહી જવું, માથું દુખવું, આધાશીશી, નાક, કાન, મોઢું, દાંત તથા જીભના રોગો, વીંછી તથા ઝેરી જંતુના દંશે વગેરે રોગોમાં ઉપયોગી છે. નાના ગામેમાં જ્યાં વૈદ્ય ડોક્ટરની સગવડ ન હોય ત્યાં આ દવા આશી-વાદરૂપ થઈ પડે છે. વાપરવાની વિધિ ખાટલી સાથે ચોપડીમાં જણા-વેલી છે. કી. ખા. ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦ નાની ખા. ૧ ના રૂ. ૦-૮-૦

સંગ્રહણી [સ્ત્રુ] નો અકસીર ઈલાજ

સંગ્રહણી નાશક (૨૭૨૮૬)

ગમે તેવી ભયંકર અને જડમૂળ ધાલી બેઠેલી સંગ્રહણીને સત્વર આ દવા નાબૂદ કરે છે. દિવસમાં પાંચ-પચાસ દસ્ત થતા હોય તો પણ અમારી આ સંગ્રહણી નાશક દવાથી તુરત બંધ થઈ જાય છે. ૧ થી ૨ ગોળી સવાર-સાંજ છાશ સાથે આપવી. ૪૮ ગોળીની શીશી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

ધાતુવિકાર તથા નબળાઈના રોગો માટે

શક્તિસાગર (૨૭૨૮૬)

શક્તિસાગરના સેવનથી ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી શક્તિ પાછી આવે છે. વીર્યવિકાર, મૂત્રાશયના રોગો તથા શરીર અને મગજની નબળાઈ વગેરેમાં ફાયદાકારક છે. બધે ગોળી સવાર-સાંજ દૂધ સાથે આપવી. ગોળી ૩૨ ની ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

તમારે તમારાં બાળકોને તંદુરસ્ત રાખવા હોય તો

બાલજીવન આપવું શરૂ કરો.

બાલજીવનના સેવનથી માયકાંગલા, શીક્ષા, નિસ્તેજ, રોગી, હાથપગ દોરડી જેવા અને પેટ ગાગરડી જેવું થયેલું હોય તેવાં બચ્ચાં કઢાવર, મંજબૂત અને રૂદ્ધપુદ્ધ, આનંદી, અને છે. રોગી તથા નિરોગી બચ્ચાંને બાલજીવન નિર્ભયતાથી આપી શકાય છે. તો. ૦૧ થી ૦૧૧ સુધી સવાર-સાંજ દૂધ સાથે આપવું. કિં. તોલા ૧૦ ની ખા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

વૃદ્ધોને બળવાન તથા તાકાદવાન બનાવનાર

વૃદ્ધજીવન

વૃદ્ધજીવન વૃદ્ધોને જીવન આપે છે. જે દવાના સેવનથી વૃદ્ધઅવનમુનિ ફરીથી યુવાન થયા હતા તે દવાની બનાવટમાં બીજી વધુ 'અસરકારક આયુર્વેદિક તથા યુનાની ચીજો નાંખીને આ વૃદ્ધજીવન બનાવેલું' હોવાથી વૃદ્ધોને આશીર્વાદરૂપ છે. તો. ૦ થી ૦૧ સવાર સાંજ દૂધ સાથે આપવું. કિંમત બા. ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

આંખના દર્દો માટે.

નેત્રબિન્દુ.

આંખો દુઃખવી, લાલ રહેવી, સોજો આવવો, સવારે આંખ ચોટી જવી વગેરે આંખનાં તમામ દર્દો માટે અકસીર છે. દિવસમાં બે ત્રણ વખત બંને ટીપાં આંખમાં નાખવાં. કિં. બા. ૧ નો રૂ. ૦-૪-૦

તમામ ભતના તાવને નાબૂદ કરનાર

હાથી છાપ

મેલેરીયા મીક્ચર.

મેલેરીયા, એકાંતરી, ચોથીયા, રોજાંદા, ટાલીયા વગેરે તમામ ભતના ભયંકર તાવને એક જ દિવસમાં નાબૂદ કરી શક્તિ આપે છે કિં. બા. ૧ નો રૂ. ૦-૮-૦

નાના મોટાં ગામમાં એજન્ટો જોડાઈ છે. નિયમો મંગાવો

અ આયુર્વેદિક ફાર્માસીઃ કાલબાદેવી, વિઠ્ઠલવાડી-મુંબઈ.

”

” ગાંધીચૌક—અમદાવાદ. લક્ષ્મીરાડ-પુના.

સ્ત્રીઓના તમામ રોગોની એકજ દવા. સુંદરી સંજીવની. (હાથીબાપ) ૨૭૨૮૩

સુંદરી સંજીવની—સ્ત્રીઓના દરેક રોગો મટાડી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે.

સુંદરી સંજીવની—સ્ત્રીઓને થતા રોગો જેવા કે પ્રદર કે જેમાં લાલ, સફેદ, ચીકણી, મળશુગળી ધાતુ જવી, પેશાબે અગન બળવી, કમ્મર, પેડું, હાથ, પગ તથા માથામાં દુખાવો રહેવો, અટકાવ સાફ ન આવવો, અનિયમિત આવવો, ગર્ભાશયના રોગો, સુવારોગ, વંધ્યત્વ દોષ, અશક્તિ, ખાંસી, જીર્ણજ્વર, ભૂખ ન લાગવી, અરૂચી રહેવી વગેરે સ્ત્રીઓના તમામ રોગોનો સુંદરી સંજીવની નાશ કરે છે.

સુંદરી સંજીવની—નાની બાળાઓને આપવાથી શરીર તંદુરસ્ત રાખી ભવિષ્યમાં પ્રદર જેવા વ્યાધિ થવાનો સંભવ રહેતો નથી.

સુંદરી સંજીવની—સગર્ભા સ્ત્રીને આપવાથી અધુરે માસે ગર્ભાસાવ થતો નથી અને ગર્ભને પોષણ આપે છે.

સુંદરી સંજીવની—સ્ત્રીઓને પુષ્ટ બનાવી સુંદરતા વધારે છે. વાપરવાની વિધિ ૦૧ થી ૦૮ તોલો સવાર-સાંજ દૂધ અગર પાણી સાથે આપવી. બા. ૧ ની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

સુંદરી સંજીવની માટે વિદ્વાન વૈદ્યો, ડોક્ટરોનાં સેંકડો સર્ટીફિકેટો મળ્યાં છે. વધુ વિગત માટે સુંદરી સંજીવનીનું પેમ્ફ્લેટ મફત મંગાવો.

દરેક સ્થળે વેચાય છે.

ગિંઝા ફાર્મસી—ગાંધીરોડ અમદાવાદ.

” કાલબાદેવી—મુંબઈ નં. ૨

” લક્ષ્મીરોડ—પુના.

” શ્રી. ગુજરાત.—ગિંઝા

બા.
હાથી
સાથે

ભાવનગર એજન્ટ—બુલ્લુલક્ષ્મી આંબાચોક—ભાવન

શ્રુદ્ધિવન

પ્રશ્નો

મહિત્તા

ભાગ

તમે વાંચ્યા છે

શ્રી કે પુરુષ,

સૌ કોઈના યુ

રોગો પર તેમ

દર્શાવવામાં આ

સંતાનતિદ્વિના

પણ તેમાં

આજે જ મંગલ

ભાગના રા. ત્ર

પોર

આનંદ હાય